

**T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

**SULTAN II. ABDÜLHAMİD'İN
ULEMA VE MEŞAYİH İLE İLİŞKİLERİ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

EMRE AYDIN

**Enstitü Anabilim Dalı : Tarih
Enstitü Bilim Dalı : Türkiye Cumhuriyeti Tarihi**

Tez Danışmanı: Doç. Dr. Fikrettin Yavuz

MAYIS-2019

T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

SULTAN II. ABDÜLHAMİD'İN
ULEMA VE MEŞAYİH İLE İLİŞKİLERİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Emre AYDIN

Enstitü Anabilim Dalı : Tarih
Enstitü Bilim Dalı : Türkiye Cumhuriyeti Tarihi

“Bu tez 30/05/2019 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından Oybirliği ile kabul edilmiştir.”

JÜRİ ÜYESİ	KANAATI	İMZA
Prof. Dr. Haluk SELVİ	Basarılı	
Doç. Dr. Fikrettin YAVUZ	Basarılı	
Doç. Dr. Kurtuluş DEMİRKOL	Basarılı	

SAKARYA
ÜNİVERSİTESİ

T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEZ SAVUNULABİLİRLİK VE ORJİNALLİK BEYAN FORMU

Sayfa : 1/1

Öğrencinin

Adı Soyadı	:	Emre Aydın
Öğrenci Numarası	:	1560Y12104
Enstitü Anabilim Dalı	:	Tarih
Enstitü Bilim Dalı	:	Türkiye Cumhuriyeti Tarihi
Programı	:	☒ YÜKSEK LİSANS ☐ DOKTORA
Tezin Başlığı	:	Sultan II. Abdülhamid'in Ulema ve Meşayih İle İlişkileri
Benzerlik Oranı	:	%07

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE,

Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Lisansüstü Tez Çalışması Benzerlik Raporu Uygulama Esaslarını inceledim. Enstitünüz tarafından Uygulama Esasları çerçevesinde alınan Benzerlik Raporuna göre yukarıda bilgileri verilen tez çalışmasının benzerlik oranının herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi beyan ederim.

Emre Aydın
30.06.2018
Öğrenci İmza

Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Lisansüstü Tez Çalışması Benzerlik Raporu Uygulama Esaslarını inceledim. Enstitünüz tarafından Uygulama Esasları çerçevesinde alınan Benzerlik Raporuna göre yukarıda bilgileri verilen öğrenciye ait tez çalışması ile ilgili gerekli düzenleme tarafımda yapılmış olup, yeniden değerlendirilmek üzere@sakarya.edu.tr adresine yüklenmiştir.

Bilgilerinize arz ederim.

...../...../20.....
Öğrenci İmza

Uygundur

Danışman
Unvanı / Adı-Soyadı: Doç. Dr. Fikrettin YAVUZ

Tarih: *30.06.2018*

İmza:

KABUL EDİLMİŞTİR

REDDEDİLMİŞTİR

EYK Tarih ve No:

Enstitü Birim Sorumlusu Onayı

ÖNSÖZ

Sultan II. Abdülhamid'in hem öze bağlı yayılcı halifelik siyaseti hem de kalkınmacı Avrupai tecdid anlayışı yönetim anlayışında temerküz etmiş kendini her cihetle göstermiştir. Sultan ortaya koyduğu bu siyasetle bir taraftan Avrupai tedrisata fevkalade önem verirken diğer taraftan da klasik İslam anlayışını ihya etmiş ve klasik ehl-i sünnet geleneği önündeki reformist çıkışlara müdahalelerde bulunmuştur; bir taraftan sarayda Hamlet oynatırken diğer taraftan Beşiktaş'ta inşa ettirdiği Şazeli Âsitanesi'nde yapılan zikir meclislerine iştirak etmiştir; bir taraftan herşeyiyle Avrupai olmadığı için Jön Türkler tarafından geri kafalılıkla tenkit edilirken diğer taraftan Kanun-u Esâsi'yi ilan ettiği için bir kısım ulema tarafından tekfir edilmiştir. Sultan Abdülhamid böyle bir ortamda, hilafet müessesini siyasi mefkûresinde istihdam etmiş, Osmanlı genelinde Avrupai tarzda kalkınma hamleleri yürütmüştür. Sultan Hamid'in bu gayelerini tahakkuk ettirmek için en çok istifade ettiği zümrelerden biri ulema sınıfı olmuştur. Bunun için onun yönetim anlayışının fikri ve işleyiş açısından muhalifleri de karşısına ulema zümreleri ile çıkmıştır. Sultan Abdülhamid'in siyasetinde en sadık taraftarları ulemadan olduğu gibi en ciddi muhalifleri de ulemâdan olmuştur. Batı, bu muğlak dönemdeki ulema fonksiyonunu farkederek İslam âleminin içine etkileyici âlimler göndermiştir. Bu muğlak dönemde hasıl olan karışıklık ve boşluk da bazı âlimleri değişik mecralara sürüklemiştir. Her iki ulema zümresinin müessis oldukları fikir akımları bugün de devam etmektedir. Hakkında çok rağbet edilen, üzerinde çok fikri karışıklık olan ve muğlak yorumlar yapılan bu zevat üzerinde çalışılması ayrı bir önem arz etmektedir.

Bu konuda arzettiğimiz şekilde yapılmış çalışma sayısı oldukça azdır. Bu teze çalışma arzusu bu ihtiyaçtan hasıl olmuştur. Elbetteki bu tez daha da tafsilatlı çalışılması gereken hakkında çok daha fazla malumat toplanabilecek bir konuya sahiptir. Bu tezde Sultan II. Abdülhamid'in Hilafet ve Saltanat siyaseti istikametinde nasıl bir siyaset ve hukuk izlediği ve Sultan'ın Osmanlı Devleti'nin bu zor döneminde ortaya koyduğu yönetim anlayışının ulemâ zümrelerindeki yansıması ortaya konulmak istenmiştir.

Emre Aydın

İstanbul-2019

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR	i
ÖZET	iii
SUMMARY	iv
GİRİŞ	1
BÖLÜM 1: II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİNE KADAR OSMANLI DEVLETİ'NDE DİN VE DEVLET İLİŞKİSİ	4
1.1. Osmanlı Devleti'nin Kuruluşunda İslam'ın Etkisi.....	4
1.2. Osmanlı Devleti'nde Devlet-Medrese-Tekke İlişkileri.....	7
1.3. Sultan II. Abdülhamid Öncesi Dini Müesseseler ve Şeyhülislamlık	13
BÖLÜM 2: SULTAN II. ABDÜLHAMİD'İN YÖNETİM ANLAYIŞI ve İSLAM'A BAKİŞ AÇISI	16
2.1. II. Abdülhamid'in Sultan Olması ve İdare Anlayışı	16
2.2. Sultan II. Abdülhamid'in Din ve İslam Birliği Anlayışı.....	21
2.3. Sultan II. Abdülhamid Döneminde Tarikatlar	29
BÖLÜM 3: SULTAN II. ABDÜLHAMİD'İN DİNİ GRUPLARLA İLİŞKİLERİ 39	
3.1. Mevlevî Tarikatı.....	39
3.2. Nakşibendî Tarikatı.....	46
3.2.1. Halidî Tekkesi.....	46
3.2.2. Seyyid Tâhâ-i Şemdînî ve Tekkesi	49
3.2.3. Arvâsî Ailesi ve Tekkeleri	55
3.2.4. Şeyh Seyyid Abdülhakim Arvâsî ve Tekkesi	62
3.2.5. Ali Haydar Ahiskavî ve Tekkesi.....	68

3.2.6. Şeyh Mahmud Es'ad Erbili ve Tekkesi	72
3.3. Diğer Dini Liderler.....	78
3.3.1 Said Nursî	78
3.3.2. Şâzelî Şeyhi Zâfir Efendi.....	90
3.3.3. Şerif Hüseyin	94
3.3.4. Şeyh Cemâleddin Afgânî	98
3.3.5. Mehmet Akif Ersoy	102
3.3.6. Ebul-Hüdâ es-Sayyâdî	105
SONUÇ.....	112
KAYNAKÇA	115

KISALTMALAR

a.s.	: Aleyhi's- Selam
ATASE.	: Genelkurmay Başkanlığı Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Arşivi
b.	: Bin
Bkz.	: Bakınız
BOA.	: Başbakanlık Osmanlı Arşivi
BEO.	: Bâb-1 Âlî Evrak Odası
c.	: Cilt
c.c.	: Celle celâlûh
Çev.	: Çeviren
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
İ-DH.	: İrade Dâhiliye
İ-MMS.	: İrade Meclis-i Mahsus
h.	: Hicri
Haz.	: Hazırlayan
Hz.	: Hazreti
M.	: Miladî
Mad.	: Maddesi
Nr.	: Numara
Nşr.	: Neşreden
r.a.	: Radıyallahu anh
r.a.h	: Rahmetullahi Aleyhi
S	: Sayı

- s.** : Sayfa
- s.a.s.** : Sallallâhu aleyhi ve sellem
- ŞD.** : Şura-yı Devlet Evrakı
- Terc.** : Tercüme Eden
- v.** : Vefat
- vr.** : Varak
- Yay.** : Yayınları/Yayınevi
- Y. A. HUS.** : Yıldız Sadaret Hususi Maruzat Evrakı
- Y. EE.** : Yıldız Esas Evrakı
- Y. PRK. AZJ.:** Yıldız Perakende Evrakı Arzuhal Jurnal
- ZB.** : Zabtiye Nezareti Evrakı

Sakarya Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Özeti

Yüksek Lisans	☒	Doktora	☐
Tezin Başlığı: Sultan II. Abdülhamid'in Ulema ve Meşâyih ile İlişkileri			
Tezin Yazarı: Emre AYDIN		Danışman: Doç. Dr. Fikrettin YAVUZ	
Kabul Tarihi: 30.05.2019		Sayfa Sayısı: iv (Ön Kısım)+137 (Tez)	
Anabilim Dalı: Tarih		Bilim Dalı: Türkiye Cumhuriyeti Tarihi	
<p>Sultan II. Abdülhamid kendisine bağlı olan ulema ve meşâyih ile İslam âlemi üzerinde bir pan-islamism siyaseti izlemiştir. Sultan Abdülhamid bu ulema ve meşâyih ile hem ittihâd-ı İslam politikasını izlemiş, hem klasik İslam anlayışını ihya etmiş hem de klasik ehl-i sünnet geleneği önündeki reformist çıkışlara müdahalelerde bulunmuştur. Bununla birlikte onun idare tarzını beğenmeyip meşrutî bir idare inancına sahip olan ulema ve meşâyih da vardır. Sultan Abdülhamid kendisine biat eden ve karşı çıkan bu ulema zümreleri ile nasıl bir siyaset izlemiş ve nasıl bir hukuk geliştirmiştir? Sultan'ı kendisine bir öncü ve model olarak kabul eden etbâi acaba onu nasıl bir yerde ve konumda görmüşlerdir? Onu ve yönetim anlayışını eleştiren ulema hangi nedenlerle bu duruşu sergilemişlerdir? Bu karışık dönem hangi âlimleri ne gibi sonuçlara itmiştir?</p> <p>“Sultan II. Abdülhamid Dönemi Ulemâ İlişkilerinin Analizi ve Tespitleri” üzerine yaptığımız bu tezin giriş bölümünde, araştırmanın konusu, gayesi, önemi, yöntem ve yapılan çalışmada istifade edilen kaynaklar üzerinde durulmuştur. Bu çalışma Sultan Abdülhamid dönemindeki etkin ulemâ ve meşâyih zümrelerinin düşünce yapılarını ve Sultan'ın yönetimiyle olan hukuklarını incelemeye ve tahlil etmeye çalışmıştır.</p>			
Anahtar Kelimeler: Sultan II. Abdülhamid, Ulema, Meşâyih, İstibdad, Hürriyet, Pan-İslamizm			

Sakarya University
Institute of Social Sciences Abstract of Thesis

Masters Thesis	☒	Master Degree Ph.D.	☐
Title of Thesis: The Relationship Sultan Abdulhamid II had with Scholars and Sheikhs			
Author of Thesis: Emre Aydın		Supervisor: Assoc. Prof. Fikretin Yavuz	
Accepted Date: 30.05.2019		Number of Pages: iv (Pre Text)+137 (Thesis)	
Department: History		Subfield: History of Turkish Republic	
<p>Sultan Abdulhamid II, along with the sheikhs and scholars who were associated with him, had implemented Pan Islamism politics upon the Islamic state. Alongside this, they enlivened the classic understanding of Islam and portrayed a resistance to reformist ideas which did not coincide with the classic Ahlu Sunnah tradition. Simultaneously, there were sheiks and scholars who did not approve of his method of ruling and were more inclined towards the idea of a constitutional monarchy ruling over the state. What method of politics were implemented by Sultan Abdulhamid regarding his relations with the scholars who had pledged their allegiance to him and those who held contrary beliefs in the opposition? What sort of status was he perceived to have by his allies who had seen him as their guide and leader? Within this era of confusion, what conclusions were some scholars pushed into?</p> <p>Within the thesis “Scholar Relations During the Era of Sultan Abdulhamid and its Specifications” consists three main sections and a conclusion. Within the ‘introduction’, the research’s significance and importance is highlighted. The ‘method’ focuses on the knowledge that is to be acquired through the research. The research primarily aims to enlighten one about the reflections of the sheikhs and scholars in this era whilst analyzing their relationships with Sultan Abdulhamid II.</p>			
Keywords: Sultan II. Abdülhamid, Scholar, Sheikh, Monarchic rule, Liberty, Pan-Islamism			

GİRİŞ

Araştırmanın Konusu

Bu tez çalışmasında Sultan II. Abdülhamid dönemi ulema sınıfının yönetim şeklinin nasıl olmasına dair meşrutiyet ve istibdat söylemi bağlamında şekillenen fikir ihtilaflarında birbirlerine karşı verdikleri fikri ve siyasi mücadele konusu işlenmiştir. Bu çalışmanın yapılmasını temel sebebi üzerinde çok ciddi tartışmalara sebebiyet veren Abdülhamid dönemindeki istibdat yanlısı, hürriyet sevdalısı, mutedil münekkitler diye üç ana sınıfa ayırabileceğimiz ulemanın fikir yapılarına mukayeseli olarak ve bu dönemi bir bütün olarak temel kaynaklar üzerinden işlemektir. Bu projede bahsi geçen ulemanın makaleleri, vazifeleri, faaliyetleri, bağlantıları, etki alanları ele alınacaktır. Eldeki bütün kaynaklar taranarak bilgi toplamaya çalışılacaktır. Resmi arşiv belgeleri, yazışmalar, kendilerinin kaleme aldığı eserler ve çeşitli kaynaklarda farklı bilgiler verilmişse onlar da değerlendirilecektir.

Bu tezin birinci bölümünde kuruluşundan II. Abdülhamid dönemine kadar Osmanlı Devleti'nde din-devlet ilişkileri, Osmanlı Devleti'nin kuruluşunda İslam'ın etkisi, Osmanlı Devleti'nde Devlet-Medrese-Tekke ilişkileri, Sultan II. Abdülhamid öncesi dini müesseseler ve şeyhülislamlık makamının durumu incelenmiştir. İkinci bölümde; Sultan II. Abdülhamid'in yönetim anlayışı ve İslâm'a bakış açısı, Sultan II. Abdülhamid'in padişah olması ve yönetim anlayışı, Sultan II. Abdülhamid'in Din ve İslam Birliği anlayışı, Sultan II. Abdülhamid döneminde tarikatların hal-ü ahvâline yer verilmiştir. Üçüncü Bölümde; Sultan II. Abdülhamid'in dinî gruplar ve liderlerle ilişkileri üzerinde durulmuştur. Tezin bu bölümü tezin adını da ihtiva eden "Sultan II. Abdülhamid ile Ulema ilişkileri"nin icmâli olarak işlendiği bölümdür. Bu dönemde tesir icra eden başlıca ulemâ ayrı başlıklar altında incelenmiş ve Sultan II. Abdülhamid ile müsbet veya menfî istikamette seyreden hukukları üzerinde durularak veriler üzerinden anlatılmaya çalışılmıştır. Tezde genel olarak adı geçen ulema ve meşâyihın Sultan II. Abdülhamid'e ve II. Meşrutiyet'e bakış açıları ve bunun sonuçları incelenmeye ve verilmeye çalışılmıştır.

Araştırmanın Amacı

Bu araştırmanın amacı Sultan Hamid'in istihdam ettiği İslam ulemasının başlıca kimler olduğunu, onların hangi İslami saiklerle merkezi yönetimi savunduklarını, hangi fikri saikle meşrutiyete karşı çıktıklarını, İttihat ve Terakki'nin çatısı altında istibdata karşı hürriyet mücadelesi veren ve meşrutiyet ile yönetilmek isteyen İslam ulemasının da hangi fikri gerekçelerle merkezi yönetime karşı çıktıklarını ve meşrutiyet ile yönetilmek istediklerini kaynakları temel alınarak mukayeseli bir şekilde ele almaktır. Ayrıca bu araştırmanın amacı, II. Abdülhamid dönemindeki ulemanın yerini, önemini ve tesirlerini kaynaklar üzerinden okuyabilmek, hakkında birçok görüş beyan edilen bu alan hakkında kaynaklar üzerinden bir değerlendirme anlayışı ortaya koymaya çalışmaktır. Tezin bütün bölümlerinde kaynaklar üzerinden hareket edilmeye çalışılmış, bu dönemle ilgili muğlak kanaatlerin cevabı, malumat toplama, tahlil ve tahkik etme yöntemleriyle aranmıştır.

Halen bu başlıklar üzerine tafsilatlı çalışmaların yapılmamış olması, farklı bakış açılarıyla konunun ele alınmış olması konunun yeniden derlenmesi ve değerlendirilmesi ihtiyacını ortaya çıkarmıştır. Bu çalışmadaki amacımız, üzerinde hâlâ çok tartışılan bir dönemde, farklı bakış açılarının ve tartışmaların olduğu bir zamanda elimizden geldiği kadar tarafsız bir kaynak tahlili ile Sultan II. Abdülhamid'in dini gruplarla ilişkilerini ele almaktır.

Araştırmanın Önemi

Sultan II. Abdülhamid dönemi ve bu dönemin ulemasının bakış açısı bu şekilde derli toplu bir biçimde ele alınmamış olduğundan karışık bir şekilde hep gündeme gelmektedir. Bu çalışmada Ali Haydar Efendi'den Afğani'ye Erbilli Es'at Efendi'den Nursi'ye kadar saraya yakın ulemanın sadakat muhalif olan ulemanın muhalefet serüveni tafsilatlı ve ilmi bir şekilde çalışılmıştır. Ayrıca, Sultan II. Abdülhamid döneminde hangi âlimin hangi safta nasıl durduğunun ciddi bir veri zemininde teşhis, tetkik ve analizi yapılmıştır. Bu çalışmanın konu ile ilgili yapılan diğer çalışmalardan seçilebilmesinin nedeni ulemanın bu dönemde ne derece etkisinin olduğunun ciddi verilerle kavranması itibariyle özgün bir çalışma olmasıdır.

Araştırmanın Yöntemi

Çalışma konusuyla ilgili tespit edilen arşiv belgeleri, resmi ve süreli yayınlar, hatırat ve biyografiler, telif ve tetkik eserler temin edilmiştir. Bu çalışmamızın ilk temel kaynağı mezkur ulemânın bibliyografya taramalarıdır. Bu zevat hakkında yapılmış tezler, telifat, makaleler, adı geçen zevatın eserleri, yakın ve uzak halkadan hatıratlar, arşivlerde yapılan taramalar ve bu zevatın maddi ve manevi ahfadlarının nakillerini ihtiva eden eserler, gazetelere verdikleri mülakatlar belirlendi. Belirlenen bütün çalışmalar ayrı başlıklar altında işlenerek âlimler üzerinden başlıklar altında tasnif edildi.

Sultan II. Abdülhamid ile irtibatı olan ulemanın yetiştikleri kültürel ortam ve hayatları muhtasar bir şekilde işlendikten sonra Sultan II. Abdülhamid hakkındaki görüşleri, hukukları ve düşünce dünyalarına yoğunlaşmıştır. Tezin bütün bölümlerinde ilgili kaynaklardan istifade edildi. Daha sonra bu zevatın görüşlerinin II. Abdülhamid dönemi ve II. Meşrûtiyet sonrasındaki izleri takip edildi ve etkileri tespit edilmeye çalışıldı. Çalışma konusuyla ilgili tespit edilen arşiv belgeleri, resmi ve süreli yayınlar, hatırat ve biyografiler, telif ve tedkik eserler temin edilmiştir. Bunlar tarih bilimine has yöntemlerle tasnif edilerek tahlil edilmiş, sonra da yazım aşamasına geçilerek çalışma tamamlanmıştır.

BÖLÜM 1: II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİNE KADAR OSMANLI DEVLETİ'NDE DİN VE DEVLET İLİŞKİSİ

1.1. Osmanlı Devleti'nin Kuruluşunda İslam'ın Etkisi

Osmanlı Devleti'nin İslam âlemini de içine alan cihanşümûl yönetim şeklini tam anlamı ile anlamak için onun geçmişten kaynaklanan kök salmış temel müessesilerine vâkıf olmak gerekir. Osmanlı'nın yükseliş ve dağılma dönemindeki devlet-ulema ilişkilerini, ulema ve meşâyih zümrelerinin kuruluş dönemindeki fonksiyonlarını ve yerini çok yönlü bir şekilde tahlil etmek gerekir.¹ Tarihte her devletin kuruluşunda müessir olan hadiseler, müesseseler ve zümreler olmuştur. Osmanlı Devleti'nin kuruluşunda tesir icra eden en müessir müesseseler ordu, medrese ve tekke olmuştur. Kuruluş yıllarında bu üç müessese aynı gaye istikametinde çalıştılar. Seyfiyye, kalemiyye ve ilmiyye devletin terakkisine hizmet ederek vazifelerini ifa etmeye çalışmışlardır.²

Osmanlı Devleti'nin bidayetinden nihayetine kadar olan süreçte ulema ve meşâyihâ çok önem verilmiş, buna bağlı olarak bu devletin maddi ve manevi yapılanmasında hem ulema hem de meşâyih zümrelerinin fevkalade tesiri olmuştur. Osmanlı Devleti Selçukluların bakiyesi olan topraklar üzerinde kurulduğundan onların İslam'ı yorumlama şekilleri de Selçuklulardan kendilerine tevarüs eden sufi bir ilmî anlayış üzerine ikâme edilmişti. Geleneksel İslam dünyasında ulema sınıfının iktidarla ilişkileri incelendiğinde, özellikle ulema ve meşâyih zümreleri, iktidarın veya iktidar gücünün meşrulaştırıcı bir vesilesi olmuşlardır. Osmanlılar da bütün bu faydalarına dayanarak tekke düşüncesini sistemleştirerek müesseseleştirmiş bu yolla da bu anlayışı çeşitli teşkilatlarla cemiyete aktarmışlardır.³

Osman Bey'in zevcesi olan Malhatun'un babası olan Şeyh Edebâli de Taceddin el-Kürdî'nin damadıydı. Taceddin el-Kürdî, meşhur Metâli'nin müellifi Kadı Siracuddin el-Urmevî'nin talebesi olup, İznik Süleyman Paşa Medresesi'nde müderristi.⁴ Bu gibi rivayetlere mebni olarak Osmanoğulları hem Seyyid hem de Kürt bir aileye damat

¹ Barış Akagündüz, *Osmanlı Ulemasının Devlet Hayatı Üzerindeki Etkileri (1451-1512)*, Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Eğitimi Bilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kırıkkale, 2008, s. 1.

² Emin Işık, *Devleti Kuran İrade*, Hareket Yay., İstanbul, 1971, s. 9, 11; Cahit Baltacı, *İslam Medeniyeti Tarihi*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Vakfı Yayınları, İstanbul 2007, 2. Baskı, s. 297.

³ Câhid Baltacı, "Osmanlı'da Tekkeler", *İslam Medeniyeti Mecmuası*, Cilt: V, sayı: 4 Ekim 1982, s. 29.

⁴ Taşöprizâde, *Eş-Şekâik en-numaniyye*, Neşreden: A. Suphi Fırat, İstanbul, 1985, s. 7-9.

olmuştu. 1886 vefat tarihli Hicaz müftülerinden Ahmed Dahlan Efendi de Sincârî ve Behcetullah Efendi'yi me haz alarak Osmanlı hanedânının cedd-i emcedinin Hz. Osman (r.a.) olduğunu, Moğolların zulmünden kaçarken Kayı Aşireti'ne katıldıklarını ve daha sonra bu aşiretin başına geçtiklerini belirtir.⁵

Hammer, Osmanlı tarihi hakkında yaptığı araştırmalar neticesinde Osman Bey'i Hz. Peygamber'den sonra idareci olarak İslam dünyasının başına geçen 3. Halife Hz. Osman'a benzetmiştir.⁶ Osmanlıların ilk önderleri olan Orhan ve Murad gibi sultanlar da, iyi bir asker ve yönetici oldukları kadar inanmış bir Müslümandılar. Bu itibarla onlar için ilk Müslüman önderleri olan dört halifenin saf hevesiyle doluydular denilebilir.⁷

Hilafetin Osmanlı Hanedanı'na geçmesinden sonra İslam'a hizmet konusunda daha çok çalışan Osmanlı Devleti, bu makamı kendisi için bir hareket noktası saymış ve her devirde bundan istifade etmiştir. Arnold Toynbee ve Bernand Lewis gibi meşhur müsteşriklerin iddialarına göre ise hilafet Osmanlı'ya geçerken bir merasim yapılmamış veya delil olan sağlam bir vakaya rastlanmamış, tarihçiler böyle bir rivayette bulunmamışlardır. Müsteşriklerin iddia ettiği gibi Osmanlılar halife olduklarını devletin son zamanlarında yâni Sultan Abdülhamid'in ittihad-ı İslam politikasıyla hatırlamamışlardır. Bunun en kuvvetli delillerinden bir tanesi meşhur Osmanlı Sadrazamı ve Müverrih Lütfi Paşa'nın (1488-1563) 1554'te yazmış olduğu "Halası'l-Ümme" risalesidir. Lütfi Paşa söz konusu risalesini "Osmanlının Kureyş soyundan olmadığından dolayı hilafetlerinin meşruiyetinin nasıl olacağı konusunu" izah için kaleme almıştır. Osmanlı Devleti'nin yöneticilerinin hakiki birer halife olduğunu İslami eserlere dayanarak açıklamıştır.⁸ Sultanlarda kendilerinin semavi bir mesajın taşıyıcısı olduklarına itikat ediyorlardı. Bu inançlarından dolayı birçok önemli müesseselerine hep "hümâyûn" sıfatını vermişlerdir. Osmanlı saltanatının uzun yıllar icra merkezi olan Topkapı Sarayı'nın ilk kapısının adı Bâb-ı Hümâyûn'dur, ikincisi Babü's-Selâm, üçüncüsü Babü's-Sa'âde'dir. Osmanlılar bu anlayışla ordulara "Ordu-yı Hümâyûn" (Semavi ordu, semavi mesajın taşıyıcısı ordu), Padişah fermanlarına "Hatt-ı Hümâyûn",

⁵ Ahmed b. Zeynî ed-Dahlan, *Ed-Devletü'l Osmaniyye mine'l furuhati'l-İslamiyye*, Kahire 1888, s. 109-110.

⁶ Ziya Kazıcı, *Osmanlı Devleti'nin Kuruluşunda Şeyh Edebâli Hazretleri'nin Rolü ve Mehmed Zahid Kotku (KS)*, Seha Neşriyat, İstanbul 1996, s. 25.

⁷ Oral Sander, *Siyasi Tarih İlkçağlardan 1918'e*, İmge Kitabevi, 29. Baskı, Ankara 2015, s. 59-60.

⁸ Hasan Gümüšoğlu, *İslam'da İmâmet ve Hilâfet*, Kayıhan Yayınları, İstanbul 2011, 2.Baskı, s. 285-286.

Padişah mührüne “Müher-i Hümâyûn”, Padişahın donanmasına da “Donanma-yı Hümâyûn” adını vermişlerdir.”⁹

Tâhir Paşazade İbrahim Bey, Osmanoğullarının İslam tarihinde nasıl bir yekûnu teşkil ettikleri kanaatini İslamiyet’e en ziyade Osmanoğullarının hizmet ettiğini ifade ederek beyan eder:¹⁰

Harb-i Umûmî zamanında telif edilen bir eserde; “*Hükümet-i seniyye, vazîyyet-i târihiyyesi itibariyle himâye-i samedâniyye’ye mevdûdur. Devlet-i Osmâniyye bizzat Hazret-i Peygamberin te’sîs buyurdıkları bir hükümettir.*”¹¹ denilmektedir. Bu itikat Devlet-i Âliyye’ye bağlı ulema ve meşâyih zümreleri tarafından Osmanlı’nın yıkılışına hatta yıkıldıktan sonra dahi devam ettirilmiştir.

Osmanlı Sultanları Hicaz bölgesini “Kutsal Topraklar” olarak itikat etmiş ve kendilerini oranın hizmetkârı kabul etmişlerdir. Eyüp Sabri Paşa, Türkler’in Haremeyn’e olan bağlılık ve hizmetlerini anlatan Mir’atü’l-Haremeyn adlı üç ciltlik bir eser yazmıştır.¹² Sultan Abdülmecid Mescid-i Nebevi’ye Sultan Kayıtbay’dan beri yapılmamış bir hizmeti deruhte ederek ciddi bir inşa seferberliğine girişmiştir.¹³ Son devir Osmanlı hakanlarından Sultan Abdülaziz’in Resulullah (s.a.v)’in kabri saâdeti başında okunulması üzere yazdığı mektubundan bu ailenin son zamanlara kadar kutsal topraklara ne derece önem verdiği anlaşılmaktadır.¹⁴

Bütün bu bilgilerden de anlaşılacağı üzere Osmanlı Devleti kuruluşundan itibaren özellikle Hilafet makamının kendi bünyesine intikalinden sonra İslam dinine bağlılığa büyük değer vermiştir. Osmanlılar zahirî ve batınî olan bu müesseselerden istifade etmekle beraber bu iki müesseseyi daimi bir surette şariat ve siyaset açısından kontrol altında tutmuşlardır.

⁹ Kazıcı, *Osmanlı Devleti'nin Kuruluşunda Şeyh Edebâli Hazretleri'nin Rolü ve Mehmed Zahid Kotku (KS)*, s. 8.

¹⁰ İkaz Gazetesi, 15 Nisan 1920, No: 204. “K. Nuri imzalı haberden naklen Kemal Ünal İbrahim Demirtay’a Aid Hatıralar”, *Ün Dergisi*, Isparta, 1939, c. 5, sh. 62.

¹¹ Hüseyin Nesimî Girîdî, *Sahib-i Zuhur*, İstanbul 1332, s. 204 vd.

¹² Mustafa Sabri Küçükbaşçı, *Mekke-Medine Tarihi*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2007, 1. Baskı, s. 32.

¹³ Suraiya Faroqhi, *Hacılar ve Sultanlar*, Çeviren: Gül Çağalı Güven, Türkiye Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1995, s. 29.

¹⁴ Kadir Mısıroğlu, *Bir Mazlum Padişah Sultan Abdülaziz*, Sebil Yayinevi, İstanbul 2016, s. 43-49.

1.2. Osmanlı Devleti'nde Devlet-Medrese-Tekke İlişkileri

Tarikat ve tekkelerin cemiyet bünyesini ikame eden bir toplum içerisinde, Anadolu Selçuklu Devleti, siyasi ve kültürel bakımdan olduğu kadar medeniyet açısından da en yüksek seviyesine ulaşmıştır.¹⁵ Osmanlı Devleti, Selçukluların bakiyesi topraklarda kurulduğundan, onların İslam'ı yorumlama şekilleri de sufi bir menhec üzerine ikame edilmişti. Osmanoğulları bidayetlerinden itibaren ilim aşkı ile mücehhez, cihat sevdası ile de kılıca sevdalı bir nesep idi. Tuğrul Bey de Selçuklu Devleti'ni kurarken âlim ve mutasavvıflara çok hürmet göstermiş ve hâkimiyetini manevi kuvvetler ile takviye etmiştir. “*O, Hemedan'a girişinde şehrin iki büyük şeyhi Baba Tahir ve Baba Ca'fer'i görünce atından inip ellerini öptü. Sultan kendisine bir emrin var mı diye sorunca, Şeyh “Allah adalet ve iyiliği emreder” ayetini okudu. Böylece Tuğrul Bey adalet yolunda yürüyeceğini söylüyor ve büyük devlet adamı vasıfları ile adamları ve halkın gönüllerinde hakimiyetini kuruyordu.*”¹⁶ Selçuklular nasıl tasavvufun ve tarikat liderliğinin geniş kitleler üzerindeki etkisini görerek sufileri koruyup gözetmişlerse¹⁷ Osmanlılar da Selçuklulardan kendilerine intikal eden topraklarda bu anlayışı devam ettirmiş sufileri koruyup gözetmişlerdir. Osman Gazi dönemin sufiye taifesinin büyüklerinden Vefâiyye Tarikati Mürşidi Şeyh Edebâlî'nin rüyasını tabir ederken cihangir bir devlet kuracağı müjdesini alması üzerine âlem-şümül bir cihan imparatorluğunun banisi olduğuna inanmıştır. Osmanlı Döneminin bidayetinden nihayetine kadar olan İslam'a intisap sonrası vetirede ulemâ ve meşâyihâ çok ehemmiyet verilmiş buna mebni olarak da bu devletin maddi ve manevi yapılanmasında ulema ve meşâyih zümrelerinin fevkalade tesiri olmuştur.

Osmanlı Devleti Selçukluların bakiyesi topraklarda kurulduğundan onların İslam'ı yorumlama şekilleri de sufi bir menhec üzerine ikame edilmişti. Bu meyanda Osman Gazi'den itibaren saltanat vazifesini ihraz eden bütün Osmanlı padişahları meşâyih ile sıkı bir yakınlık içerisinde olmuş; onların dualarını almışlardır.¹⁸ Osman Gazi beyliğini kurarken istifade ettiği zatların başında ‘Şeyh Edebâlî, Dursun Fakih, Hattab el-Karâmânî, Muhlis Baba, Aşık Paşa, Elvan Çelebi ve Şeyh Hasan’ gibi zevat

¹⁵ İrfan Gündüz, *Osmanlılarda Devlet Tekke- Münasebetleri*, Seha Neşriyat, Ankara, 1989, 3. Baskı, s. 5.

¹⁶ Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2008, s. 108.

¹⁷ Hüseyin Emin, *Tarih'ül Irak Fil-Asrı's-Selçuki*, Bağdat, 1965, s. 281.

¹⁸ Osman Turan, *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi*, İstanbul, 1969, s. 300.

gelmektedir. “Osmanlı Devleti'nin üzerine oturacağı manevi ve fikri usûl, dörd sufi, iki fakih, bir tane de sufi fakih vasfiyla temerküz etmiş yedi kişiden oluşmuştur.”¹⁹

Osmanlı Devleti'nin kuruluşunu asli kaynaklar çerçevesinde ele alan Fuad Köprülü, “Selçuklulardan Osmanoğullarına kadar Anadolu'daki İslamlaşma manevi muhitindeki fikri cereyanların tasavvufi bir renk aldığı”²⁰ ifade etmektedir. Jean-Paul Roux da “Türklerin Tarihi” adlı eserinde Türk-İslam anlayışındaki tasavvufi etkinin müessiriyetinden bahseder.²¹

Tarikat erbabının hem zahir ilimlerine vâkıf bir âlim hemde irfanî bir boyutlarının olması sultanlar nezdinde onlara ayrı bir itibar sağlamış, hepsi bir Şeyh Efendi'nin sohbet halkasına devam etmiştir. Tarikat silsilesi Şeyh Akşemseddin'e dayanan Aziz Mahmud Hüdayî Efendi de uzun yaşaması hasebiyle sekiz Osmanlı Padişahı onun vaaz u nasihatinde bulunmuştur. Şeyh Eşrefoğlu Rûmî, Bursa'da Çelebi Sultan Mehmed Medresesi'nde müderris olan Alaaddin Ali Efendi'ye Danışmend olmuş, Somuncu Baba Osmanlı Sultanlarına Şeyhlik edecek olan Hacı Bayram Vefî'yi yetiştirmiş,²² onun yetiştirdiği Akşemseddin de Fatih Sultan Mehmed'e mürşit olmuştur.²³

Osmanlı'nın ilim teşkilatının ilklerinden kabul edilen Orhan Bey döneminde İznik'te açılan Molla Dâvudu'l-Kayseri Medresesi üzerinden Osmanlı'nın nasıl bir İslami menhec üzere ikame edildiğini düşünecek olursak Köprülü'nün analizinin ne kadar isabetli olduğu anlaşılmış oluruz. Zira Molla Dâvudu'l-Kayseri, dinî ilimler, mantık ve matematik gibi akli ilimlerde de yetişmiş bir âlimdir. Molla Dâvudu'l-Kayseri'nin kendisinde zahir ve batın ilimleri birleştiren iki yönlü ilmi kişiliği ve bu kişiliğiyle Osmanlı eğitim-öğretim hayatını başlatması Osmanlı siyasi ve ilim anlayışına ve geleneğine damgasını vurmuştur. Bilindiği gibi baştan sona bütün Osmanlı siyasi ve ilim geleneği zahir ulema ile batın ulema, medrese ile tekke dengelemesi üzerine kuruludur.²⁴ Bütün bunlara bağlı olarak Osmanlı'da ehl-i sünnet mabeynindeki tekke ve

¹⁹ Kazıcı, *Osmanlı Devleti'nin Kuruluşunda Şeyh Edebâli Hazretleri'nin Rolü ve Mehmed Zahid Kotku (KS)*, s. 84.

²⁰ Fuat Köprülü, *Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu*, Akçağ Yayınları, 4. Baskı, Ankara 2006, s. 112.

²¹ Jean-Paul Roux, *Türklerin Tarihi*, Çevirenler: Prof. Dr. Aykut Kazancıgil-Lale Arslan, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2007, 3. Basım, s.190-192.

²² Resul Kesenceli, *Veliler ve Hükümdarlar*, Nasihat Yayınları, Ankara 2013, s.128.

²³ Mustafa Özdamar, *Eşrefoğlu Abdullah Rumi*, Kırk Kandil Yayınları, İstanbul 2002, s. 7-11.

²⁴ Mehmet Bayraktar, “Davudu'l-Kayseri'nin İslam Düşüncesine Katkısı”, *Uluslararası İznik Sempozyumu* 2005, s.1.

medrese tedrisatı ya iç içe ya da birbirine saygılı bir surette devam etmiştir. Genel Osmanlı tarihi içerisinde tekkelerde örf haline gelmiş bazı kuralları sorgulayan Kadızadeler dahi tasavvufi bir söylemle reddiyelerini yapmışlardır. Bu müteşerri' akımın en maruflarından “Tarîkat-ı Muhammediye” müellifi İmâm-ı Birgivî Halvetî Tarikatine, Keşfü'z-Zünûn müellifi Kâtip Çelebi de Sühreverdi Tarikatine mensuptur. Daha sonraları Osmanlı Sultanları İslam dünyasındaki büyük âlimleri bu medreselerde ders vermek için davet etmişlerdir. Mesela Ali Kuşçu, İstanbul'a davet edilmiş, o günün şartları içerisinde günde 200 akçe gibi yüksek bir ücretle Ayasofya Medresesi'ne müderris tayin edilmişti.²⁵ Fatih Sultan Mehmed, akli ve nakli ilim dallarında vukufiyet sahibi olan ulema zümrelerini İstanbul'da toplayarak, onların ihtisas sahibi oldukları ilim dallarını gelecek nesillere aktarmaları için birçok medrese açmıştır. Onun bu gayretiyle bu medreselerden birçok ilim dallarında ihtisas sahibi bir zümre yetişmiştir. İlm-i Fıkıh'da Molla Hüsrev Efendi, ilm-i tefsirde Molla Gürânî, Molla Yegan, ilm-i cebir'de Ali Kuşçu, ilm-i kelam'da Hocazade Efendi gibi âlimler bu jenerasyonda yetişen zevattan sadece birkaçıdır.²⁶

Osmanlı Sultanları, Hindistan'tan Buhara'ya, Bağdat'tan Şam'a, Hicaz'dan Mağrip ülkelerine kadar geniş bir coğrafyada yetişen ulema zümrelerini İstanbul'a davet ederek bir imparatorluğa yakışan ilmi ve manevi zenginlikleri biraraya toplamıştır. Bu fikri zenginliğin en bariz misali Edirne ve Bursa'daki camilerin dört köşesindeki dört ayrı mihraptır. O dönemde bu dört mihrap dört mezhebi temsil ediyor, dört mihrapta dört mezhebin fikhî üzerine tedrisat yapıyordu. Fıkıh alanındaki ehl-i sünnet mezheplerini ihtiva eden bu fikri zenginlik tasavvuf noktasında da temerküz etmiştir. Mağrip ülkelerinden Şâzeliyye, Ticâniyye; Mısır'dan Sa'diyye; Semerkand taraflarından Nakşibendiyye, Çeştiyye, Kübreviyye; Bağdat ve Şam taraflarından Rufâiyye ve Kâdiriyye; Konya'da Mevleviyye; Hindistan'dan Müceddidiyye ve daha sonraları Kuzey Irak taraflarından gelen Hâliidiyye'nin Osmanlı'da izzet ve itibar görüp yayılmasıyla tasavvuf mektepleri de bu topraklarda zenginlik arzetmiştir.

Osmanlı tasavvuf geleneğinin membarları olan Kâdiriyye, Rufâiyye ve Sa'diye Tarikatları Arap kültür sahasından Anadolu topraklarına gelmiştir. Kâdiriyye XV.

²⁵ Müslüman İlim Öncüleri Ansiklopedisi, Hazırlayan: Şaban Döğen, İstanbul 1984, s. 33.

²⁶ Yılmaz Fidan, “Osmanlıda Ulema ve Şeyhülislam Ebüssuûd Efendi”, *Uluslararası Katılımlı Osmanlı Bilim ve Düşünce Tarihi Sempozyumu 08-10 Mayıs 2014 Bildiriler Kitabı*, 2014, s. 585.

yüzyılda Eşrefoğlu Rûmî'nin irşadı ile Anadolu'da ki tesir sahalarını genişletirken, İstanbul'da intişar etmesi XVII. yüzyılda olmuştur. Rufâî tariki ise XVII. yüzyılda Şeyh Mehmed Hadîdî Efendi'nin tavassutu ve gayretleriyle payitahtta nüfuzunu arttırmıştır.²⁷ Sa'dilik XVIII. Yüzyıl'da İstanbul'a getirilmiştir.²⁸ Şâzeliyye Tarikatının İstanbul'da ençok nüfuz sahibi olduğu devir ise XVIII. yüzyılda Sultan Hamid'in bu tekkeye intisap ettiği dönem olmuştur. Bu tarikat ve mezheplerin ortak özellikleri ehl-i sünnet akidesi üzerine bina edilmiş olmaları ve dışarıdan gelen harici cereyanlara (şia gibi) kapalı olmalarıydı. Bu hususta esneklik veya gevşeme gösteren kurumlar ulema ve meşâyihın da birliktelik ve destekleri ile devlet müdahalesi yapılarak devlet bünyesinde tesir sahaları kırılmıştır.

Tekkeler lonca ve esnaf birliklerini tehyic eden temel saik olmaları hasebiyle zanaatkârlar ve tüccar sınıflarının dinî olduğu kadar mesleki ve toplumsal hayatında da tesir sahibi idiler. Osmanlı tarihi boyunca tekkeler hem bir dinî merkez hem mektep; hem yetimhâne hem de dârul-aceze gibi bir yardımlaşma merkezi olmuştur. Tekkeler bu itibarla yetim, öksüz ve sefil kalmışın dara düştüğünde müracaat ettiği bir sığınak vazifesini ihraz etmişlerdir. Tekkeler bütün bu yönleriyle siyasi, içtimai ve iktisadi ahlakın, birlik ve beraberlik ruhunun işlendiği bir merkez olmuştur.²⁹ Osmanlılar bu gücü kontrol altına alarak istifade yoluna gitmiş, ehl-i sünnet istikametindeki bu meşreplerin hepsine istihdam sahaları açmıştır.

Osmanlı İmparatorluğu'nun mezhep ve meşrep noktasındaki tavrı bu mezhep ve meşreplerin etki sahalarının olduğu bölgelerle irtibatı arttırmasına tesir sahasının oralara kadar genişlemesine sebebiyet vermiştir. Mesela, Orta Asya ve Hindistan ile kültürel ilişkileri kuran zümre Nakşibendiye dervişleri olmuştur. Gene Kâdiriyye, Rufâiyye, Sa'diyye, Bedeviyye ve Şâzeliyye Tarikatleri de İstanbul ile Arap coğrafyası arasındaki kültürel irtibatı sağlamışlardır.³⁰

İmparatorluğun öğretisi anlayışındaki taaddüdât dört kıtada cari olan meşreplerle bütünleşmesini kolaylaştırmıştır.

²⁷ Ekrem Işın, "Rufâilik", *DİA*, VI, s. 325- 330.

²⁸ Ekrem Işın, "Sa'dilik", *DİA*, VI, s. 391- 394.

²⁹ Osman Nuri Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, Eser Neşriyat, Cilt I, İstanbul, 1977, s. 192.

³⁰ Ekrem Işın, "Osmanlı Döneminde Tasavvufî Hayat", *Yeni Türkiye 701. Osmanlı Özel Sayısı II*, Mart-Nisan 2000, sy.: 32, s. 502

Osmanlı, dâhilde ve hariçte geniş halk kitlelerinin bağlı buldukları mezkur meşrep ve mezhepler ile imtizaç ederek siyasi gayelerini de bu birimlerle zirveden tabana kadar en geniş halk kitlelerine kabul ettiyordu. Osmanlı Devleti'nin kuruluş döneminden son dönemine kadar tekâyâ ve medrese devlete bağlı iki birim olarak işlevlerini devam ettirmiştir. Sivil ve askeri hayatın istediği idarecileri yetiştirmiştir.³¹ Bununla birlikte bazı marjinal tekke ve medreseler dış cereyanlara çanaklık etmiş, ihtilallerde üs olarak kullanılmışlardır. Devlet, ulema ve meşâyihın da desteğiyle zamanı geldiğinde müdahale ederek bunları bertaraf etmiştir.

Bütün bunlarla beraber tekke ve medreseler tarih sahnesinde tedrici bir gelişme sürecinde seyirlerini devam ettirmişlerdir. XVI. yüzyıldan itibaren İstanbul başta olmak üzere Osmanlı idaresine bağlı bir şekilde tedrisatını devam ettiren merkezi medreseler kendi usullerini bina etmiş özgün bir klasik ilim geleneği oluşturmuşlardır. Müderrisler ile talebe-i ulûmun münasebetleri, tedrisatta okutulan sıra kitapları, medreselerin seviyeye göre sınıflandırılması, ihtisas medreselerinin kurulması, kadılıkların derecelendirilmesi, müderrislikten kadılık makamına intikal ve buna benzer birçok konuda kendine özgün bir gelenek vücuda gelmiştir. Daha sonraları bu usule bağlı olanlar gelenekçi diye adlandırılmıştır. Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan tedenni dönemine kadar yönetim için gerekli mütehassısları yetiştirerek mühim bir vazifeyi deruhte etmişlerdir. Devlet birimleri bu usulle kendi varlıklarını muhafaza ve devam ettirmeye muvaffak olmuştur.³²

Medreseler, Meşihat ve Müftüyyü'l-Enam gibi mevkiler Ebussuûd Efendi'nin meşihatının hitamı dönemine kadar konumlarını, ehemmiyetlerini ve ağırlıklarını muhafaza etmiştir. Bu makamları ilim ve faziletle mümtaz olanlar ihraz ederlerdi. Bu makamlar sahip oldukları meziyetler ve üstün değerleri muhafaza ettikçe, devlet ricali ve halktaki etki ve tesirlerini devam ettirmiştir. Onların bu manada vazifelerini devam ettirdikleri devir Türkler'in ulemanın teşvik ve tesiriyle dinî bir terbiye altında meydanlarda gaza ettikleri bir devir olmuştur.³³ Osmanlı'da ilmi tedrisatta bulunan

³¹ Celâl Antel, "Tanzîmât Maarifi", *Tanzîmât I, Yüzyüncü Yıldönümü Münasebetiyle*, İstanbul, 1940, s. 441.

³² Antel, "Tanzîmât Maarifi", s. 441.

³³ A. Refik Altınay, *Osmanlı Devrinde Hoca Nüfûzu*, Hilmi Kitabevi, 1933, s. 6.

medreseler liyakat, eğitimde yeterlilik, yönetime sadakat ve hizmet gibi ulvî değerleri muhafaza ettikleri müddetçe ülkede terakkiye hizmet etmişlerdir.³⁴

Yükselme devrinin nihayete ermesiyle birlikte devletin her sathında başlayan dağılma, medresede de kendini göstermiş, ulema mabeyninde de bir bozulma devri yaşanmıştır. Bununla birlikte bu dönemde de devlet erkânının takdirine mazhar olmuş ilim ve marifet alanında güzide şahsiyetler yetişmiş, tasavvuf mabeyninde de halkta infiale sebep olan mürşitler eksik olmamış ancak umumi efkâra son vermeye güçleri yetmemiştir. Bu menhecle devam ederek asli vazifesine uygun tarikatlar ve medreseler varlığını devam ettirmiştir.³⁵ Bu itibarla halk arasında icra ettikleri fevkalade tesir iktizasınca mevkilerini muhafaza etmişlerdir.

Tarih dönemlerini değerlendiren zevatça, “*III. Murad devri, bozulmanın başlangıcı olarak kabul edilmiştir.*”³⁶ Osmanlı gibi tekke, medrese ve kılıç üzerine ikame edilmiş bir memlekette ahlakın bozulmasının mümessili tekkeler, halkta akidenin bozulmasının müsebbibi medreseler, gaza meydanlarında mağlubiyetin sebebi de ordudaki bozulma ve iğfaller neden olarak görülmüştür. Tanzimat Dönemi’nde, yol gösterici ve yön verici ihtiyacı ayyuka çıkmış ve bu boşluğu ilmi alanda dolduracak etkili ulemanın noksanlığı Batıya yönelmesine sebebiyet vermiştir. Batıya yönelme ile devam eden ulema zümresine rağbetteki bu düşüş, “*velî-nimetlerine kul, devlet ricaline zebun*” ulema yedinde eski ağırlığını kaybetmiştir.³⁷

Ulema ve meşâyıhtan kemalat sahibi zatlar bu umumi bozulmaya karşı mücadele vermişlerdir. Bunlardan Şeyh Emir Efendi bir vaazında “*Ekâbir rüşvet alır, müstehakk-ı lânet olur. Menâsib-ı Devlet nâ-ehle virülür, mezâlim ile âlem doldu. Ulemâımız dünya için a’da-yı din kapusuna varurlar*” diyerek içinde buldukları dönemin fenalığına karşı uyarılarda bulunmuştur.³⁸ Tarih boyunca büyük devletlerde kemiyetin ziyadeleşmesi keyfiyetin tedenni etmesine sebebiyet vermiştir. Osmanlı’daki tekkelerde ve ilmiye çevrelerinde bozulmanın başgöstermeye başladığı devreler diğer devlet dairelerinde de bozulmaların gözleendiği devrelerle paralellik göstermektedir.

³⁴ M. Şemseddin Günaltay, *Zulmetten Nura*, Haz. Musa Alak, Furkan Yay., İstanbul, 1966, s. 163- 164.

³⁵ Hüseyin Aydın, *Muhasibinin Tasavvuf Felsefesi*, Ankara, 1976, s. 20.

³⁶ Günaltay, *Zulmetten Nura*, s. 163- 164.

³⁷ Süleyman Uludağ, “İctimai ve Dînî Açıdan Taklîd Meselesi II”, *Fikir ve Sanatta Hareket*, sayı VIII (Ekim1979 VII. Devre), II, s. 9.

³⁸ Ahmet Refik Altınay, *Kabakçı Mustafa*, Matbaa-i Hayriye, 1331/1912, s. 8.

Şeriat uleması devlet ricalini dinî kurallara uymaya teşvik ve davet ederken bu durum zamanla öylesine tersine dönmüştür ki, bu müşkülü düzeltmek için fermanlar yayınlayan sultanlar olmuştur.³⁹

Osmanlı Devleti, XVIII. ve XIX. yüzyıllarda medrese ve tekkeleri eski savletlerine kavuşturmak gayesiyle projeler üretmişlerdir. Medreseler konusunda bu meyanda yapılan en ciddi çalışma XX. yüzyılın başında Şeyhülislam Mustafa Hayri Efendi'nin riyâsetinde (1914-1916) yapılmıştır. Tecdidî bir anlayışla medreseleri ihya eden bu teşebbüs "İslah-ı Medâris Nizamnamesi" adı altında bir program haline getirilse de Birinci Dünya Savaşının çıkması ile bu nizamname yürürlüğe konulamamış ve neticede medreselerden ümit kesilerek Batılı tarzdaki mekteplere yönelinmiştir."⁴⁰

1.3. Sultan II. Abdülhamid Öncesi Dini Müesseseler ve Şeyhülislamlık

XIX. yüzyıl Osmanlı Devleti için siyasi açıdan çalkantılı bir dönemdir. Tekke ve medresenin halkın eğitim ve terbiyesinde ne derece tesir icra ettiğinin farkında olan II. Mahmud bu istikamette nâ-ehilleri tasfiye, ehilleri ise artırmak gayesiyle tekkeler üzerinde ciddi çalışmalar yapmış, yaptıkları ile adeta II. Abdülhamid'in yapacaklarının önünü açmıştır. II. Abdülhamid dedesi II. Mahmud'u birçok konuda kendine örnek almıştır. II. Mahmud hem dindar hem de ıslahatçı bir meşrebe sahipti. II. Mahmud'a maddi ve manevi açıdan giriştiği tecdid hareketlerinden dolayı "Gâvur Padişah" yakıştırmaları yapılmıştır.⁴¹

Sultan Mahmud, ihtilalle müdahale edilerek tahttan indirilen III. Selim'in yerine asillerle pazarlık yaparak dediklerini kabul etmek suretiyle tahta çıkmıştı. III. Selim döneminde ıslahatlar bir program dahilinde olmuştu.⁴²

III. Selim siyaseti, tesirleri ve tedbirleriyle, II. Mahmud dönemine zemin hazırlamıştır. Bütün bu cihetleriyle II. Abdülhamid de dedesi II. Mahmud'a benzerlik arz etmekteydi. Sultan II. Abdülhamid de tahta Sultan Abdülaziz'i tahttan indiren ihtilalci kadro ile anlaşmak suretiyle çıkabilmiştir.⁴³

³⁹ Ahmed Lütfi, *Tarih-i Devlet-i Aliye-i Osmaniyye*, Dersaadet, 1302/1884, V, s. 94.

⁴⁰ Mehmet İpşirli, "XIX. Yüzyılda Osmanlı İlmiye Mesleği ve Ulemâsı Hakkında Gözlemler", *Tanzîmât 150. Yıldönümü Uluslar Arası Sempozyum*, Ankara, 1991, s. 215.

⁴¹ Erhan Afyoncu, *Sorularla Osmanlı İmparatorluğu*, c. 6, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2008, s.69.

⁴² Erhan Afyoncu, *Sorularla Osmanlı İmparatorluğu*, c. 2, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2008, s.130.

⁴³ Halil İnalçık, *Tanzîmât ve Bulgar Meselesi*, Eren Yay. İstanbul, 1992, s. 2.

Sultan Aziz’i tahttan indiren ihtilalci kadro ulema mabeynindeki makam ve riyasete düşkün bazı zevatla işbirliği yapmışlardır. Bunların başında Şeyhülislam Hayrullah Efendi gelmektedir. Bu zat “*Sultan Aziz’den 1861’de ikinci rütbeden mecidiye nişanı,*⁴⁴ *1862 yılında da birinci rütbeden bir kıta mecidiye nişanı aldı.*”⁴⁵ Sultan Abdülaziz kendisinin kıraatini beğendiğinden Saray’ın birinci imamı olmuştu. 1863 senesinde Kazasker rütbesine⁴⁶ yükseltildi. 1865 senesinde de İstanbul payesine mazhar oldu. Hüseyin Avni Paşa’nın Sultan Abdülaziz’den talebi üzere 40 yaşındayken şeyhülislam yapıldı. Abdülaziz, Hasan Hayrullah Efendi’nin kişiliğindeki karakter zaafiyetini en iyi bilenlerdendi, bu teklifi garipsedi ama Avni Paşa’yı kıramayarak kabul etti. Abdülaziz, 38 gün sonra onu bu görevden almış yerine hocası Hasan Fehmi’yi atamıştır. Bu zatın dini alana yapılacak her türlü reform ve sınırı aşma girişimlerine karşı son derece uyanık ve tepkili olduğu, gelenekçi bir zat olduğu bilinmektedir. Münif Efendi ile Tahsin Efendi’nin Cemaleddin Afgani’ye o dönemde verdirdikleri konferanslar da Hasan Fehmi Efendi’nin gözünden kaçmamış bütün bu reformist konferanslara engel olmuştur. Bu gibi gelenekçi tavırlarından dolayı Şeyhülislam Hasan Fehmi Efendi ile bir yere varamayacaklarını anlayan, gerçekleşecek darbeyi yönetecek heyetin reislerinden olan Mütercim Rüştü Paşa, Sultan Abdülaziz tarafından sadrazam yapılıncaya o da Avni Paşa gibi vazifeye gelir gelmez azlettiği Hayrullah Efendi’yi tekrar Şeyhülislam yapmasını talep etmişti. Kendinin azli ile Hasan Fehmi Efendi’nin şeyhülislam nasbedilmesi Hasan Hayrullah Efendi’nin Sultan’a karşı olan menfi tavrının şiddetlenmesine sebep oldu. Sultan Abdülaziz, Yılmaz Öztuna’ya göre, yine zaafiyet gösterip bu talebi kabul etmiştir. Ancak mabeyncilere: “*Hayrullah Efendi’yi nasbeyledik. Allah vere bir halt etmese!*” dediği rivayet edilmektedir.⁴⁷ Yılmaz Öztuna, “*Hayrullah Efendi’nin ne mal olduğunu Efendisi iyi bilmektedir.*” demektedir.⁴⁸ Sultan Abdülaziz’in Başmabeyncisi Hafız Mehmed Bey ise bu hususta: “*Midhad Paşa’nın hal fetvasını yazma işinden Hayrullah Efendi çok korktu ve bu işten vazgeçilmesini söyledi. Fakat biraz sonra Süleyman Paşa’nın yarı tehdit israrı üzerine fetvâyı vermeğe mecbur oldu.*” demektedir.⁴⁹ Hasan Hayrullah Efendi yazdığı hal fetvasında Sultan’ın:

⁴⁴ BAO, A DVN. MKH. 34/26.

⁴⁵ BOA, A. JMKT. MHM. 245 86.

⁴⁶ BOA, Meşihat Arzları, nr. 1, s. 192, 17 Ekim 1862 (22 Rebiülahir 1279).

⁴⁷ Yılmaz Öztuna, *Bir Darbenin Anatomisi*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2015, 16. Baskı, s. 33-35.

⁴⁸ Mısıroğlu, *Bir Mazlum Padişah Sultan Abdülaziz*, s.163.

⁴⁹ Hafız Mehmed Bey, *Sultan Abdülaziz*, Sebil Yayınevi, İstanbul 1995, 2. Baskı, s. 54.

“Şuurunu kaybetmiş ve siyasi işlerden habersiz olup devlet malını milletin tahammül edemeyeceği derecede şahsi masraflarına sarf etmiş, dini ve dünyevi işlerini karıştırarak ihlal etmiş, milletin mülkünü tahrip ettiğinden görevde kalması mülk ve millet hakkında zararlı olup halli gereklidir.”⁵⁰ demiştir.

Midhat Paşa'nın babasının arkadaşı olan Filibeli Kara Halil Efendi'nin de şeyhülislam olabilmek ümidiyle “hal' emr-i hayrına çarşaf kadar fetva yazarım” diyecek kadar makam düşkünü bir ulemâ-i sû olduğu rivayet edilmektedir.⁵¹

Sultan II. Abdülhamid tahta çıktığında Şeyhülislamlık makamında olan Hasan Hayrullah Efendi, Sultan Hamid döneminde 10 ay 26 gün (31 Ağustos 1876- 26 Temmuz 1877) vazife yapmıştır.⁵² Sultan Hamid kısa bir dönem kendisiyle çalışmak zorunda kalsada ilk fırsatta onu azlederek yerine kendisine çok sadık biri olan Şeyhülislam Cemaleddin Efendi'yi göreve getirmiştir. Sâbık Şeyhülislam Hasan Hayrullah Efendi Sultan Hamid'in amcasının hal'ine karışanların cümlesinden intikam alacağını anladığından Yıldız Mahkemelerine giden süreci görmüş, başına gelecek olanları tahmin ettiğinden Sultan Abdülhamid'den Medine-i Münevvere'de mukim olmak için izin istemiş, Sultan Abdülhamid de ilk önce kendisine bu izni vermiş kısa bir müddet sonra da onu Taif'e sürgün ettirmiştir.⁵³ İlmiye zümrelerindeki bu gibi bozulmalar ile ulemanın itibarı da gittikçe kaybolmuştur.⁵⁴

⁵⁰ BOA. Y.E.E., 21 28.

⁵¹ Öztuna, *Bir Darbenin Anatomisi*, s. 81.

⁵² İbrahim Akkurt, *Fetvanın Gücü*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2014, s. 92.

⁵³ Öztuna, *Bir Darbenin Anatomisi*, s. 358.

⁵⁴ Lütfi, *Tarih-i Devlet-i Aliye-i Osmaniyeye*, s. 94.

BÖLÜM 2: SULTAN II. ABDÜLHAMİD'İN YÖNETİM ANLAYIŞI ve İSLAM'A BAKIŞ AÇISI

2.1. II. Abdülhamid'in Sultan Olması ve İdare Anlayışı

Sultan Abdülhamid'in eşlerinden Behice Sultan, Padişahın üvey ve manevi annesi Rahime Perestü Valide Sultan'ın “*Nakşibendi tarikatine mensub*” olduğunu demektedir.⁵⁵ Böyle bir annenin rahle-i tedrisinde yetişen Şehzade Abdülhamid annesinden manevi bir itikat, babası Sultan Abdülmecid Efendi'den Avrupalı bir ıslahat bilinci ile yetişmiştir. Babası Sultan Abdülmecid “*sükûti ve derviş*” diye hitap ettiği oğlu Abdülhamid'e çok değer vermiş ve yetiştirilmesi ile hususi ilgilenmiştir. Abdülhamid'in dünyaya gelmesi nedeniyle yedi gün boyunca günde beş kez top atışları yaptırılması ve kandillerin yakılması için hatt-ı hümayunda bulunmuştur.⁵⁶

Şehzade Abdülhamid Efendi kendini birçok farklı yönde yetiştirmiş ve geliştirmişti. Farsça, Arapça ve şeriat tedrisi yanısıra Lambordi ve Guatelli'den batı musikisi dersleri; Gadret isimli bir Fransızdan da Fransızca dersleri almıştır.⁵⁷ İleride kaynaklardan nakiller üzere rivayet edileceği üzere veliahtlığı döneminde Tunus mahallinden Şeyh Zafir El-Medeni'den Şâzeli menheci üzere tasavvuf dersi almıştır.

II. Abdülhamid, başlangıçta monarşik değil meşrutî bir yönetim anlayışı ile tahta çıkmıştır. 31 Ağustos 1876 tarihinde tahta çıktığı dönemde Avrupa'da da bu manada bir fikri siyasi mücadele zemini vardı. Avrupa'da ki yöneticiler liberalizm tehdidi karşısında muhalif bir tutum izlemişlerdir.⁵⁸

Cevdet Paşa tarafından nakledildiği üzere gayrimüslim halk, “*Bizim Padişahımız Abdülmecid idi. Bu (Sultan Aziz), müslümanların Padişahıdır. Biz kabul etmeyiz*”⁵⁹ diyerek Sultan Abdülaziz'in idaresine isyan hazırlığına girişmişlerdir. Bilahare serpilme ve gelişen bu Jön Türk cereyanı faaliyetlerini arttırarak Şehzade Murad ile ilgili muradlarını temin edebilmişlerdir.⁶⁰ Bu dönemde Sultan II. Abdülhamid meşrutî bir

⁵⁵ Ekrem Buğra Ekinci, *Sultan Abdülhamid'in Son Zevcesi Behice Sultan'la Altı Ay*, Timaş Yayınları, İstanbul 2017, s.133-134.

⁵⁶ BOA, HAT, 1636/21.

⁵⁷ Daha tafsilatlı bilgi için bkn: Yılmaz Öztuna, *II. Abdülhamid Zamanı ve Şahsiyeti*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2013, 3. Baskı, s.16.

⁵⁸ Alev Alathı, *Batı'ya Yön Veren Metinler 4*, Alfa Başvuru Yayınları, İstanbul 2014, s. 1453.

⁵⁹ Cevdet Paşa, *Tezakir*, c. II, s. 148.

⁶⁰ Gündüz, *Osmanlılarda Devlet-Tekke Münasebetleri*, s.162-163.

idare için Sultan Abdülaziz’i hal etmiş bir zümre ile çalışmak zorunda kalmıştı. Sultan Abdülhamid bu ihtilalci kadroya meşrutiyet sözü vererek tahta çıkmıştı. Tarihçiler Sultan Abdülhamid’in meşrutiyet sözünü vermesinde samimi ya da siyasi olduğu hakkında ihtilaf etmişlerdir. Olayların gelişme tarzı bunun bir siyaset eseri olduğunu göstermektedir.

Saltanat yolunda çeşitli çalışmalar yapan Veliht Abdülhamid Efendi, önce eniştesi Mahmud Celaleddin Paşa’yı Yenikapı Mevlevihânesi Şeyhi Osman Efendi’ye göndermiştir ki bu zat Mithat Paşa’nın da şeyhidir. Bu yolla maksadı, Sultan Abdülaziz vakasında ihtilalcilerle birlikte hareket etmiş olan bu şeyhi kendi tarafına çekebilme. Bu görüşmenin müspet geçmesi üzerine onu Maslak Köşkü’ne çağırıp bizzat kendisi görüştü. Bir taraftanda da Maslak Köşkü’nde komşusu olan Mr. Tomson ve İngiliz Büyükelçisi Layard’la görüşmelere devam ediyordu. Daha sonra Musluoğlu Köşkü’nde Mithat Paşa da Veliht Abdülhamid’i ziyaret etmişti. Veliht Abdülhamid Efendi bu görüşmede Midhad Paşa’yı ikna etmeyi başardı. Midhad Paşa’nın Sultan Abdülaziz’in hal’ine karışmasının nedeni meşruti bir yönetim anlayışını benimsemesiydi. Veliht Abdülhamid Efendi’ye meşrutiyet ilanı hakkındaki görüşü sorulduğunda II. Abdülhamid stratejik açıdan çok yönlü hamleleri ihtiva eden “zamanın ilcaatına göre tavır alacağı” cevabını vermiştir.⁶¹

Hüseyin Avni Paşa ise yönetimi kendi ellerine almayı arzu ediyordu. Midhad Paşa’nın meşruti idare için ideal bir sultan olarak kurguladığı Murad Efendi’nin hastalığı neşet edince⁶² uygun bir saltanat değişikliğinin de gene aynı maksadı hasıl edeceğine inanıyordu. Bütün devlet ricalinin toplandıkları bir toplantıda Mahmud Celaleddin Paşa: “*Mücerred hükm ü kader olmak üzere Sultan Murad hazretleri ifâkât bulamayacak bir surette hastalandığından kendilerinin verâset-i meşrûaları hakkını yerine getirmek lazım geldi*”⁶³ demiştir.

Veliht Abdülhamid Efendi bu istikamette sözler veriyor ve meşruti idare hakkında “*meşruti idarenin yaşanılan zamanın bir icabı olduğu, bunda artık bir zaruret hasıl olduğu, devlet yükünün ancak bu suretle paylaşılması gerektiği*” gibi söylemlerle ısrarlı

⁶¹ Vahdettin Engin, *Bir Devrin Son Sultanı II. Abdülhamid*, Yeditepe Yayınları, 4. Baskı, İstanbul 2017, s. 25.

⁶² Osman Nuri, *Abdülhamid-i Sani ve Devr-i Saltanatı*, c.1, İstanbul, 1327, s. 91.

⁶³ Mahmud Celaleddin Paşa, *Mir’at-ı Hakikat*, s. 169.

bir şekilde bu görüşünde samimi olduğunu ortaya koyuyordu. Bu durumu bazıları onun siyasi anlayışına, bazıları kurnazlığına, bazıları ise kudretine hamletmektedirler. Lakin ilk önce Serasker Hüseyin Avni Paşa daha sonra da Sadrazam Rüşdü Paşa bu işe şiddetle engel olmak istediler. Bu dönemde Namık Kemal gibi hararetli muharrirler Abdülhamid'in gelmiş geçmiş en hürriyetperver sultan olacağını söylemiştir.⁶⁴

Ahmed Muhtar Paşa da hatırat olarak kaleme aldığı eserinde şu nakli yapmaktadır:

“Midhad Paşa ile sonraları Girit’te birleşip konuştuğumda dedi ki: Şu Mehmed Rüşdü Paşa ne zeki ve tilki bir heriftir. Topkapı Sarayı’nda kubbealtında Sultan Hamid’e biatımızın ardından padişah ikimizi de içeri aldı. Bir hayli sohbetten sonra dışarı çıktığımızda Mehmed Rüşdi Paşa çattık belaya dedi... Adam sen de! demiştim. Meğer, herif ne güzel anlamışmış,” dedi.”⁶⁵

Yine dönemin yazarlarından Osman Nuri bu süreci şu şekilde yorumlamaktadır: *“...Abdülhamid, Musluoğlu Köşkü’nde Midhat Paşa ile vukû bulan mülâkatında hissiyat-ı hakikiyesini ve efkâr-ı muzmeresini (gizli düşüncelerini) gizlemekte şâyân-ı hayret bir muvaffakiyet ve maharet gösterdi.”*⁶⁶ Sultan Abdülhamid, bütün bunlarla beraber emeline muvaffak olmuş ve meşruti yönetimi ilan edeceği şartı ile padişah yapılmıştır. Sultanın hususi ortamlarda bu konudaki bazı konuşmalarını nakleden birçok hatırat, onun meşrutiyeti ilan ederken niyetinde samimi olduğunu, meşrutiyet yönetimini benimsediğini, lakin mevcut şartlarda bu sistemin sağlıklı işlemeyeceğini düşündüğünü nakletmektedirler.⁶⁷

Meşruti yönetim için birçok gaile vardır. Bunlardan ilki 1808 tarihinden itibaren Rumeli topraklarındaki balkan milliyetçiliği, diğeri devleti zor duruma düşür eden 1875 moratoryumu. Kânûn-î Esâsî ile “I. Meşrûtiyet” ilan edildiğinde seçimlerin yapılması ile Meclis-i Mebusan 19 Mart 1877’de açıldığı zaman 69 Müslüman, 46 Gayr-i Müslim toplam 115 mebustan meydana gelmekteydi. Bütün bunlara mebni olarak dış etkilere fevkalade açık bir meclisti. Sultan Hamid bu gibi nedenlerle böyle zor bir dönemde dış yönlendirmelere açık bir meclisin faydadan daha çok zarar getirdiğini düşünerek meclisi süresiz feshetmiştir. Netice olarak 1878-1882 yılları arası, Sultan Abdülhamid için bir

⁶⁴ Mehmed Bicik, *Bilinmeyen Yönleriyle 2. Abdülhamid*, Akis Kitap, 5. Baskı, İstanbul, 2014, s. 61-62.

⁶⁵ Ahmed Muhtar Paşa, *Sergüzeşt-i Hayatım*, c. 2, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1996, s. 5.

⁶⁶ Nuri, *Abdülhamid-i Sani ve Devr-i Saltanatı*, s. 97.

⁶⁷ Tahsin Paşa, *Yıldız Hatıraları*, İmge Kitabevi, Ankara 2008, s. 228.

intikal devridir. Bu dönemde kendine eski dönemden kalma paşaları, klasik usluba bağlı gelenekçi ulemayı ve nüfuz sahibi meşâyihı yardımcı edinmiştir. Bununla birlikte münevver kesimin desteği gerektiği ölçüde alınmamış bu da daha sonra ciddi muhalif infiallerine sebebiyet vermiştir. Osmanlı, Avrupa'daki teknik hamleleri ve terakkileri Osmanlı'ya taşıyabilme gayesine matuf Batı'ya birçok talebe göndermişti. Giden talebeler Batı'nın teknik alandaki gelişmelerine değil Avrupalı kültüre meftun olmuşlar, Avrupa'nın tekniğini değil dünya görüşünü, eğlence tarzlarını Osmanlı'ya entegre etme mücadelesine girişmişlerdi. Bütün bunlarla birlikte bu talebeler, Batı'daki ihtilaller sonrası ortaya çıkan özgürlükçü fikir akımlarının tesirinde de kalarak birer hürriyet sevdalısı olarak Osmanlı'ya gelmişlerdi. Bunların içinde kendi içinde çelişki barındıranların sayısı da az değildi.

Sultan Abdülhamid'in yönetim anlayışı ile ilgili en çok tenkit edilen hususlardan biri de halktan uzak, saray merkezli bir yönetim icra ettiği iddiasıdır. Bu süreci kaynaklara göre muhakeme edersek Sultan'ın ilk yıllarında halkın içinde aktif bir dönem geçirdiğini görürüz. Sultan Abdülhamid, cülusunun ilk yıllarında serbest hareket ve halk ile temasa gayret ettiği, hatta cülusunu takiben ramazan'da Ayasofya Câmiine gidip cemaate mahsus bölümlerden birinde oturduğu rivayet olunmaktadır.⁶⁸ Bu süreç Dolmabahçe yangınına kadar devam etmiştir.⁶⁹ Sultanlığına meşrutiyeti ilan ederek halk içinde bir meşreple böyle başlayan bir Padişah'ın, Yıldız Sarayı'na kapanarak, sonradan "istibdat" diye adlandırılan "örfi idareye" yani sıkıyönetime kadar giden bir tutum izlemesi sebepsiz değildi. Meşrutiyet talep eden kadro mutlak eşitlik talep eden nispi eşitliği kabul etmeyen bir fikri söylemdeydiler.⁷⁰

93 Harbi'ndeki yenilgiden sonra Midhat Paşa azledildi ve sürgüne gönderildi, Meşrutiyet'in manevi babası lakabına layık görülen Midhat Paşa'nın azlinin hemen akabinde Meclis-i Mebusan süresiz feshedildi. Fakat bu devlet adamları kaybedilince meydana getirdikleri boşluk haleflerince doldurulamadı. Esas itibariyle Saray,

⁶⁸ İbnül Emin Mahmud Kemal İnal, *Son Sadrazamlar*, c. 3, Dergah Yayınları, İstanbul, 2000 s. 1277-1278.

⁶⁹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Midhad Paşa ve Yıldız Mahkemesi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2000, s.161.

⁷⁰ Kemal Gözler, *İdare Hukukuna Giriş*, Ekin Yayınları, Bursa 2006, s. 24.

Babîli'nin bu etkinliğinden eskiden beri rahatsızdı. Neticede II. Abdülhamid tedrici bir surette Saray'ın hâkimiyetini arttırdı.⁷¹

Bu dönemdeki jurnallerde Osmanlı Devlet dairelerindeki taban tabana zıt fikri ihtilafın nedeni Midhat Paşa olarak görülmüştür. Tasfiye sürecinde Yeni Osmanlıların önde gelen entelektüellerinden olan başta Namık Kemal ve birçok kişi nasibini almıştır.⁷² Sultan Abdülhamid'e verilen Midhat Paşa hakkındaki jurnallerde "Midhat Paşa'nın fesat tohumları ekmesi sebebiyle kendisinden kurtulmak gerektiği"⁷³ geçmektedir. Nihayet yaklaşık üç yıl boyunca, yurtdışına kaçabileceği şüphesiyle gittikçe ağırlaşan koşullarda hapse maruz kalan Midhat Paşa, katledildi.⁷⁴ Sultan Hamid bu ölüm hadisesini incelettirmiş, bu fiili kendisinin işlettirmediğini söylemiştir.

Sultan Abdülhamid, iktidarının ilk yıllarında dâhili ve harici tehditlere tedbir alınması gayesine matufen istihbaratçılık faaliyetlerine çok önem vermiştir. Onun bu dönem için yönetim anlayışında en çok tenkit edilen hususlardan biri de jurnalcılık ve istihbaratçılık faaliyetleridir. Tarihi etkiledikleri bilinen karizmatik yönlü kişiliklerin başarılarında intejilans eylemlerin etkisi ziyadedir.⁷⁵ Abdülhamid de bu maksatla intejians yani casusluk o zamanki ifadesiyle hafiyelik teşkilatına çok önem vermiştir. Sultan Abdülhamid döneminde istihbaratçılık faaliyetleri zirve dönemini yaşamış, Tahsin Paşa'nın ifadesiyle, "*herhangi bir sünnet merasimi için toplanan ufak bir grupta dahi jurnalci bir muhbir bulundurulmuştur.*"⁷⁶

Bütün bu bilgilerden anlaşılan o ki, Sultan'ın ilk dört yılındaki gelişmeler onun kendine has bir idare tarzı geliştirmesine ve Yıldız Sarayı etrafında bir kontrol sistemi kurmasına sebep olmuştur. Onun kurmuş olduğu bu sistem içerisinde dinin ve dini gruplarının ayrı bir önemi vardır.

⁷¹ Vahdettin Engin, *Sultan II. Abdülhamid ve İstanbul'u*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 3. Baskı, 2016, s. 7-8-9.

⁷² Zeki Çevik, *Sadrazam (Küçük) Mehmed Said Paşa (Siyasi Hayatı)*, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 1988, s. 41.

⁷³ BOA. Y. EE, 20/40.

⁷⁴ Tufan Buzpınar, Gökhan Çetinsaya, "Midhat Paşa," TDVİA, XXX, s.7-11.

⁷⁵ Vedii Evsal, *Casusluk Faaliyetleri ve Türkiye*, İstanbul, 2006, s. 13.

⁷⁶ Tahsin Paşa, *Yıldız Hatıraları*, s. 146.

2.2. Sultan II. Abdülhamid'in Din ve İslam Birliği Anlayışı

Aldığı eğitim ve yetişme tarzı Sultan II. Abdülhamid'in şahsi mizacında ve yönetim anlayışında fevkalade etkili olmuştur. Bir taraftan Avrupai eğitime önem verirken diğer taraftan da klasik İslam anlayışını ihya etmiştir. Bir taraftan sarayda Hamlet oynatırken bir taraftan da Beşiktaş'ta inşa ettirdiği Şâzeli âsitânesinde yapılan zikir meclislerine perde arkasında vazife adı verilen günlük virdini çekerek iştirak etmiştir. Bir taraftan herşeyiyle Avrupai olmadığı için Jön Türkler tarafından gerikafalılıkla tenkit edilirken bir taraftan ise Kânûn-ı Esâsîyi ilan ettiği için bir kısım ulema tarafından tekfir edilmiştir. Bir kısım Jön Türklerin her türlü itidalden mahrum müteşeddid hucümları ve bu meyanda serdedilen ağır nutuklarla beraber bütün bu mütenakız görüşler bu dönemi sağlıklı tahlil etmeyi zorlaştırmakta ve sağlıklı yorumlamalara sahip olabilmek için hissi ve indi değil hassas çalışma gerektirmektedir. Sultan Abdülhamid kritik bir dönemde hilafet müessesesini siyasi açıdan çok önemli görerek onun işlevini en azami derecede arttırmış, İslam birliği politikasıyla dikkat çekmiştir.

Bu siyasetiyle birlikte Sultan II. Abdülhamid'in harici politikasında meydan okuma şeklinde diplomatik ilişkileri gelecek ve gayrimüslim tebayı gücendirecek davranışlara yer verilmemiştir. İktidarı döneminde dünyadaki Müslüman toplulukların derdi ve hâli ile hemhal olmuş, elinden geldiği müddetçe onları koruyup gözetmeye gayret etmiştir. İslam ümmeti içerisindeki tüm mezhep ve meşreplerin vatandaşlık hakkını muhafaza etmekle beraber, bir taraftan da ehl-i sünnet geleneği önündeki reformist çıkışlara müdahalelerde bulunmuştur. Sultan Abdülhamid bu siyasetiyle ehl-i sünnet dışı akımlara yapılan reddiyeleri ve bunların müelliflerini destekleyerek ehl-i sünnet dışı mezheplerin etki sahalarının genişlemesini engellemiştir. Bu tavrı da klasik ehl-i sünnet ulema ve meşâyih tarafından çok takdirle karşılanmıştır. Irak ulemasından Cemil Efendi bu konuda yazılmış “El-Fecr’us-Sâdik fi Reddi alâ Münkeri’t-Te vessüli ve’l-Kerameti ve’l-Havarık” adlı ehl-i sünnet mabeyninde olan meşhur reddiyede “*Allah’ın üzerimizdeki inayet eli olan Halife Sultan Abdülhamid’e*” bir başlık açılmış ve bu himayesinden dolayı Sultan Hamid’e sayfalar süren medhiyye ve şiirler yazmıştır.⁷⁷ Yine bu dönemin maruf ehl-i sünnet reddiyecilerinden Lübnanlı Şeyh Yusuf en-Nebhânî de Sultan Abdülhamid tarafından hususi bir ikram ve himayeye mazhar

⁷⁷ Cemil Sıdkı ez-Zehavi, *El-Fecr’us-Sâdik fi reddi ala münkeri’t-te vessüli ve’l-krameti ve’l-havarık*, Hakikat Kitâbevi, İstanbul 2014, s. 10-16.

oluştur. Bu meyanda çok meşhur bir hadise rivayet edilmektedir: Şeyh Yusuf Nebhânî'nin azli için Sultan Hamid'e teklifte bulunulmuştur.⁷⁸ Rivayete göre, "II. Abdülhamid Han, gelen menfi jurnallere itibar ederek Şeyh Yusuf Nebhani'nin Beyrut'a yakın bir mahalle nefy edilmesi ile ilgili kararnameyi imzaladıkları gün uyurken Resulullah (s.a.v) 'den ihtar aldı. Bu hadise üzerine II. Abdülhamid Han sadakalar dağıtmış, ardından daha isâl edilmemiş olan kararnameyi iptal etmiştir. Bundan sonraki süreçte Sultan Hamid ile Şeyh Yusuf Nebhânî arasında yakın bir dostluk hasıl olmuştur.⁷⁹ Yine Vehhâbilere karşı en meşhur reddiyeler yazan⁸⁰ müelliflerden Şeyh Dahlan 1887 senesinde "Ed-Devletü'l-Osmâniyye" adlı bir eser yazmış bu eserinde Sultan II. Abdülhamid'in ehl-i sünnete olan destek ve himayelerden bahsetmiş bu desteğinden dolayı 24 sahife kadar kendisine medhiyelerde bulunmuştur.⁸¹

Sultan II. Abdülhamid, hilafetin esasen manasında mevcut olan bütün Müslümanların maddi ve manevi koruyucusu olma özelliğini siyaseten hayata geçirerek zayıflamakta olan Osmanlı Devleti'ni güçlendirmeyi düşündüğü gibi dünya Müslümanlarının başkaları tarafından sömürülmesine de mâni olmak istemiştir. Özellikle Osmanlı hakimiyetinin dışındaki Hindistan ve Uzakdoğu gibi ülkelerdeki Müslümanlarla bir halife olarak alakasını arttırmıştır. Dolayısıyla siyasetiyle hilafet esas fonksiyonlarını daha çok ifa eder hale gelmiş, yardımlarda bulunmuş, yakın ilişkiler geliştirerek bütün Müslümanların ümidi olmuştur.⁸²

İslam âlemi üzerinde kurduğu kalbi irtibat, şahsına duyulan muhabbet, açılan medreseler, yapılan yatırımlar sömürge devletlerin bu topraklar üzerindeki emellerini bir süre için kısmen akim bırakmış ve birçok projelerinin geç uygulanmasına sebebiyet vermiştir. Sultan II. Abdülhamid döneminde ortaya çıkarak siyasi bir savunma mekanizması olarak kullanılan ve mütefekkirlerce de arzulanan bir ideal olan İslamcılık yahut "İttihad-ı İslam", hem dâhili vatandaki ittihattan başka hariçte de tevhidi savunmakla birlikte bedevviyeti medeniyete çevirme çabasıdır.⁸³ "*Sultan Abdülhamid, Batı dünyasına karşı verdiği mücadelede dış siyasetinde tarikatlerden istifade*

⁷⁸ Ramazan Ayvalli, *Evlialar Ansiklopedisi*, 2. Cild, Türkiye Gazetesi, İstanbul 1993, s. 278-279.

⁷⁹ Ahmed Şimşirgil, II. Abdülhamid Han'ın Yanındakiler!, *Türkiye Gazetesi*, 25.03.2018.

⁸⁰ Adı geçen şahsin bu dönemde yazdığı meşhur reddiyelerinden biri; Ahmed ibni Zeynî Dahlan, *Vehhabiye Reddiye*, Mütercim: İlmi bir Heyet, İlkbahar Yayıncılık, İstanbul 2013.

⁸¹ Ahmed ibni Zeynî Dahlan, *Ed-devletü'l-Osmâniyye, Hakikat* Kitabevi, İstanbul 2012, s. 193-217.

⁸² Gümüšoğlu, *İslâm'da İmâmet ve Hilâfet*, s. 295.

⁸³ Esad Efendi, *İttihad-ı İslam Risalesi*, İstanbul, 1873, s. 9-11.

etmiştir.”⁸⁴ Sultan bu gaye ile imparatorluğun değişik bölgelerindeki birçok ulemaya yüzlerce nişan da vermiştir. Ulema, klasik dönemlerde iktidarın meşruiyet kaynaklarından en önemlisi olan şeriatın yorumcusu, yöneten ile yönetilen üzerinde nüfuz sahibi, bu iki kesim arasında köprü ve ülkedeki aydın kesimin en önemli bölümü idi. Dolayısıyla bu yetki ve sorumlulukları hâiz bir grup gözardı edilerek gerçekleştirilmeye çalışılacak herhangi bir ıslahat programının başarıya ulaşma şansı oldukça azdı.⁸⁵

Osmanlı hududu içerisinde halk, asker ve bürokraside ciddi güçleri olan âlimleri ve dini şahsiyetleri etrafında tutmaya gayret etti. Bu kabilden olmak üzere Gümüşhanevî Tekkesi'nin rüesâsı, Arap âleminde çok ciddi nüfuzu olan Sayyadzâdelerden (daha sonra Şeyhü'l Meşâyih yapılan) Ebu'l Hüda Es-Sayyâdî, Kazanlı Şeyh Abdurreşid İbrahimî, Şii bir ayetullah olarak Sultan Hamid'e idealleri istikametinde hizmet eden Ayetullah Tâkî Efendi ve gene bu istikamette Abdülhamid önderliğinde bir Şii-Sünni birlikteliğini savunan Ebu'l-Hasan Miraç Kaçar, Hindistan'da Ahmed-i Sirhindi'nin torunu Şeyh Dehlevi'nin halifesi Ebu'l Hasan Zeydi'nin Hindistan'daki dedesi Şeyh Masum Efendi, Huzur dersleri başmuhatabı Ali Haydar Ahiskavî, Tunuslu Zafir Efendi, Gayda'dan Şehabüddin Arvasi ve Şeyh Selim-i Hizânî Efendiler, Bitlis'ten Şeyh Muhammed Küfrevî, Seyyid Fehim Arvasî, Van Başkale'den Şeyh Seyyid Muhammed ile oğlu Abdülhakim Arvasî Efendi, Şeyh Seyyid Tâhâ Efendi'nin oğlu Şeyh Ubeydullah Efendi, Nurşin'den Seyda namıyla maruf Şeyh Abdurrahman Tâğî Efendi ve oğlu Şeyh Muhammed Ziyauddin Efendi'ye, Şam'dan Şeyh Salih el-Müneyyir'e, Lübnan'dan Beyrut Sivil Mahkemesi Reisi Yusuf b. İsmail en-Nebhânî'ye kadar çok geniş bir halkada hilafet ve saltanat makamı üzerinden merkezi yönetimin devamını destekleyen bir zümre husule getirdi. Abdülhamid'in bu siyasetinde istihdam edilenler içerisinde Iraklı Şii Ayetullahlar dahi vardı.

Sultan Abdülhamid, çoğu tarikat şeyhi olan ulema ve meşâyih zümrelerinin de desteğiyle, Türkistan'dan Doğu Türkistan'a bu uçsuz bucaksız coğrafyada kendi halifeliklerinin hürmetini inkişaf ettirmiştir. Tasavvuf zümreleri, Sultan Hamid'in siyasi

⁸⁴ İhsan Süreyya Sırma, *Tarih Şuuru*, Seha Neşriyat, İstanbul 1992, s. 99-100.

⁸⁵ Seyfettin Erşahin, “Ulema ve Osmanlı Yenileşmesi: II. Mahmud'un Bazı Islahatı Karşısında Ulemanın Tutumu Üzerine Tespitler”, *Diyanet İlmî Dergi*, 1999, cilt: XXXV, sayı: 1, Özel Sayı, s. 249.

otoritesine başeğme felsefesini tabana indiriyorlardı. Bu davada onun en esas yardımcılarını, tarikat şeyhleri, dervişler ve seyyidler olmuştur.⁸⁶

Sultan II. Abdülhamid döneminde Eminönü Yeni Cami’de verilen bir Cuma hutbesi onun dini siyasetinde nasıl bir müessir güç olduğuna örnek teşkil etmektedir:

“Sultanımız Gazi Abdulhamid Han’ın düşmanlarına galebesini istediğimiz ve rahmanın melekleri ile Sultanımız Gazi Abdulhamid Hana imdadını istediğimiz Allaha hamd olsun. Zatından Sultanımız Gazi Abdulhamid Han için Kur’an’ın inayetiyle yardım istediğimiz, Mennan olan katından Sultanımız Gazi Abdulhamid Han için destek istediğimiz ve Sultanımız Gazi Abdulhamid Han için her an ruhani himmetini istediğimiz Allah cc bütün noksan sıfatlardan münezzehtir. Bilin ki Sultan insanları rahata kavuşturmak için adaleti, adaletin neşrini, iyiliği ve ihsanı getirmekle Allah’ın âlemdeki gölgesidir.

Mennan olan Allah şu ayeti kerime ile bize sultana itaati emretti: “ve sizden ululemre de (alimler, kadılar ve idarecilere) itaat edin (nisa,59)” o vakit her an senin Sultanımız Gazi Abdulhamid Han’a itaat etmen vaciptir. Çünkü O (Abdulhamid Han) Rabbinin ona emrettiği gibi bizi şirk ehli ve zulüm ehli kimselerden korumak için gayret ediyor. O zaman senin şöyle dua etmen gerekir: Allah’ım! Senden ism-i âzâmın hürmetine Sultanımız Gazi Abdulhamid Han’a yakın bir fetih ihsân etmeni istiyoruz. Bismillahirrahmanirrahim... haydi çıkıverin! (sultan) Üstün bir güç olmaksızın çıkamazsınız (Rahman Suresi, 33. Ayet-i kerime)”⁸⁷

⁸⁶ İsmail Çolak, *Son İmparator*, Nesil Yayınları, İstanbul 2009, s. 59.

⁸⁷ *Metnin Orjinali:*

“el-Hamdu lillahillezi nes’eluhu’l-galebete ala ehli’l-udvani li-sultanina Gazi Abdülhamid Han ve nesêluhu’l-imdade bi-melaiketi’r-rahmani li-sultanina Gazi Abdülhamid Han. Fe-suhbanellezi nercuhu’n-nusrete bi-inayeti’l-Kurâni li-iSultanina Gazi Abdülhamid Han; ellezi nes’eluhu’t-te’yide min indihî’l-mennanu li Sultanina Gazi Abdülhamid Han; ellezi nercu himmetetehu’r-ruhaniyyete fi külli ânin li-sultanina Gazi Abdülhamid Han; I’lemû enne’s-sultane zillullahi fi’l-âlemi li-irâhati’l-insâni bi-ircâi’l-adli ve’n-neşri ve’l-birri ve’l-ihsani. Fe-emerene’l-mennanu bi-itaati’s-sultani bir kavlihi azz eve celle fi’l-Kur’ani:

“Ve ulu’l-emri minkum.” Fe-vecebe fi-külli ânin en tutî’a li-Sultanina Gazi Abdülhamid Han. Fe-innehu kemâ emerehu rabbuhu sâ’in fi muhafazatina min ehli’ş-şirki ve’t-tugyâni fe-lezime en tekûle Allahumme inna nes’eluke bi’smike’l-â’zami el-fethe’l-karibe li-sultanina Gazi Abdülhamid Han; Bismillahirrahmanirrahim; “Fe’nfuzu (ve) la tenfuru illa bi-sultanin...” Aşçı İbrahim Dede’nin Hatıraları, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2006, c. 4, s.1807.

Sultan Abdülhamid İslam Birliği mefkûresini emperyalist devletlere karşı bir devlet siyaseti olarak istihdam etmiş ve bu siyasetinde de büyük ölçüde başarılı olmuştur. Afrika'daki Senusi hareketinden Çin'de kurulan Hamidiyye Medresesi'ne kadar geniş bir coğrafyada Sultan Abdülhamid'in İslam Birliği siyaset ve iradesinin izleri ve eserleri gözükmetedir. Sultan Abdülhamid'in geliştirdiği İttihad-ı İslâm siyasetine karşılık Batılı devletlerde kendilerince karşı bir strateji geliştirdiler. Sultan Hamid'in Batı'nın ittihadına karşı geliştirdiği İslami ittihat siyaseti altyapısızlık, askeri ve ekonomik gerilikler ve Batı hayranlığı sebebiyle tam anlamıyla muvaffak olunamamış bir projedir.⁸⁸ Batılı devletler İslam âlemine İslami kisve ve söylemde ajanlar yolluyor, bunlar vesilesiyle Sultan Abdülhamid'in prestijini ve Müslüman toplulukların payitaht ile irtibatlarını kesmeyi planlıyorlardı. Bu husustaki bir arşiv vesikasında bu gayelere müteveccihen Uceylut karyesinde Muhammed isimli bir Fransız casusunun Arap memleketlerindeki ahaliyi Türklerden nefret ettirip Osmanlı Devleti ile bağlarını koparmak için gösterdiği faaliyetlerden bahsedilmektedir.⁸⁹ Aslında Sultan Abdülmecid zamanında dahi bu ajanların faaliyet içinde oldukları birçok kaynakta geçmektedir.⁹⁰

Sultan Hamid'in İttihâd-ı İslâm siyaseti uzun vadeli bir, 'Müslüman millet tasavvuru' dur. Bu tasavvura göre Müslüman milletler ortak bir ideoloji etrafında şekillenmelidir. İslam âlemi için o ortak ideoloji İslam'dır. İslam, ümmet için ortak bir kimlik unsuru, sosyal dayanışma temeli, bir ortak vatandaşlık öğretisi, pan-islamist siyaset için en temel harç unsuru olarak görülmüştür.⁹¹ Sultan Abdülhamid'in 1890'lardan sonra izlediği hac siyaseti ile ilgili Mehmet Şakir Efendi'ye aid Müşahabat başta olmak üzere bizzat iradeyle kaleme alınan ve Hicaz faaliyetlerini anlatan rapor mahiyetinde yazma eserler vardır.⁹²

Sultan Hamid, Hz. Ali, Hz. Hasan, Hz. Hüseyin ile Veysel Karânî'ye ait hırka, taç ve kemer gibi manevi önemi yüksek teberrük kabul edilen bazı emanetlerle Lihye-i Nebevî'nin korunması için özel bir mekân tahsis edilmesine dair de özel çalışmalar

⁸⁸ Ahmet Misbah Demircan, *II. Abdülhamid Döneminde Osmanlı Hilafetine Aykırı Bakışlar, İşaret Yayınları*, İstanbul, 2017, s. 38.

⁸⁹ BOA. Y. A. HUS, 187/9.

⁹⁰ Ahmet Hamdi Bey, *İslam Âlemi ve İngiliz Misyonerler*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2010, s.15,27-29.

⁹¹ Gökhan Çetinsaya, "II. Abdülhamid'in İç Politikası: Bir Dönemlendirme Denemesi", *Osmanlı Araştırmaları*, Sayı / Issue 47, İstanbul 2016, s. 355,381.

⁹² M. Şakir Bey, *Halife II. Abdülhamid'in Hac Siyaseti Dr. M. Şakir Bey'in Hicaz Hatıraları*, Timaş Yayınları, İstanbul 2009, s. 13.

yaptırmıştır.⁹³ Onun bu konudaki ince siyaseti ve fevkalade hassasiyeti ileride örneklerle arzedileceği üzere dönemine ait arşiv belgelerinde okunmaktadır. Mesela, Kâbe'nin duvarlarından düşen taşların dahi Hicaz valisi tarafından kurbanlar kesilerek dualar eşliğinde eskisi gibi aynı yerlerine ihtiramla yerleştirilmesine dair Yıldız Saray-ı Hümâyûnu Başkitabet Dâiresi'nde yazışmalar vardır.⁹⁴ Bağdat'ta medfun bulunan Şeyh Seyyid Abdülkadir Geylânî'nin türbesini tamir ve tazyin yaptırdığı için övünmüştür.⁹⁵ Onun bu konudaki hassasiyeti o dereceye mâlik olmuştur ki Seyyid Ahmet er-Rifâî'nin medfun bulunduğu caminin kapısına asılacak şiir dahi ilgisini çekmiştir.⁹⁶ Seyyid Ahmed er-Rufâî'nin “*Merkad-ı şerifin sahn tarafından kapusuna yazılacaktır*” talimatıyla gönderdiği kitabe belgede şöyle geçmektedir:

*“Sultanuna Abdülhamid ellezî
Zehâ bihi'l-mihribü ve'l-minber*

*Halifetullahi ala halkihî
Mazharu mücellâ Innema ya'muru
A'la menâra'l-hakkı yevme'btenâ
Rehabâ bihi Gavsü'l-veriyya'l-ekberu*

*Ahmedü men kad hassahu ceddühü
Bi-râhati envârihâ tezheru*

*Ahyâ bihi'l-Hayye melikun lehu
Elviyetü'n-nasri madden tenşuru*

*Ebu'l Huda kale bi-tarihîhi
Hayyu'r-Rıfa'î maşrikun enveru*

Sene 13072 Za. (19 Haziran 1890)⁹⁷

⁹³ BOA. Y. MTV, 16/65-02.

⁹⁴ BOA. Y. PRK. UM, 15/50.

⁹⁵ Abdülhamid Kayıhan Osmanoğlu, *Dedem Abdülhamid Han*, Yediveren Yayınları, İstanbul 2017, s. 34.

⁹⁶ BOA. Y. MTV, 44/5-3.

⁹⁷ BOA. Y. MTV, 44/ 5-2.

Yukarıda ki Metnin Türkçe tercümesi:

Sultanımız Abdülhamid öyle kimsedir ki,

Onunla mihrap ve minber aydınlandı

Sultanımız Abdülhamid yaratılanlar üzerinde Allah'ın Halifesidir,

İnnema yâmûru (Muhakkak ki o imâr ve ihyâ edendir) ayet-i kerimesinin manasının mazharıdır.

Sultan Abdülhamid, insanların en büyük Gavsı olan Şeyh Ahmed er-Ruffâî'nin merkadını bina ettiği gün,

Bu ameliyle Hakkın minaresini, kulesini yüceltti.

Ceddi Resul-i Ekrem'in nur saçan elini öptürdüğü zatı (Seyyid Ahmed er-Ruffâî) övüyorum.

Seyyid Ahmed er-Ruffâî'nin merkad alanını inşa ettirmekle bu mahalli ihya etti Melik (Sultan Abdülhamid)

Yardım askerleri çekiyorlar (Bu ifadeyle Hz. Süleyman'a yardım eden manevi ordulara işaret vardır),

Ebu'l-Hüda bu merkad-i şerifin Sultan Abdülhamid tarafından inşa ve tamir ettirilmesi tarihinde dedi ki,

Ruffâî'nin bu mahallesi nur saçan ve en nurlu olan manevi bir tecelligâhtır..."

Sultan Hamid'in Seyyid Ahmet er-Rifâî'nin medfun olduğu caminin kapısına yazılmasını uygun gördüğü şiirin bidayeti ise şöyledir:

"Melikü'd-dünya imâmü'l-Müslimin

Kevkebü'l-mecdi emîru'l-Mü'minîn

Zehharanâ Abdülhamid el-murtezâ

Li-hami'l-İslâmi ve'd-Dîni'l-Mübîn...''⁹⁸

⁹⁸ BOA. Y.MTV, 44/5-3.

Bu metnin tercümesi de kısaca şu şekildedir:

*“Dünyanın emiri Müslümanların imamı olan Sultan Abdülhamid,
Şeref yıldızıdır ve müminlerin emiridir.*

*Abdulhamid-i Mürteza bizim süsümüzdür (veya ihtiyaç zamanı için saklanmış
azığımızdır)*

Dini mübini islami himaye ettiği için ...”

Seyyid Ahmer er-Rifâi'nin penceresi üzerine de şunu koydurmuştur:

*“Bunca âsâr eyledi izhâr Hân-ı Abdülhamid
Hak yolunda mefhâr-ı âlem Muhammed nâmına
Feyz-ı Rabbânî gibi gâyet bulunmaz lutfuna
Fer verir ikbâlî ikbâl-ı müebbed nâmına...”⁹⁹*

Sultan Abdülhamid zamanı, Osmanlı Devleti'nin dış güçler tarafından sömürge edilmek istendiği, Arap dünyası ve Kürtlerin yaşadığı topraklara bağımsızlık düşüncesinin ilga edildiği, Avrupa'dan gelen Türk gençleri ve münevverlerinde ise Sultan'a karşı güdülen bir hürriyetçilik anlayışının hâkim olduğu bir dönemdir. Sultan Abdülhamid Batıyı çok iyi tanıyan, Batının teknik tarafını milletine entegre etmek isteyen bununla birlikte klasik ehl-i sünnet anlayışına sahip, okullaşmaya önem verdiği kadar, tekke ve medreseye de önem veren bir yönetim anlayışına sahipti. O, Batıdaki teknik gelişmelere ayak uydurabilen, dindar, okumuş bir nesil arzu ediyordu. Bunun en önemli örneklerinden sadece biri Galatasaray Lisesidir. Galatasay Lisesinde Avrupai tarzda bir eğitim seviyesi yakalanmaya çalışılmış, bununla birlikte bütün talebelere beş vakit namazı cemaatle kılmaları da şart koşulmuştur.¹⁰⁰ Modernleşmeye ait olarak II. Abdülhamid döneminde, Dâru'l-Muallimât gibi birçok okul, fabrika, kütüphane benzeri müessese açıldı.¹⁰¹ Dönemi boyunca İslami konularda hassasiyet gösterilmesi ile ilgili

⁹⁹ BOA. Y. MTV, 44/5-4.

¹⁰⁰ Mehmet Şevket Eygi, “Namaz Hakkında Beyanname”, Milli Gazete,
<https://www.milligazete.com.tr/makale/847183/mehmed-sevket-eygi/namaz-hakkinda-beyanname>

¹⁰¹ İsmail Hami Danişmend, İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi, Türkiye yay., İstanbul 1972, c. 4, s. 336-341.

olarak birçok emir yayınlandı ve bu emirler uygulanmaya çalışıldı.¹⁰² Hatta tahttan indirilmeden bir ay önce dahi bu meyandaki mücadelelerine devam etmiş Dr. Dozy tarafından Hz. Muhammed sav'ın hayatı ile ilgili yazılan iftiralari muhtevi Târih-i İslamiyet adlı eseri Abdullah Cevdet'in bastırması üzerine bu eserlerin hepsini toplattırılmıştır.¹⁰³

Onun yönetim şeklinde bir taraftan ülkenin her yerinde Avrupalı eğitim seviyesini yakalamaya çalışan okullar açılırken, fabrikalar kurulurken ve her tarafta teknik yönden hareketliliğe sebebiyet veren sanayilişme hamleleri yapılırken bir taraftan da şeriata uygulanması hususunda fevkalade hassasiyet gösterilmekteydi. Şeriata verilen ihtimamla beraber Sultan tarafından ehil olduğuna kani olunan meşâyihın tekke ve irşat faaliyetlerine de ciddi manada bir devlet desteği sağlanmaktaydı.

2.3. Sultan II. Abdülhamid Döneminde Tarikatlar

XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti tarihinde temerküz eden devlet ile tarikat ilişkilerinin bozulması, II. Abdulhamid döneminde "devlet-tarikat yakınlaşması"na dönüşmüştür. Sultan bir politika olarak devlet ve tarikatlar arasında tesis ettiği sıcak ilişkinin devletin bekası için zaruri olduğuna kanaat etmiştir. Sultan Abdülhamid, halk nüfuslarını idare edebilmek ve bunlar üzerinde güç oluşturmak için en önemli aracı tarikatlar olmuştur. Sultan tüm Müslümanlarla bağ kurmak için bu bölgelere birçok heyet göndermiş, buralar hakkında bilgi almış, bir taraftan da kontrolü sağlamaya çalışmıştır. Bundan dolayı da tarikatlara ve şeyhlerine verilen önem artmış, din adamlarına, dini kitaplara ve müesseselere daha fazla değer verilmeye başlanmış, hatta gündelik hayatta halkın İslami hassasiyeti artmaya başlamıştır. Sultan Hamid, saltanatı döneminde yaşayan meşâyih ve ulema zümreleri ile yakın ilişkiler kurmuş olmakla birlikte, sufiyyeden Kuzey Afrika'da Şâzelîyye, Suriye bölgesinde yaygın Rufâîyye rüesasından kimi zevatla sadece mefkûrede ve gayede değil şahsi platformda da hususi bir hukuku olmuştur.¹⁰⁴ Sultan II. Mahmud zamanında Halet Efendi'nin saikiyle devlet eliyle incitilen Nakşibendî Tarikatı'nın Halidi kolu mürşitleriyle de yakın bir dostluk tesis etmiştir.

¹⁰² Engin, *Sultan II. Abdülhamid ve İstanbul'u*, s. 73.

¹⁰³ BOA. DH. MKT, 2776/ 68-2.

¹⁰⁴ Osmanlı Ansiklopedisi, "*II. Abdulhamid (1876-1909), Siyasî Tarih*", İz Yay., İstanbul, 1996, VII, s. 10-11.

II. Abdulhamid'in ileride tafsilatlı bir şekilde beyan edileceği üzere Rufâî, Kâdirî ve Nakşibendî Tarikatlarına hususi de bir ilgi ve merbuiyeti bulunmaktaydı.¹⁰⁵ Sultan II. Abdülhamid daha birçok meşâyih ve ulemayı İstanbul'a getirtmiştir. Sultan Abdülhamid'in ehliyetli gördüğü zevatı getirip bunlar üzerinden bir siyaset geliştirmesi de tepkiye sebebiyet vermiştir. Mesela İstanbul'da birçok tekke postnişîni varken Sultan'ın Halep'ten birini getirip Meclis-i Meşâyih'in başına geçirmesi ona gösterilen bu tür tepkilerden sadece biridir. "Sefine-i Evliyâ" isimli eserinde bu dönem tekke ve zaviyelerini en ince teferruatına kadar anlatan Uşşâkî Abdurrahman Vassaf Çelebi'nin Ebu'l Hüda'nın hayatından ve Eyyüp'teki Rufâî âsitânesinden çok az bahsetmesi de bu sebebe hamledilmektedir.

Sultan Abdülhamid öncesi vetirede İstanbul'da varlığı hissedilen Kâdiriyye, Ruffâîyye, Şâzeliyye ve Nakşibendiyye tekkelerinden Şâzeli-Medenîyye Sultan Hamid'in bu tekkeye intisabı ve desteğiyle irşat açısından en parlak dönemini yaşamıştır.¹⁰⁶ Mevlana Hâlid-i Bağdâdî'nin irşadının tesiri ile İstanbul'da en nüfuzlu tekkelerin banisi olan Nakşibendilik ise Sultan Hamid'in bu tekkeye destek ve ihtiramı ile daha da güçlenmiştir. Bu nedenle bir kısım tarihçilere göre bu asırda en kuvvetli ve tesirli tarikin Nakşibendiliğin Hâlidî kolu olduğunu söylenmiştir.¹⁰⁷

Sultan Abdülhamid bu dönemde ihtiram, te'yid ve tes'idi ile muhabbet ve sadakatlerini kazandığı çeşitli tarikatlerin müntesiplerini devlet hizmetinde istihdam etmiş onlardan birde istihbarat birimi tesis ettirmişti. Bu istihbarat biriminin adı istihbarât-ı meczûbiye'dir.¹⁰⁸ Bu istihbarat biriminin başına da Kadirhane Şeyhi olan meclis-i meşâyih reisliği de yapmış Şeyh Ahmed Efendi'yi getirmiştir. Kâdirî Şeyh Ahmed Efendi, hafiyelerin en büyük mürşidi olarak bilinmektedir.¹⁰⁹ Bütün bu örneklerde görüldüğü gibi siyasetinde ilmiye ve tekke meşâyihini istihdam eden Sultan Abdülhamid'in yönetimi ilmiyye sınıfına teslim ettiği şeklinde bir anlayış da çok ciddi bir hatadır. Olivier Bouquet'un ifadesiyle, "*bu dönemde saray büroksasinde ilmiyenin*

¹⁰⁵ Ekrem Işın, "*Tarikatlar*", Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Yay., İstanbul, 1994, VII, s. 215.

¹⁰⁶ Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Çev. Metin Kıratlı, TTK Basımevi, 2. bsk., Ankara, 1984, s. 403.

¹⁰⁷ Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, c.12, Dersaadet, (Matbaa-i Osmaniye), s. 180-183.

¹⁰⁸ Okan Keleş, *Sırdaş*, İlgi Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2014, 1. Baskı, s. 44-45.

¹⁰⁹ Emre Gör, *2. Abdülhamid'in Hafiyeye Teşkilatı*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2015, s.197-198.

varlığı zayıftır. Sadece yedi paşa ilmiye kökenlidir." ¹¹⁰ Mülki idarenin hizmetindeki ulema sayısı kuşkusuz daha çoktur.

Sufiler mabeyninde ki kurumsal hareketlilik medrese ehlinde de görülmüş, medreselerden Afganî, Suavî, Nursî, Akif, İzmirli İsmail Hakkı, Sabri Efendi gibi farklı düşüncelerde fikir adamları çıkmıştır. Sultan Abdülhamid'e karşı mücadele veren Jön Türkler ile İttihat ve Terakki'nin banilerinde dahi kitleleri peşinden sürükleyen medrese âlimleri çok sayıdadır. Genç Osmanlılar'ın kendi bünyelerinden çıkardıkları İttihat ve Terakki'nin bu oluşumdan farklı olan yanları devrimci ve ihtilalci ruhlarıdır.¹¹¹

Önceleri, tarih-i kadimde vaz edilmiş adap usulleriyle icrasını sağlayan tekke ve zaviyelerin bu usullerinden kopmaya başladıkları görülünce bunlar ehil ve nâ-ehil şeklinde bir ayrıma tabi tutulmuş, Meclis-i Meşâyih biriminin ikame edilmesiyle de daha ciddi bir şekilde denetlenebilirliği sağlanmıştır. Bütün dönüşüm ve değişim çalışmalarına rağmen Sultan Abdülhamid döneminde yapılanlar onun halefleri tarafından eleştirilere tabi tutulmuştur. II. Abdülhamid'in şeyhlerle olan münasebetinin daha çok bir yönü, onlarla diyalog kurduğu hatta uzak beldelerde yaşayan sufileri İstanbul'a davet ederek onlarla istişare ettiği meselesi ile öne çıkartılmıştır. Ancak bu tavır II. Abdülhamid'in politikasını bütünüyle izah etmez. İstanbul'a davet edilenler olduğu gibi İstanbul'dan sürgün edilenler de vardır. Yeni Osmanlıların fikirlerinden istifade ederek gün geçtikçe sayısını arttıran yeni muhalifler, Abdülhamid'e muhalif olan ulemayı hürriyet mücahitleri diye nitelendirmişlerdir. Yeni muhaliflerin eskilere göre birçok avantajı vardı. Bu dönemde bir kısım muhalif ulema da İttihat ve Terakki bünyesinde muhalefetlerine devam etmişlerdir. İstanbul'a davet edilen ulemadan İttihat ve Terakki ile sıcak ilişkiler içerisine girdiği için İstanbul'dan sürgün edilenler de vardır. Bunların en meşhurları Es'ad-ı Erbilî ile Nailî Efendi'dir. Abdülhamid'i devirmek için sarayı basan Ali Suavi medrese kökenliydi. Jön Türklerin etrafında toplandığı Erbilli Es'ad Efendi Kelâmî Dergâhı şeyhiydi. Daha sonraları nedametini dile getirirse de Selanik'te yapılan Hürriyet mitinginde İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin ortaya çıkışını "Hz. İsa'nın babasız bir surette mucize gibi doğuşuna", Sultan Hamid'in yönetimine istibdat adını vererek bu şekilde bir yönetim anlayışının taraftarlarını da

¹¹⁰ Olivier Bouquet, *Sultanın Paşaları 1839-1909*, Çeviren: Devrim Çetinkasap, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2016, 1. Basım, s.157.

¹¹¹ Demircan, II. *Abdülhamid Döneminde Osmanlı Hilafetine Aykırı Bakışlar*, s. 54.

“kafirler o gün diyecekler ki keşke toprak olsaydık” ayetine muhatap kılan konuşmalarıyla halkı heyecanlandıran Said Nursi de ilmiyle kendini İstanbul ulemasına kabul ettirmiş bir âlimdi ve daha sonra onun bu nutuklarını Abdullah Cevdet matbaasında Nutuk adını alan bir kitap adı altında basacaktı.

Müfessir Elmalılı Muhammed Hamdi (Yazır), Sultan Hamid'in hal fetvasını bizzat istinsah eden zattı, İslami camianın münevverlerinden kabul edilen Mehmed Akif de Sebilürreşad'da yazdığı yazılarla pek samimi bir meşrutiyet hürriyet sevdalısı, amansız ve taarruzda ölçü tanımayan bir Sultan Hamid muarızıydı. Mehmet Akif Cemiyet-i Mukaddese olarak tesmiye ettiği İttihat ve Terakki Cemiyetine adeta kutsallık izafe ederek katılmıştı. Namık Kemal de Mesnevi'yi ezbere bilen İslami yönü kuvvetli bir Sultan Hamid muarızıydı. İstanbul uleması ve İslam coğrafyası üzerinde çok ciddi nüfuz alanı olan Şeyh Cemaleddin Afgânî, Mısır Müftüsü Şeyh Muhammed Abduh, Ezher'in etkili âlimlerinden Reşid Rıza dinde reform idare de Meşrutiyet sevdalısıydılar.¹¹²

Ali Suavi'nin başını çektiği ayaklanma yeni Müslüman neslini temsil etmekteydi. Yeni Osmanlıların İslami savunuları, İslam'a ve onun geleneğine samimi bağlılıkları sorgulanamayacak kadar gerçektir. Daha sonraları Şeyh Selimi Hizânî “*Hürriyet atıyyetü 'ş-şeytandır*” derken yine Hizanlı olan Nursî de kendisine “*Hürriyet atıyyetü 'r-rahmandır*” diyerek karşılık veriyordu.¹¹³

İttihatçıların en etkin isimleri olan Dr. Bahaeddin ve Dr. Nazım gibi bir kısım İslamcı İttihatçılar Meşrutiyet'in İslamiyetin emri olan bir idare mekanizması olduğunu anlatmışlardır. Genç Türklerin Parlamento üyesi olan İslamcı münevverlerden Celal Nuri (İleri) (1877-1930) de 1913 yılında yazdığı “*İttihad-ı İslam ve Almanya*” kitabında her şeyden önce kendini tam bir Meşrutiyet taraftarı olarak tarif etmektedir. Meşhur fakihlerden Mustafa Zihni Efendi ise “*İslam'da Hilafet*” başlıklı eserinde İslamiyet ile Meşrutiyet arasındaki derin bağları açıklamaktadır. Sultan Abdulhamid, muhalifi olan ulemanın kendisine karşı verdiği mücadelede siyasi önlemler almak zorunda kalmıştır. Tezin ilerleyen kısımlarında tafsilatlı bir şekilde kaynakları ile izah edileceği üzere Afgânî'yi göz hapsine, Said Nursî'yi Topbaşı Tımarhanesine, Erbilli Es'ad Efendi'yi İstanbul'dan Erbil'e sürgüne yollamak suretiyle etki alanlarını daraltmaya çalışmıştır.

¹¹² Ahmed Davutoğlu, *Dini Tamir Davasında Din Tahripçileri*, Sağlam Kitabevi, İstanbul 1980, s. 59-119 arası Afgani, Abduh ve Reşit Rıza'nın bu görüşlerini ihtiva etmektedir.

¹¹³ Said Nursi, *İçtimai Dersler*, Zehra Yayınları, İstanbul 2013, s. 121-122.

Sultan Abdülhamid'in istibdat diye adlandırılan sıkıyönetimi Jön Türklerin her cihetten gelen muhalefetleri ile ciddi güç kaybetmiştir. 33 yıl süren uzun bir hükümdarlığın neticesinde her cihetten bir zümre hürriyet istiyoruz saikiyle bu sıkıyönetimin sona ermesini istemişlerdir. Bu baskının neticesinde II. Meşrutiyet ilan edilmiştir.¹¹⁴ Sultan Abdülhamid merkezi yönetiminin gücünü arttırmak, halktaki tesirini kuvvetlendirmek, meşruti bir yönetim isteyenlere karşı da halife vasfını kullanarak ağırlığını sağlamak gayesine mebni olarak kendisine mefkûrede bağlanan ulemayı siyaseten kullanmış, bu uğurda istihdam etmiştir. Jön Türk hareketinin fikirde bir mahsulü olan İttihat ve Terakki de Sultan Abdülhamid'in kendilerince müstebit olan idaresine karşı onlarda ulema damarından istifade etmiş, onları meşrutiyet-hürriyet-özgürlük davalarında istihdam etmiş, kullanmışlardır. Bu dönemde iki tarafta da etkin rolü olan bu iki ulema sınıfının fikri yorumları, saray, siyasal ve de toplum ilişkileri, Avrupa'ya ve reformlara bakışları, hürriyet ve biat düşünceleri, istibdat ve meşrutiyet teatileri o dönemde etkisini göstermiştir.

İttihatçıların başını çektiği hürriyetçi muhalefetin Sultan Hamid'in idare şekline karşı dava ettikleri yönetim şekli hakkında meşrutiyeti ilan ettiklerinden bir hafta sonra bile arzu ettikleri bu rejimi nasıl işletecekleri hakkında ciddi bir malumat ve hazırlıklı oldukları yoktu.¹¹⁵ Nihayet İttihat ve Terakki liderleri Sultan Abdülhamid'den yemin yerine bir Hatt-ı Hümayûn yayınlamasını istediler. O da bu talepler üzerine Hatt-ı Hümayûnu hazırlama görevini bürokratik dili çok iyi bilen Sait Paşa'ya tevdi etmiştir. Sultan Hamid, 1 Ağustos 1908 tarihinde hazırlanan Hatt-ı Hümayûnu aynı gün onaylamış ve neşretmiştir.¹¹⁶ II. Meşrutiyetin ilanını arzulayan Osmanlı münevverleri bu başarıdaki en büyük hissenin I. Meşrutiyetin fikir duayeni olan "Şehîd-i Hürriyet" namını verdikleri Midhat Paşa'ya ait olduğunu gazetelerde deklare etmişlerdir. Hatta onun resmini bastırarak "Şehîd-i Hürriyet Midhad Paşa" diye kartpostal dahi bastırılmıştır.¹¹⁷ Bugün

¹¹⁴ İsmail Hakkı Okday, *Yanya'dan Ankara'ya*, Sebil Yayınevi, İstanbul 1994, 2. Basım, s.190.

¹¹⁵ H. Cahit Yalçını "Meşrutiyet Hatıraları 1908-1918", Fikir Hareketleri, Yıl 2, C. 3, Sayı: 76, (4 Nisan 1935), s. 374-375.

¹¹⁶ "Kanun-u Esasinin Mer'iyeti Hakkında Hatt-ı Hümayun", Düstur 2, 19 Temmuz 1324, C.1, No: 8, s. 11.

¹¹⁷ <https://www.atyantika.com/urun/398576/mithat-pasa>, Karma Eserler Müzayedesi - 7 , (Erişim tarihi: 24. 04. 2019).

dahi aynı istikamette yazılar yazılmaya devam edilmektedir.¹¹⁸ Enver Paşa da “Hürriyet Kahramanı” diye şöhretşiar olmuştur. Meşrutiyetin ilanını Sultan Hamid’in otuz yıla yakın emeğinin olduğu hafiyelik biriminin kaldırılması, gene Sultan Hamid döneminde suçlu görülen herkesin affını tāmim eden genel af kararlarının ilanı takip etti. Bundan sonraki vetirede artık bir dönem kapanmış “Padişahım çok yaşa!” sloganlarının yerini “Enver Paşa çok yaşa” ifadesi almıştır.¹¹⁹

Şeyhülislam Cemaleddin Efendi bu dönemde ilk istifa talebinde muvaffak olamamıştı. Sultan II. Abdülhamid’le beraber durumu nasıl toparlarız çalışmalarına koyuldu. Sultan II. Abdülhamid’e II. Meşrûtiyet ile İttihatçıların İstibdada yani Müstebid dedikleri Sultan’a karşı bir başarı kazandık imajı vermeye çalıştıklarını bu imajı kırarak işe başlamak gerektiğini belirtti. Cemaleddin Efendi, Sultan II. Abdülhamid’e İttihatçıların lanse etmek istedikleri bu imajı II. Meşrutiyeti sahiplenerek yıkabileceklerini belirtti. Bu öneri Cemaleddin Efendi’nin hakkaten ne derece bir zekâvet sahibi olduğunu, durumu nasıl tüm gerçekliğiyle analiz ettiğini ve en akılcı çözümü ürettiğini göstermektedir. Sultan II. Abdülhamid, Cemaleddin Efendi’nin tavsiyesini çok yerinde buldu. Normalde katılmayacağı meclis açılışına iştirak etti. Sultan II. Abdülhamid, meclisin açılış arefesinde milletvekillerine yaptığı konuşma da “*Meşrutiyet’i ilan edenin kendisi olduğunu bu vasıfla Meşrutiyetin asıl sahibinin yine kendisi olduğunu*” beyan eden çok etkileyici bir konuşma yaptı. Sultan Abdülhamid bu konuşmasında “*Kânûn-u esâsiyi kendisinin ilan ettiğini*” hususiyetle vurgulamıştır. Bu konuşma vekiller üzerinde Sultan hakkında müspet manada ciddi bir infiale sebebiyet verdi ki Cemaleddin Efendi’nin naklettiği üzere “*milletvekilleri bu konuşma esnasında gözyaşlarına hâkim olamamışlar ve “Sultan Hamid çok yaşa” sedaları ile meclisi inletmişlerdir. Bu icraat halk indinde de mâkes bulmuş, Tıbbiye Mektebi öğrencileri ve halktan birçok kişi Yıldız’a giderek ‘Padişahım çok Yaşal!’ diye haykırmışlardı.*”¹²⁰

Sultan Hamid’in yaptığı hamlelerle sürecin kazanımlarını kaybetme yolunda aleyhlerine gelişmekte olduğunu düşünen İttihatçılar gelişmekte olan hadiseleri hürriyet ve meşrutiyet için tehlikeli bir başlangıç olarak görmüştür. Enver Paşa bu süreç için;

¹¹⁸ Soner Yalçın, “Cumhuriyet’in ilk şehidi(Mithat Paşa için diyor) boynu kırılarak öldürüldü”, <http://www.hurriyet.com.tr/cumhuriyet-in-ilk-sehidi-boynu-kirilarak-olduruldu-16178110>, (Erişim tarihi: 24. 04. 2019).

¹¹⁹ İhsan Aksoley, *Teşkilat-ı Mahsusa Enver Paşa’nın Sırdaşı Anlatıyor*, Yayına Hazırlayan: Mehmet Hastaş, Timaş Yayınları, İstanbul 2016, 2. Baskı, s. 60-61.

¹²⁰ Şeyhülislam Cemaleddin Efendi, *Siyasi Hatıralarım*, Nehir Yayınları, İstanbul 1990, s. 23,25-26.

“Sultan Hamid daima yarım tedbirlerle bizi aldatmak istiyordu.” demektedir.¹²¹ Nihayet İttihatçılar, Sultan Abdülhamid’i Meşrutî yönetime karşı gerçekleştirilen 31 Mart Ayaklanması’nın bastırılmasında etkin rol oynamadığı, hatta ayaklanmacıları organize ettiğini iddia ederek 27 Nisan 1909 tarihinde tahttan indirmişlerdir.¹²² İttihat ve Terakki Cemiyeti Sultan Hamid’i 31 Mart Ayaklanması ile alakalı göstermek suretiyle yapacakları darbeyi meşrulaştırmayı tertipliyordu.¹²³ İttihatçılar Meşrutîyetin ilanı sonrasında seyreden süreçte ellerindeki propaganda gücünü fevkalade istimal ederek Sultan Abdülhamid’e ve idare şekline karşı gösterilerde bulunmuşlardır.¹²⁴

Enver Paşa’nın sadık dostlarından ve meşrutîyetin banilerinden İttihatçıların önde gelen ismi Halil Kut Paşa hatıratında şöyle demektedir:

“Bizim istediğimiz bir tek kişi düzeni (Sultan Hamid) değil halkın temsilcilerinin de sözlerinin olabileceği bir devlet düzeniydi. Düşüncem (onu öldürerek) meseleyi kökünden bitirmektir. Yani kestirmeden gitmekte fayda vardı. Bunun içinde Merkez-i Umûmi’ye şu teklifte bulunmuştum.”¹²⁵

Enver Paşa ise Sultan Abdülhamid’in mazideki yönetim şeklini “idare-i zalime-i hamidi” Sultan Hamid’i ise “kan içmeye alışmış hain herif” şeklinde tasvir etmektedir.¹²⁶ Hamdullah Suphi bu dönemde henüz on beş yaşında iken Sultan Abdülhamid’i “Beşiklerdeki yavruları boğarak öldüren kızıl sultan...” şeklinde anlatmaktadır.¹²⁷

Tuhaf olan İttihatçıların icbar ile süngü altında zorlama ile aldıkları¹²⁸ yeni Şeyhülislam Ziyaeddin Efendi’nin verdiği hal fetvasında hürriyet, istibdat ve daha birçok gerekçeden hiç bahsedilmemiş, saltanatı boyunca İslamiyet ve hilafet merkezli bir yönetim şekli icra eden Sultan’ın “kütüb-i mukaddeseyi hal u ihrak ettiği” gerekçesini ön plana

¹²¹ Enver Paşa’nın Anıları 1881-1908, Hazırlayan: Halil Erdoğan Cengiz, Türkiye İş Bankası, 8. Basım, 2015 İstanbul, s.96.

¹²² Cevdet Küçük; “Abdülhamid II”, Osmanlı Ansiklopedisi, C. 6, Ağaç Yayınları, İstanbul, 2001.

¹²³ Erhan Afyoncu-Ahmet Önal-Uğur Demir, Osmanlı İmparatorluğu’nda Askerî İsyânlar ve Darbeler, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2010, 1. Baskı, s. 272.

¹²⁴ Kazım Karabekir, İttihat ve Terakki Cemiyeti 1896-1909, Emre Yayınları, 1995, İstanbul, s. 335-337.

¹²⁵ Bitemeyen Savaş Kutulamere Kahramanı Halil Paşa’nın Anıları, Neşreden: M. Taylan Sorgun, 7 Gün Yayınları, İstanbul 1972, s. 54-55.

¹²⁶ Enver Paşa’nın anıları 1881-1908, Hazırlayan: Halil Erdoğan Cengiz, s.13-15.

¹²⁷ Ebubekir Aytekin, Kemalist Devrimlerin Analizi, Etkin Kitaplar Yayıncılık, İstanbul 2013, 1. Baskı, s. 27.

¹²⁸ Yunus Emre Aydın, Sultan 2. Abdülhamid Han’ın Ulema İle Münasebetleri, Sebil Yayınları, İstanbul, 2019, s. 496.

çıkarmışlardır. İttihatçı güruhun ilk icraatı Yıldız Sarayı'nı “yağma” etmek olmuştur.¹²⁹ II. Abdülhamid tahtan indirildikten sonraki dönemde üç buçuk sene Selanik'te sürgün bir vaziyette Alatinî Köşkü'nde göz hapsinde tutulmuştur.¹³⁰

Sultan Abdülhamid sürgün yıllarındaki doktoru Hüseyin Atıf Bey'e şöyle demiştir: *“Ben milletime bilerek hiç fenalık yapmadım... Muvaffak olamadım. Benim burada okuyacak vaktim de çok... İbadat... Buhârî-i Şerîf kıraati ile vakit geçiriyorum. Allah âdildir. Elbet adalet zuhur eder...”*¹³¹

Sultan II. Abdülhamid'in, tahttan indirildikten sonra da irtibat ve ünsiyetini devam ettirdiği Şam'da mukim olan Şâzelî şeyhlerinden Ebu Şamat Efendi'ye gönderdiği mektupta tahttan indirilmesinin sebebini, olayların arka planını ve içinde bulunduğu dönemin şartlarını anlatmıştır. Burada onu deviren en kuvvetli sebebin İttihatçıların arkasındaki Yahudi gücü olduğunu söylemektedir.¹³²

Sultan II. Abdülhamid ailesinin dahi yanına girişi kayıtlı ve sınırlı tutulmak şartı ile Beylerbeyi Sarayı'nda göz hapsine alınarak göz hapsi süreci devam ettirilmiştir.

Avrupa sistemi olarak adlandıracağımız meşrutî bir egemenlik ilkesi Osmanlı Devleti'nde de yer bulmuş, bu süreci durdurmaya kadim Osmanlı monarşisinin gücü yetmemiştir. Birinci Meşrutiyet, Mithat Paşa'nın şahsında yine Şeyhülislam Hayrullah Efendi'den Galata Mevlevî tekkesine kadar mühim bir kısım ulemanın desteğiyle şekillenmiş, Yeni Osmanlıların fikir desteğiyle başarıya ulaşmıştır. İkinci Meşrutiyet de aynı şekilde Şeyhülislam Ziyaüddin Efendi'den, Elmalı'lıya, Zihni Efendilerden Âkiflere kadar mühim bir ulema ve yazar zümresinin desteğiyle Yeni Osmanlıların da gücünden etkilenerak İttihat ve Terakki çatısı altında meşrutiyet mücadelesi verilerek başarıya ulaştırılmıştır.

Sultan Hamid'in verdiği mücadelenin âlem-i İslam için ne derecede önemli bir ehemmiyeti haiz olduğunu göremediklerini düşündüğünden meşhur Hacı Zeynelabidin Takiyof, Eğridilli Süleyman Şükri Bey'e ikaz sadedinde şöyle demiştir:

¹²⁹ Sultan Vahdeddin kendi saltanatı döneminde İttihatçıların yaptığı bu yağma için bir tahkikat yaptırmış ve bu tahkikatı İkdâm Gazetesinde neşrettirmiştir. Bkn: İkdâm Gazetesi, Nu. 7929, 17 Nisan 1335(1919).

¹³⁰ Aydın, *Sultan 2. Abdülhamid Han'ın Ulema İle Münasebetleri*, s. 81.

¹³¹ Hüseyin Atıf Bey, *Sultan II. Abdülhamid'in Sürgün Günleri*, İstanbul 2013, s. 218 -339-439.

¹³² Ebubekir Sifil, *İstikamet Yazıları 2*, Rihle Kitap, İstanbul 2014, 2. Baskı, s. 311-313'ten naklen.

“Ey Osmanlı Teb’âsı! Abdülhamid Han’ın kadrini biliniz. Kavî â’dânın muhâcemât-ı mütevâliyesiyle şarku garpda inhirafa yüz tutan satvet-i islamiyeyi harikulade fetanet ve kudreti ile ihyaya âzîm o hâmî-i mukaddesin şu sırada vücûdu, bir mevhibe-i sultaniye olduğunu takdirde tegâfûl ve küfran-ı nimet ediyorsunuz. Bu zât-ı kudsiyyet-sıfat âlem-i İslâmiyeyi maraz-ı mevttan kurtarmaya azmettikçe, İslamlardan muâvenet yerine muhalefet görüyor...”¹³³

İsmail Gaspıralı da Sultan II. Abdülhamid’in İslam âlemi ile ilgili siyasetini takdir etmiş, ondan övgülerle bahsetmiş, İngilizlerin Sultan’a yaptığı ve yaptırdığı bütün hücumlarının arkasında Sultan Hamid’in bu siyasetinden rahatsızlıklarının yattığını belirtmiş¹³⁴ ve 1885 senesinde Türcüman gazetesinde şöyle demiştir:

“Hükümdar (Sultan Abdülhamid)’ı methetmek, onun için Hüda’ya dualar etmek, ahalinin hüsn-i muamelesidir (güzel işidir). Milletperver, gayretli padişahları methetme umumca (herkes için) bir ibrettir. Osmanlı’nın hükümdâr-ı hâzırı Sultan Abdülhamid Han Hazretleri nadir padişahlardandır. Ne kadar metholur ise yeri vardır...”¹³⁵

Artık İttihatçıların arasında bir ilmiye sınıfı hâsıl olmuş; daha sonra Şeyhülislam da olan Musa Kazım Efendi, Mustafa Sabri Efendi, Elmalılı Muhammed Hamdi Efendi, Ayan Reisi Mustafa Asım Efendi gibi zevat İttihatçıların arasına katılmışlardır. İlmiyeden bu zevatın İttihatçılara sempatisi Mehmed Akif’in ilgisi celbetmiş, daha sonra Mehmed Âkif’te İttihat ve Terakki Cemiyetine katılmıştır. Bütün bunlarla birlikte İttihatçılara mensup ilmiye sınıfı da bu süreçten zararlı çıkmıştır. Mesela Sultan Abdülhamid’in medrese ehline getirdiği askerlikten muafiyet uygulaması İttihatçılar döneminde sınırlandırılmıştı.¹³⁶ Bu siyasetlerinin neticesinde İttihatçı kabine din adamlarının ve medrese öğrencilerinin askere sevk edilmeleri kararını almış, bu karara bahsedilen dini kesimlerden itirazlar gelmiştir. Sultan II. Abdülhamid’in türbe siyaseti de tahttan indirildikten sonra değiştirilmiş, 6 Nisan 1911’de İttihat ve Terakki yönetimi Hz. Ali, Hz. Hüseyin ve Hz. Abbas’ın türbelerinde ne kadar kıymetli eser ve eşya varsa bunların

¹³³ Ziya Nur Aksun, *Osmanlı Tarihi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1994, c. 5, s.7.

¹³⁴ İsmail Gaspıralı, *Seçilmiş Eserleri -1 Gaspıralı Roman ve Hikâyeleri*, Neşre Hazırlayanlar: Yavuz Akpınar-Bayram Orak- Nazım Muradov, Ötüken Yayınları, İstanbul 2014, 4. Baskı, s. 46 ve 139-140.

¹³⁵ Tercüman Gazetesi, 15 Mart 1885/11 C. Ahir 1302, Sayı: 10; Gaspıralı Seçilmiş Eserleri: 3, Neşre Hazırlayan: Yavuz Akpınar, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2017 s. 224-226’dan naklen.

¹³⁶ <http://www.erzurumajans.com/osmanli-devletinde-kimler-askerlikten-muafti-50613m.htm>, (Erişim tarihi: 24. 04. 2019).

satılması kararını vermiştir.¹³⁷ Sultan Abdülhamid'in yönetim şekline taban tabana zıt olan bu yeni siyaset şekli sabık Sultan'ın siyasi emeklerini de zayi etmiştir. İttihatçıların bu gibi radikal siyasi kararları kendilerine mensup olan bir kısım ulemanın onlardan aynı sertlikle ayrılmaları ile neticelenmiştir.

İttihatçılar saltanattan cumhuriyete geçiş sürecini hazırlamaları ve seçim unsurunu yerleştirmeleri bakımından ulemanın da desteğiyle yeni rejime geçişin alt yapısını oluşturmuşlardır. Osmanlı tarihinde ve Sultan II. Abdülhamid'in siyasetinde ulema ve meşâyihın istihdamı ile kendisini hususiyetle gösteren “pan-İslamist bir ittihâd-ı İslâm” politikası İttihat ve Terakki'nin ilk yıllarında ve hatta Cumhuriyet rejimine geçiş süreci olan Milli Mücadele yıllarında da kendisini göstermektedir.¹³⁸

Sultan ile beraber hareket eden ekseriyetli klasik ulema, hürriyetperver modernist nesil ile hareket eden reformist ve yenilikçi ulemaya yenilmiştir. Bu süreçten bütün bir ulema sınıfı zararlı çıkmış, ulema sınıfı itibar kaybına uğramıştır. İttihatçı kabinenin ulemaya verdiği önem Sultan Abdulhamid döneminde bir devlet siyaseti olarak ulemaya verilen önemden kaynaklanıyordu. İttihatçılar ulemanın karşısına ulema çıkararak bir siyaset izlediler. Sultan Abdulhamid ile bu dönem kapanınca İttihatçıların ulemaya ihtiyacı azaldı. Daha sonra Milli Mücadele döneminde bu zümreye tekrar ihtiyaç duyulmuş, bir hareketlenme yaşanmış, onlarda fonsiyonlarını ekseriyetle ifa etmişlerdir.

¹³⁷ BOA. A. MKT. MHM, 735/25-4.

¹³⁸ Kadir Mısıroğlu, *Kurtuluş Savaşında Sarıklı Mücahidler*, Sebil Yayınları, 13. Baskı, İstanbul 2015, s. 9-14.

BÖLÜM 3: SULTAN II. ABDÜLHAMİD'İN DİNİ GRUPLARLA İLİŞKİLERİ

Sultan Abdülhamid, İslam dünyasını araştırarak medrese ilimlerinde mütehasşis ufuk ve vizyon sahibi derin alimleri tasavvufun edep ve erkanını muhafaza eden istikamet ve nüfuz sahibi olan şeyhleri etrafında toplamış öze bağılı bir yenileşme hareketiyle hareket etmekle beraber yurdun her tarafında fen ilimlerinde derinleşecek nitelikte öğrenciler yetiştiren mektepler açmıştır. Sultan Hamid ulemanın akılla imtizaç halinde olması gerektiğini, halka anlayabilecekleri bir uslupla yaklaşarak akli misaller getirmeleri gerektiğini düşünüyordu. Sultan Hamid bu meyanda sürgün yıllarındaki doktoru Hüseyin Atıf Bey'e şöyle demiştir: *“Taassup çok fenadır. Bunlar meram anlamıyor... Yarım doktor candan, yarım âlim dinden çıkarıverir. (Saraydaki) Huzur (derslerinde) Ramazan'da ders takarrur ederler. Biri mukarrir diğerleri muhatapdır. Burada sualler sorulurdu. Mukarrirler o suallere cevap vermeye mecburdurlar. Birgün mukarrire biri güzel bir sual sordu. Mukarrir güzel cevap veremedi. Şaşaladı. Ben cevabını verdim... Diğer bir kere gene ben cevabını verdim. Başıma sarık sarsam va'z u nasihat etsem itibar bulur. Pek meşhur hoca olurum. Çünkü herkesin anlayacağı tarzda ifade eder, misaller getiririm...”*¹³⁹

Bu politika ile Osmanlı Devleti, coğrafyasındaki farklı kültürlerle, onların yaygın örgütlenmelerinden faydalanmıştır.¹⁴⁰ Mevlevîlik, Rufâîlik, Nakşîlik, Kâdirîlik, Şâzelîlik o dönemin önemli dini örgütlenmeleridir. Sultanın bu gruplarla farklı ilişkileri olmuştur ve bu ilişkiler daha çok kişi merkezli gerçekleşmiştir. Onun İslam Birliği politikasında da bu grup ve kişilerle ilişkiler önemli yer tutar. Tezin bundan sonraki kısmında bu grup ve kişilerle olan ilişkilerini tek tek ele alacağız.

3.1. Mevlevi Tarikatı

XIX. yüzyılda Osmanlı sultanlarından III. Selim, II. Mahmud ve V. Mehmed Reşad ve devlet adamlarından Halet Efendi Mevlevi Tarikatına intisaplıdır. Mevlevi Tekkesi şeriattan ziyade muhabbet ve aşk meşrepli bir terbiye metodu ihtiyar ettiği için entellektüel zümre için her zaman daha cazip gelmiştir. Mevlevi tekkesinin Osmanlı'nın

¹³⁹ Hüseyin Âtıf Bey, *Sultan II. Abdülhamid'in Sürgün Günleri*, s. 216.

¹⁴⁰ Ekrem Işın, *“Osmanlı Döneminde Tasavvufî Hayat”*, s. 502.

mazisinde yaptığı hizmetler ve daha sonraları Kurtuluş Savaşı'nda verdikleri hizmetler şâyân-ı takdîr olmuştur.

Sultan Abdülhamid'in selefleri III. Selim, II. Mahmud, Sultan Abdülmecid, Sultan Abdülaziz Mevlevi Tekkesi ile yakınlık içerisinde olmuşlardır. Galata Mevlevihanesi, Sultan III. Selim'in himmeti ile genişletilmiştir. Mevlevi tekkesinin III. Selim döneminde tarihinin en müreffeh ve en mamur dönemini yaşadığı rivayet olunmaktadır.¹⁴¹ II. Mahmud da her Çarşamba günü Mevlevi şeyhlerinden İsmail Dede Efendi'nin Beşiktaş Mevlevihanesi'nde ayinlerine iştirak etmiştir.¹⁴² İbnü'l-Emin'in rivayet ettiğine göre Sultan Abdülaziz de Mevlevi Tekkeleri ile yakın bir ünsiyet içinde olmuştur.¹⁴³ Zamanla bir kısım Mevlevi tekkeleri de Bektaşî tekkesi gibi dış güçlerin etki alanına girmiş, Tanzimat dönemiyle dış güçlerin nüfuz ettiği masonların karargâhı haline gelmiştir. Sultan Abdülaziz'i deviren kadro tertip ettikleri darbe planını tahakkuk ettirmek için bir kısım Mevlevi tekkelerini üs olarak kullanmış onlar üzerinden bu organizasyonu yapmışlardır. Sultan Abdülaziz'i hal eden kadrolar Mevlevi tekkelerinin müdavimi oldukları gibi Tanzimat paşaları da Mevlevi tekkesinin müdavimiydi. Âli Paşa, Mevlevi tekkesine müntesipti.¹⁴⁴ Meşhur Fuad Paşa ile babası Mehmet İzzet Efendi de Mevlevi tekkesinin müdavimleri idiler. Hatta Fuad Paşa'nın halakızı Galata Mevlevihanesi'ne gömülmüştür.¹⁴⁵ Midhat Paşa da Mevlevi tekkesine devam eden bir Mevlevi'dir.¹⁴⁶ Sultan Hamid'e kadar ki devlet ricali Mevlevi Tekkeleri ile arzedildiği üzere yakın bir ilişki içerisinde olmuşlardır. II. Abdülhamid de tahta geçtiği saltanatının ilk yıllarında ataları gibi mevlevi meşâyihıyla görüşür fikir alışverişinde bulunurdu.

Sultan Hamid yönetimi ele alabilmek için iktidarı ele geçiren kadrolarda tesiri açık olan bu Mevlevi tekkeleriyle irtibata geçti. Onları ziyaret edip fikirlerini sorup ellerini öptü. Bu şekilde onların güvenini ve desteğini kazanmayı başardı. Bu zevattan devlet ricali üzerinde en müessir zat Şeyh Osman Selahaddin Efendi (vefatı 1304/1887)'dir. Şeyhzade Hamid Efendi'nin veliahtlığı döneminde bu zümreden hususiyetle hürmet

¹⁴¹ Altınay, *Kabakçı Mustafa*, s. 40.

¹⁴² Yılmaz Öztuna, *Dede Efendi*, Kültür ve Turizm Bakanlığı. Yay., Ankara, 1996, s. 35- 39.

¹⁴³ İnal, *Son Sadrazamlar*, s. 594-595; Mısıroğlu, *Bir Mazlum Padişah Sultan Abdülaziz*, s. 72-73'ten naklen.

¹⁴⁴ Yılmaz Öztuna, *Tanzîmât Paşaları Âli ve Fuâ Paşlar*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2006, s.141.

¹⁴⁵ Öztuna, *Tanzîmât Paşaları Âli ve Fuâ Paşlar*, s. 249-250.

¹⁴⁶ Süleyman Kocabaş, "Kanlı Darbede İngiliz Mason İşbirliği", *Derin Tarih Dergisi*, Sayı: 38, Mayıs 2015, s. 75.

gösterdiği Yenikapı Mevlevihanesi Şeyhi Osman Efendi Midhat Paşa'nın şeyhidir. İlk buluşmalarında aracı Cemile Sultan'ın eşi Damat Mahmud Paşa olmuştur. II. Abdulhamid'le ilk görüşmeleri ise Beşiktaş Sarayı'ndaki veliaht dairesinde gerçekleşmiştir. Sultan Abdulhamid bu görüşmesinde Osman Dede Efendi'ye çeşitli vaatlerde bulunmuştur.¹⁴⁷

Osman Selahaddin Dede, bir fetva ile V. Murad'ın meş'ûm hastalığı sebep gösterilerek tahttan indirilip yerine Veliaht Abdülhamid Efendi'nin tahta çıkarılacağı ilan edileceği Hamid Efendi için çok kritik olan o günde ulemadan ve meşâyıhtan daha birçok zevatın da katıldıkları Topkapı Sarayı'nda icra edilen kadîm bir âdet olan beyat merasimine iştirak etmişlerdir. Mezkur Fetvâ'nın bir müddet gecikmesi üzerine Şeyhülislâm Hayrullah Efendi ters giden birşeyler olduğuna vehmederek endişeye kapılmıştı. Osman Selahaddin Dede bu zor anda devreye girmiş: “*Asıl fetva icma-yı ümmet*” olduğunu izhar ederek hazirûnun Sultan Abdülhamid'e biad etmelerini sağlamıştır.

Sultan Abdülhamid, mezkur hamlesiyle durumu yatıştırarak hazirûnün kendisine biad etmesini sağlayan Osman Selahaddin Dede'nin teşekkür mahiyetinde elini öpmüştür. Sultan Abdülhamid Osman Selahaddin Dede'ye çeşitli ihsanlarda bulunmuştur. O, Sultan'a şikayet bulunarak na-ehil olanların devlet işlerinde istihdam edildiği ve devlet kadrolarında yeni bir yapılanmaya gidilmesi gerektiğini beyan etmiştir. Sultan da Osman Dede'ye, devlet işlerinde vazifeler vererek istihdam etmiştir.”¹⁴⁸

Mesela, Sultan tarafından görevlendirildiğine dair emri tamim eden ferman bizzat Avni Paşa tarafından kendisine tevdi edilmiştir.¹⁴⁹ Sultan Hamid bu dönemde Osman Dede'nin elini öpüyor zahiren kendisine ziyadesiyle hürmet gösteriyordu. Bu zat Abdülhamid'in Midhat Paşa ile arasını bulduğu gibi Sultan'ın bu ekiple çalıştığı idaresinin ilk iki senesinde Sultan'ın emri üzerine sarayda Mesnevi dersleri yapmıştır. Midhat Paşa, Abdülhamid tarafından kurulan Yıldız Mahkemeleri tarafından mahkum edilince Sultan ona verdiği harcırahı kestirmiş saraya girişini de yasaklamıştır.¹⁵⁰

¹⁴⁷ Abdülbaki Gölpınarlı, *Mevlânâ'dan Sonra Mevlevîlik*, İnkılap ve Aka Yay., İstanbul, 1983, s. 272.

¹⁴⁸ Mehmet Ziya, *Merkez-i Mühimme-i Mevlevîyeden Yeni Kapı Mevlevîhânesi*, Daru'l Hilafeti'l Âliye, 1329/1911, s. 179-180- 187- 272.

¹⁴⁹ Sezai Küçük, *Mevlevîliğin Son yüz Yılı*, Vefa Yayınları, İstanbul 2007, s. 127.

¹⁵⁰ Ziya, *Merkez-i Mühimme-i Mevlevîyeden Yeni Kapı Mevlevîhânesi*, s. 184

Bundan sonraki dönemde Sultan Hamid ile ilişkileri bozulan Mevleviler gözden düşmüşlerdir.¹⁵¹

Bundan sonra ki vetirede Osman Dede Efendi'nin postnişini olduğu Sultan Aziz dönemi ihtilalcilerine ev sahipliği yapan Yenikapı Mevlevihanesi Abdülhamid'in hafiyelerince sürekli kontrol altında tutulmuştur. Mevlevilerden özellikle şüphelendiği zatlar mesela Celaleddin Dede'nin şeyhlik yaptığı dergâha girip çıkan zevatla ilgili istihbaratlara ağırlık verilmiştir.¹⁵²

Veliaht Mehmet Reşat Efendi de Mevlevi Tarikatine müntesipti ve müdavimlerindendi. Sultan II. Abdülhamid'in Sultan Abdülaziz döneminde bir kısım Mevlevilerin menfi siyasetlerinden olsa gerek biraderi Mehmet Reşad Efendi'nin bu tekke ile irtibatından rahatsız olduğu bilinmektedir. Sultan Hamid zaten işkillendiği Mevlevi tekkeleri üzerindeki tarassud ve jurnalleri bu saikle daha da çok arttırmıştır. Selçuk Eraydın bu jurnallemelerle ilgili bir hadise nakletmektedir:

“Mevlevilerin Semâ-ı Râhî dedikleri bir semâ şekli vardır ki, Mevlana'nın bazen cezbe halinde sokakta dönmesinden alınmıştır. İstanbul'da Yenikapı Mevlevihânesi'nde minber olmadığı için oranın dedeleri cuma ve bayram namazlarını civarındaki Merkez Efendi Câmiinde kılarlardı. Dönüşte ney ve kudüm çalarak bayram dolayısıyla sevinçlerini izhar ederlerdi. II. Abdülhamid devrinde bir kişinin, bu manzarayı görerek Mevlevi şeyhinin, bayram selamlığı yaptığını zannettiğini ve Abdülhamid'e jurnallediğini, yapılan tahkikat neticesi bu hareketin birkaç asırdan beri devam edegelmiş bir an'ane olduğunun anlaşılması üzerine devamına izin verildiği zikredilir.”¹⁵³

Mevlevi tekkeleri ile Sultan Hamid arasındaki ilişkiler genel olarak bu istikamette seyretmekteyken tarîk-i Mevleviyye'den Sultan Abdülhamid'e sadık Şeyh Efendiler ve bunlarla sıcak ilişkiler de vuku bulmuştur. Erzincan Merkezli bir Mevlevi kolununun piri olan Şeyh Sultan-ı Ulema Billah namıyla tanınan bir Mevlevi şeyhi Sultan Hamid'e fevkaledede sadakat ve muhabbet içerisinde olmuştur. Aşçı İbrahim Dede diye meşhur

¹⁵¹ Mustafa Kara, “Tanzimât'tan Cumhuriyet'e Tasavvuf ve Tarikatlar”, Türkiye Ansiklopedisi, İstanbul, 1985 c. V, s. 989.

¹⁵² Mehmed Tahir Olgun, Yenikapı Mevlevihânesi Postnişini Şeyh Celaleddin Efendi Merhum, Matbaa-i Mekteb-i Sanayi, 1326/1908, s. 28- 29.

¹⁵³ Selçuk Eraydın, Tasavvuf ve Tarikatler, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 2004, 7. Basım, s. 366.

olmuş yakın bir müridi “Sultan II. Abdülhamid’in Cenâb-ı Molla-i Rûm’un keşidesiyle himmetiyle emirü’l-mü’minin olduğunu” söylemiş ve hatıratında Sultan Abdülhamid’i şöyle tarif etmiştir:

“Cebelden murad, Cebel-i Tûr-ı Sinâ gibi mazhâr-ı tecelliyât ve fuyâzât-ı subhâniyye olmuş şevketlü mehabetlü emirü’l-müminîn Gazi Abdülhamid Han edamallahı umre devletihi efendimizdir ki zillullahi fi’l âlem olup gölge gibi teb’a-yı şahanelerini her bir türlü mesâibten muhafaza ederek sâye-i şehriyârilerinde cümle Müslim ve gayr-ı Müslim emn u asâyişle rahat u huzurdadırlar. Binâe’n-aleyh taraf-ı şeref-i cenâb-ı mülûkânelerinden cümle her ne ki emr ü ferman hümâyûnları şeref-sâdır buyurulursa, “Semi’na ve ata’na” deyip kemâl-i cidd-ü ictihad ile kabul ve amel etmek farzdır, zira ki ayet-i celile ile emir olunmuştur.”¹⁵⁴

Aşçı İbrahim Dede, Yunan harbi zaferinin akabindeki Sultan II. Abdülhamid’in tahta cülus günü kutlamalarını şöyle kutladıklarını anlatmaktadır:

“Bu hâl ile Sultan’ın tahta cülûsu günü geldi. Herkes Yunan muzafferiyeti için bir fevkalade şenlik ivrasına kıyam etmeye başladı. Bu yüz­süz asi hiçbir sebebe ve bir illete mebni olmayıp mahsâ tembellik ve kayıtsızlık eseri olarak şimdiye kadar bu şenlik gecelerinde kapının önüne bir fener dahi tâlik etmemiş idim. Bu defa (Şeyhinin ikaz ve telkini ile) iklim-i vücudda bir hazırlık tedarükat-ı aşkıyye ve muhabbetiye sevdasıyla içeri ve dışarımızı tenvir-i kanadil-i ubudiyyetle müzeyyen ve dırahşan eylemek remz-i işaretleri bâ-telgrafname-i manevi neşr-ü ilan olunmaya başladı. Bunun sebebinden sual ve istisfar olundukta ‘Emirü’l-müminin Gazi Sultan Abdülhamid-i Sani efendimiz hazretlerinin bu defaki muzafferiyet-ü muvaffakiyet-i şahaneleri Hazret-i Mevlana ve Hazret-i Şems kaddesallahu esrarahuma’l-aziz efendilerimizin ruhaniyyet-i kudsiyyeleri ve imdad-ı ma’neviyyeleri sayesinde olduğuna dair,

Eyâ Mevlana, Şems geldi imdada

Dömeke’yi aldı üm tek hücumla

Nutkuyla müjde ve tebşir ettik. Ve bir hafta sonra Dömeke’nin fethi zuhur etti...’’¹⁵⁵

¹⁵⁴ Dede, Aşçı İbrahim Dede’nin Hatıraları, c.4, s.1797.

¹⁵⁵ Aşçı İbrahim Dede, Aşçı İbrahim Dede’nin Hatıraları, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2006, c.2, s.983.

Sultan II. Abdülhamid tarafından Mevlevilerin bu şubelerinin destekleri karşılıksız bırakılmamış Aşçı İbrahim Efendi'ye 1 Eylül 1902 tarihlerinde kendisine kendi ifadesiyle “*rütbe-i ûlâ sınıf-ı sânisine mahsus*” olan resmi elbise giydirilmiştir,¹⁵⁶ padişahın “*lütf-u ihsan-ı şahanelerinden olmak üzere*” aylık bin iki yüz kuruş maaş bağlanmıştır.¹⁵⁷

Mevlevi Aşçı İbrahim Efendi'nin Sultan II. Abdülhamid yanındaki konumu her geçen gün daha da artmıştır. Mevlana Celaleddin-i Rûmî'ye nazire olarak yazdığı bazı şiirleri 18 Ağustos 1904 senesinde bizzat huzurunda Sultan II. Abdülhamid'e okunmuştur. Bu hususu da şöyle naklediyor: “*Bu yüzsüz asi fakir, ümmî meşâyih-ı kirâm hazerâtına takliden böyle manzum ve mevzun sözler söylenir idi. İşte bu münasebetle geçen gün şevketlû, mehâbetlû Sultan Abdülhamid Han Gazi efendimiz hazretleri hakk-ı şâhânelerinde dahi arz olunan manzûme-i mevzûne buraya derc olunmuştur. Cenâb-ı Hakk'a ve resulüne ve ulu'l-emr olan halife-i resûlullahı itaat ve inkiyat etmek. İşte bunlar kabâiyih ü rezâil-i ahlaktan müberrâ olup padişahlarına itaat ve emr u fermanlarına mutâvaatle dünya ve ahiret felâh-u necât bulmuş tâife-i makhbûle-i mergûbedir.*”¹⁵⁸

Bu zevat Sultan II. Abdülhamid'in Hicaz demiryolları projesi için ise “*bir derece-i muhteşeme ve mükemmele ifâsı*”, “*Tarîk-i Muhammedi'yi avn-u Rabbânî ile şimendifer hattı ile küşat olunsun*”, şeklinde sitayişle bahsetmekteydiler.¹⁵⁹

Mevlevi Aşçı İbrahim Efendi'nin Sultan II. Abdülhamid'e demiryolu hizmetlerine katarak mütevecciden şu medhiyyeyi yazmıştır:

*“Devr-i Âdem'den beri görmemiştir emsâlin felek
Musahhar olmuştur şevketine leyl-ü nehar ins hem melek*

*Sâye-i kudret-i şehinşâhında değil yalnız Hicaz,
Mamur abadân olmuştur şimendifer ile cümle melek*

*Ey Ömer-Faruk-sıfat halife-i cihan
Hicaz yolunu Urban arbedesinden eyledin tathir ey şâh-ı mülk*

¹⁵⁶ Dede, *Aşçı İbrahim Dede'nin Hatıraları*, c.2, s.1206.

¹⁵⁷ Dede, *Aşçı İbrahim Dede'nin Hatıraları*, c.4, s.1809.

¹⁵⁸ Dede, *Aşçı İbrahim Dede'nin Hatıraları*, c.2, s.1472-1473.

¹⁵⁹ Dede, *Aşçı İbrahim Dede'nin Hatıraları*, c.2, s.1421-1422.

*“Mazhar-ı halk-ı azîm hamîdü’l-hisâl olduğu için
Atabe-i kudsiyyesine daima yüz sürerler ins hem melek...”*

Mevlevi Aşçı İbrahim Efendi Sultan II. Abdülhamid’e mehdiyye olarak yazdığı bu şiirin son taraflarında mensup olduğu yolun büyüklerinin kendisine Hakk’ın rızasının Padişah Sultan II. Abdülhamid Han’ın rızasında olduğunu söylediğini beyan etmiştir:

*“Rızâ-yı rızâ-yı padişâhidir buyurdu erenler
İbrahim yüz sür o hâk-i misk-ü anbere ki
Razı olsun mâlikü’l Mülk
Evlâd-ı âbâya remzen beş beyitle eyledim hatm-i kelâm
Ya Rabbi onlar hürmetine eyle sultanımızı ebediyetü’l-mülk...”¹⁶⁰*

Sultan II. Abdülhamid’in saraya davet ederek misafir ettiği Mevlevi şeyhlerinden biri de Kemahlı İbrahim Hakkı Efendi’dir. Müteşşeriliği ile diğer Mevlevi şeyhlerinden ayrılan hususiyetine mebni olarak Sultan Abdülhamid Kemahlı İbrahim Hakkı Efendi’yi 1891 yılında Konya’dan İstanbul’a çağırmıştır.¹⁶¹ Mevlevi karşıtlığıyla itham edilen Sultan II. Abdülhamid Mevlevi Şeyhi Kemahlı İbrahim Hakkı Efendi’ye “Saray Vaizliği” vermiştir. Bu durumdan Sultan II. Abdülhamid’in Mevlevi Tarikatı ile değil bir kısım Mevlevilerle siyasi nedenlerden ötürü mesafe ve tedbirli durduğu anlaşılmaktadır. Mevlevi Şeyhi Kemahlı İbrahim Hakkı Efendi, Sultan Abdülhamid hal edilince İstanbul’dan ayrılmıştır. Bu zevatın devam eden silsileleri Birinci Dünya Harbi ve Milli Mücaele döneminde devletlerine ciddi hizmetler yapmışlardır.

Kemahlı Mevlevi Şeyhi İbrahim Hakkı Efendi Sultan II. Abdülhamid döneminde bizzat istihdam edildiği hilafet müessesinin gerekliliğine çok inanan müteşşerri bir âlimdi.¹⁶² Bu zatın hilafetin önemine dair yazdığı bir eser de vardır.

¹⁶⁰ Dede, *Aşçı İbrahim Dede’nin Hatıraları*, c.2., s.1422.

¹⁶¹ Kemahlı İbrahim Hakkı Efendi, *Şemsü’l-irşâd li-Sultan Reşâd*, İstanbul, 1329, s. 5.

¹⁶² İsmail Kara, *İslamcıların Siyasî Görüşleri*, İstanbul 1994, s. 172.

3.2. Nakşibendî Tarikatı

3.2.1. Halidi Tekkesi

Mevlana Hâlid-i Bağdâdî diye maruf olan Şeyh Hâlid Ziyâüddin 1192 (M. 1778) Efendi Nakşibendi Tarikatının Halidiyye kolunun piridir. Onun yetiştirdiği talebeler kendisinden sonra özellikle Osmanlı Devleti sınırları içinde meşhur âlimler ve mutasavvıflar oldular. Sultan Abdülhamid, Halidi şeyhlerini özellikle doğu, arap dünyası ve ilmi hizmetlerde önemli bir şekilde istihdam etmiştir. Lakin Sultan Abdülhamid'e kadar ki süreçte Hâlidî mürşitleri devlet indinde ciddi imtihanlardan geçirilmiştir.

Sultan II. Mahmud'un Rikâb-ı Hümâyûn Kethüdası Nakşibendilik'in yayılmasından rahatsız olduğundan Sultan'a şikâyet ederek vehmi tahrik etmiş ve birçok tedbirin alınmasına vesile olmuştur.¹⁶³

Mevlana Hâlid-i Bağdâdî'nin vefat etmesini müteakip etбайдan Şeyh Muhammed Firâkî de İstanbul'a gelmiş Sultan Hamid'in babası Sultan Abdülmecid ona Mevlânâ Hâlid-i Bağdâdî'nin yakın ihvanından olması münasebetiyle izzet ve ikramda bulunmuştur. Sultan Abdülmecid Mevlana Hâlid-i Bağdâdî'nin hem tekkesini tamir ettirmiş hemde türbesini tadil ettirerek üzerine bir kubbe inşa ettirmiştir. Sultan Abdülmecid'in bu meyanda Mevlânâ Hâlid Bağdâdî'nin Şam'daki türbesinin masraflarının hazineden karşılanmasına dair de talimatları olmuştur.¹⁶⁴ Babası Sultan Abdülmecid gibi Sultan Abdülhamid Han da Halidiyye tekkelerine iltifat etmiş ikramlarda bulunmuştur.

1842 yılında Sultan Abdülmecid Han tarafından yaptırılan Mevlânâ Hâlid-i Bağdâdî'nin türbesinin içinde sanduka ve başında da ulemayı temsil eden beyaz bir arakiye ve sarık konulmuştur. Sultan II. Abdülhamid ilk olarak babasının yaptırdığı türbeyi tekrar imar ettirmiş, özel bir emirle sırma işlemeli bir sanduka örtüsü hazırlatırıp kabr-i şerîflerinin üzerine örttürmüştür.¹⁶⁵

¹⁶³ Türkiye Gazetesi Rehber Ansiklopedisi, İhlâs Matbaacılık ve Dağıtım A.Ş., İstanbul, 1984, Cilt 7, s. 55.

¹⁶⁴ BOA. İ. DH, 1286/ 101191-1.

¹⁶⁵ Osmanzâde Hüseyin Vassaf, *Sefine-i Evliya*, c. 2, Hazırlayanlar: Mehmet Akkuş-Ali Yılmaz, İstanbul, Kitabevi Yayını, s. 162.

Mevlânâ Hâlid-i Bağdâdî'nin Cebel-i Kasiyun Dağı sırtındaki bugüne ulaşan merkadını ise Sultan Abdülhamid Han yaptırmıştır. Mevlânâ Hâlid-i Şehrezorî, Bağdâdî'nin Şâm'daki türbesinde Sultan II. Abdülhamid'e ait tamir kitabesi şu şekildedir:

"II. Abdülhamid Han'ın tuğrası

Bu muhteşem dergâh Cenâb-ı Hâlidî'nin kabridir. Daima basıp göğsüne feyzden istifade etmiştir.

Bir hayli zamandan beri yıkılmaya yüz tutmuştu. Mübarek Hakan, tamir ettirilerek süslenmesini emretti.

Bu mukaddes bina gibi onun lütuf mimarından. Birçok harap yapılar güzelleştirilip birçok eskileri yenilenmiştir.

Her iş devamlı düzgün yapıldıkça zikir ve fikir sahiplerinden. Bu türbede sabah akşam Mecid ve Hüdavend Allah'ın.

Bu âlem padişahının, bu büyük Sultanın. Zeval bulmaz Hüda, onun ömrünü artırsın.

Feyzi kulu tamirinin tarihini kaydetti. Abdülhamid Han lütfuyla dergâhı âbâd eyledi.

1309 Ali Necati Yazdı" ¹⁶⁶ ¹⁶⁷

Sultan Abdülhamid ve seleflerinin sohbet ve derslerine katıldığı Hâlidî şeyhlerinin en önemlilerinden birisi de Ahmed Ziyaüddin Gümüşhanevî (1813-1893)'dir. Özellikle Sultan Abdulhamid ile Ahmed Ziyaüddin'in ünsiyeti belirtilmektedir.¹⁶⁸ Sultan Hamid'in Şeyh Ahmed Ziyaüddin Gümüşhanevî'den Nakşi dersi aldığı rivayet olunmuştur. Sultan Hamid'in kızı Şâdiye Sultan bu rivayeti teyit ederek "*Babasının Nakşibendî Tarikatına mensup olduğunu*"¹⁶⁹

¹⁶⁶ Metnin orjinal hali şu şekildedir:

"II. Abdülhamid Han'ın tuğrası

Bu muhteşem dergâh kim kabr-i Cenâb-ı Hâlidî- Dâim basıp âğuşuna feyzden olmuş müstefid Bir hayli müddetten beru etmişti meyl-i indirâs-Tâ'mir ile tezyinini emretti hâkân-ı sa'id Bu buk'a-i akdes gibi mi'mar-ı lutfünden ânın- Birçok harâb umrân bulub birçok 'âtik olmuş cedid Tertil olundukça müdâm ashâb-ı zikr-u fikrden- Bu türbede subh-u mesâ zikr-i Hudavend-i Mecid Bu padişah-ı âlemin, bu şehriyâr-ı â'zamin- Kulsun Huda-yı lâyezâl ömrüyle ikbalin mezid Feyzi kulu ta'mirinin tarihin inşâd eyledi- Dergâh âbâd eyledi lütfiyle Hân Abdülhamid 1309 Ketebehu Ali Necati"

¹⁶⁷ 2009 Senesinde Şam'da Ebu'n-Nur Üniversite'sinde Arapça Lügat Bölümü'nde okurken Ciretü'r-re's mahallinde Cebel-i Kasiyun Dağı'nın sırtlarında olan Mevlana Halid Bağdadi Türbesini ziyaret ettiğimimde türbedeki kitabelerin çekilen resimleri daha sonra transkripte edilmiştir.

¹⁶⁸ İrfan Gündüz, *Gümüşhânevi Ahmed Ziyaüddin*, Seha Neşriyat, İstanbul, 1984, s. 65.

¹⁶⁹ Yeni İstiklal Dergisi, 15 Haziran 1966, Sayı: 253, Muzaffer Budak Seyfettinoğlu'na verdiği mülakat.

söylemiştir. Sultan Abdülhamid, Ahmed Ziyaüddin ile yakın ilişkisi olmuş, görüş ve düşüncelerine sık sık müracaat etmiş, kendisine çok büyük hürmet göstermiştir. Şeyhin ölümünde Kanuni'nin türbesinin girişine defnolanmasını emretmiştir.¹⁷⁰ Mezkûr yere defnolan Şeyh Gümüşhanevî'nin kabri ve etrafındaki demir parmaklıklar da Sultan Abdülhamid tarafından yapılmıştır.

Abdülhamid döneminin önemli devlet adamları, nâzırları da Hâlidî Gümüşhanevî tekkesine intisap etmişlerdir. Tekke'nin banisi Şeyh Gümüşhanevî'nin irşat vazifesini deruhte ettiği dönemde müritleri içinde Şeyhülislamlar mevcuttur.

Sultan Abdülhamid'in bizzat sohbet meclislerine iştirak ettiği, hatta Nakşi dersi aldığı rivayet olunan Hâlidî şeyhlerden Şeyh Ahmed Ziyaüddin Gümüşhanevî'nin halifesi Şeyh Ömer Diyaüddin Dağistanî de etrafındaki kalabalığın artması gerekçe gösterilerek sürgüne gönderilenler arasındadır. Rivayet edildiğine göre bu sürgün adı altında Sultan Hamid tarafından tertiplenmiş siyasi bir tedbir hadisesidir.

Bu dönemde Şeyh Ömer Diyaüddin Efendi de önce tedbiren Ankara'ya, oradan da 1886'da Şam'a sürmüştür. Daha sonra da taltif ile İstanbul'a getirilmiş nihayetinde de son Osmanlı Sultanı Sultan Vahidüddin Han kendisinin müridânından olmuştur. Sultan Abdülhamid'in ve daha sonra İttihatçılara muhalifliği ile maruf Sultan Vahdeddin'in Hâlidî şeyhlerine olan ikram, ihsan ve iltifatları ile beraber bütün bunlar birlikte analiz edildiğinde payitahtın Hâlidî mürşitlerine şahsi bir tavır ve kesin bir şüphe içinde olmadıkları bununla birlikte ileride muhtemelen de olsa doğabilecek sıkıntıları da ihtimal dâhilinde düşünerek tedbir aldıklarını söyleyebilir. Sultan Abdülhamid'in bizzat sohbet meclislerine iştirak ettiği, hatta Nakşi dersi aldığı rivayet olunan Hâlidî şeyhlerden Şeyh Ahmed Ziyaüddin Gümüşhanevî'nin halifesi Şeyh Ömer Diyaüddin Dağistanî de etrafındaki kalabalığın artması gerekçe gösterilerek sürgüne gönderilenler arasındadır. Şeyh Ömer Diyaüddin'in etrafında halkın fazla toplanmasından dolayı Sadrazam Kâmil Paşa, Sultan Abdülhamid'e menfi bir rapor sunmuştur.¹⁷¹ Sultan Hamid dönemin en meşhur Hâlidî şeyhlerinden olan Ömer Diyaüddin Efendi de önce tedbiren Ankara'ya, oradan da 1886'da Şam'a sürmüştür. Daha sonra da bu menfi

¹⁷⁰ Gündüz, *Gümüşhânevi Ahmed Ziyaüddin*, s. 79- 80.

¹⁷¹ Şeyh Ahmed'le ilgili dosya BOA, Yıldız SRM, dosya 35/38; Alıntı 5 Aralık 1886 tarihli evraktan naklen; Karpat, *İslâmın Siyasallaşması*, s. 203; Ekrem Özer, *Osmanlı'da Tekke ve Tarikat Islahâtları- 2. Mahmud Dönemi ve Sonrası*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Doktora Tezi, Erzurum 2007, s. 160'dan naklen.

istihbaratların doğru olmadığına anlaşılmaması üzerine taltif ile İstanbul'a getirilmiş nihayetinde de son Osmanlı Sultanı Sultan Vahidüddin Han kendisinin müridanından olmuştur.¹⁷²

Bu dönemdeki Nakşi sadatından Şeyh Halil Hamdi Dağistani Efendi'de II. Abdülhamid ile yakın ilişkiler içerisinde olmuştur, 31 Ağustos 1876-27 Nisan 1909 tarihlerinde Harem-i şerif bölgesinde memur olarak vazife ifa etmiştir. Sultan Abdülhamid'i de eserlerinde hayırla anarak ona dua etmektedir.¹⁷³ Yine Halil Hamdi Efendi'nin mührünü taşıyan istidada Sultan Abdülhamid hakkında çok ihtiramkar ifadeler okumaktayız.¹⁷⁴

Hâlidîliğe mensup olan üç büyük aşiret vardır ki bunlar Kürtlerin yaşadığı coğrafyada çok etkindirler. Doğuda aşiret tebaiyeti şeklinde sufilik anlayışı etkin olduğu için bu ailelere bağlı olan aşiretler bu usulle devlete çok hizmet etmişlerdir. Bu aileler Arvâsî, Küfrevî, Geylânî aileleridir. Sultan Abdülhamid bu üç aile ile de yakından ilgilenmiş devletle geçmişte yaşanan nizalarını çözüme kavuşturmuş ve bu aileleri hem desteklemiş hem de nüfuz ve irşat cihetiyle onlardan istifade etmiştir. Sultan Abdülhamid'in tahttan indirilmesi sonrası Arvâsî ailesinin büyüklerinden Şeyh Seyyid Şehabeddin İttihatçılara isyan etmiştir. İttihatçılar Arvâsî ailesinden birçok kişinin idamıyla isyanı bastırdıkları için Küfrevî seyyidlerine nişanlar vererek bir denge siyaseti izlemeye çalışmışlardır.¹⁷⁵

3.2.2. Seyyid Tâhâ-i Şemdîni ve Tekkesi

Seyyid Tâhâ Geylânî, irşadının kuvvetiyle gerek Osmanlı Sultanı Sultan Abdülmecid'in gerekse İran Şahı'nın hususi ilgi ve alakasına mâkes olmuştur. Seyyid Tâhâ'nın irşat merkezi olan mukim olduğu karyenin İran hududunda olması onun bulunduğu bölgeyi de kritik öneme haiz kılmıştır. İran Şahının Seyyid Tâhâ'ya hediyeleri teker teker İstanbul'a rapor edilmiştir.¹⁷⁶

Seyyid Tâhâ'nın oğlu Şeyh Ubeydullah Yıldız Sarayı'nda Sultan Abdülhamid'in birçok kere özel misafiri olmuştur. Seyyid Tâhâ vefat ettiğinde Nehri'de yerine halife olarak bıraktığı Seyyid Salih bu görevi üstlenmiştir. Hem Seyyid Tâhâ hem de Seyyid Salih

¹⁷² Aydın, *Sultan 2. Abdülhamid Han'ın Ulema İle Münasebetleri*, s. 227.

¹⁷³ Halil İbrahim Şimşek, *Halil Hamdi Dağistani Hazretleri*, Nasihat Yayınları, Malatya 2015, s. 39

¹⁷⁴ BOA, İ, MVL, 372/16344, 14/L/1273.

¹⁷⁵ Tezin ilerleyen kısımlarında Arvâsî başlığı altında bu konu kaynakları ile açıklanmıştır.

¹⁷⁶ BOA, İ, HR 92/4493 29/M/1269.

Osmanlı Rus savaşlarında önemli görevler alarak Ruslara karşı cihada katılmışlardır.¹⁷⁷ Sultan Abdülhamid sultanlığı boyunca Şemdinli'deki bu tekke ile hep yakın ilişkiler içinde olmuş ve onları himaye etmiştir. Sultan Abdülmecid Nehri dergâhında görevlilere hususi maaş bağlamıştır. Osmanlı arşiv vesikalarında Nehri dergâhındaki görevlilere verilen maaş miktarları kayıtlıdır.¹⁷⁸

Bu hukuk Sultan Abdülmecid'in oğlu Sultan II. Abdülhamid zamanında Seyyid Tâhâ'nın oğlu Şeyh Ubeydullah zamanında da aynı istikamette devam etmiştir. Sultan II. Abdülhamid Yıldız Sarayı'nda defalarca Şeyh Ubeydullah'ı özel misafiri olarak ağırlamıştır. Şah Muhammed'den sonra tahta çıkan müteşeddid bir Şia olan yeni Şah, Nehri tekkesine hibe edilen emlakın tasarruf yetkisini iptal edip babasının ve kendisinin İran hudutlarındaki müritlerinin köylerine şiddetli baskı uygulayıp mezhep değiştirmeye zorlayınca Şeyh Ubeydullah kendilerine silahlı mukavetmette bulunmuştur. Şeyh Ubeydullah İran'a karşı kalkışmasında 20.000'e yakın silahlı mürit/derviş ordusu toplayabilmiş, Hemedan'ın kuzeyine kadar ilerlemiştir. Bu ayaklanmaya Osmanlı idaresi önce destek vermişse de hadise sonradan İran, Osmanlı ve Rusya arasında büyük bir krize sebebiyet verince Osmanlı idaresince bölgeden alınarak önce İstanbul'a zorunlu ikâmete tabi olmuş, tekrar memleketine avdetine izin verilmişse de, İran'a karşı mürit/derviş ordusu ile müsademeye tekrar mübaşeret edince bu defa Hicaz'da ikâmete tabi tutulmuştur. Mekke'de ikâmet etmekte iken, 1300/1883 tarihinde vefat etmiş, burada Cennet-i Mualla mezarlığına defnedilmiştir.¹⁷⁹

İran Osmanlı yönetimine sulh için Şeyh Ubeydullah'ı kendilerine teslim etmelerini şart koşsa da Sultan II. Abdülhamid Han bu teklifi reddetmiş, hem İran idaresini sakinleştirmek hem de Şeyh Ubeydullah'ı İran'ın müdahale edebileceği sınır topraklarından alıp sürgün bahanesiyle batıya doğru çekmiş ve onu koruma altına aldırılmıştır. Şeyh Ubeydullah'ın Sultan Abdülhamid Han'a ise çok hususi bir itaat ve muhabbeti vardır. Bu itaati Vefâî nakletmektedir.¹⁸⁰ Bu hukuk neticesinde Şeyh

¹⁷⁷ Leyla Yalçın- Heckmann, *Kürtlerde Aşiret ve Akrabalık İlişkileri*, İletişim Yayınları, İstanbul 2002, s. 83.

¹⁷⁸ BOA, EV. d., -/16257, s. 11, 02 C 1280/14 Kasım 1863; Çakır, *Seyyid Tâhâ Hakkârî ve Nehri Dergâhı*, s. 269'dan naklen.

¹⁷⁹ Ekrem Buğra Ekinci, "Bir Osmanlı Beyefendisinin Ardından Şeyh Ubeydullah ve Nehri Seyyidlerinin Hazin Hikâyesi", *Türkiye Gazetesi*, 1 Aralık 2010.

¹⁸⁰ Vefâî, Mirza Abdurrahim Savicbulağî, *Tuhfetü'l-mürîdîn*, 1313h. Hacı Şefî' Hızırî Özel Aile Arşivi, Uşneviyye. vr. 192; Mehmet Saki Çakır, "XIX. Yüzyılda Tarikat-Siyaset İlişkisi: Nehri Tekkesi Örneği", *International Academic Journals*, 11/21 Fall 2016, s. 66'dan naklen.

Ubeydullah Osmanlı-Rus Savaşı'nda (1878) savaşa katılmıştır. Şeyh Ubeydullah 5997 beyitten ibaret Mesnevi'ye nazire olarak yazdığı Tuhfetü'l-Ahbâb adlı eserinde ikinci başlıkta Ruslar'la nasıl savaşlar yaptığını bizzat kendisi anlatmıştır.¹⁸¹

Seyyid Tâhâ'nın hulefası da Osmanlı sultanları olan Sultan Abülmecid, Sultan Abdülaziz ve daha sonra Sultan II. Abdülhamid'e sadık olmuşlardır. Osmanlı bu şeyhlere ve tekkelerine maddi yardımlarda bulunmuştur. Şeyh Ubeydullah, Sultan Abdülhamid kendisini İstanbul'a çağıracağı için Nehri'den ayrılırken: “*Sultan Abdülhamid'e hayr dua edecek*” kadar Sultan Abdülhamid'e bağlıdır.¹⁸²

Şeyh Ubeydullah en-Nehrî İstanbul'a geldiği bu süreçte bir müddet Sultan Abdülhamid ile görüşmemişse de daha sonra Yıldız Sarayı'na misafir olarak alınmış ve hususi bir muamele gösterilmiştir. Şeyh Ubeydullah 12 Ekim 1881 tarihinde görüşme talebi için yazdığı arzuhalde “*(Sultan Abdülhamid'e) Duacıları Kâdirî, Nakşbendî Ubeydullah*” diyerek kendini tanıtmıştır. “Arz-ı hâlinde Osmanlı Devleti'ne hizmetlerini; İstanbul'da davet olunduğu halde daha Sultan II. Abdülhamid ile görüşemediğini, İstanbul'da üç aydır beklediğini ve hastalandığını; İran Devleti'nin ehl-i sünnet itikadı ile Ehl-i Beyt-i Resûl'ün evlatlarına yani ailesi olan Geylanîzâdeler'e, babasından tevarüs eden Nehri tekkesine, tekkenin emlâkine ve arazilerine saldırdığını ve bunlarla mücadele etmek için memleketine yakın bir yere gitmesi için kendisine izin verilmesini Sultan II. Abdülhamid'ten rica ve istirham ettiğini beyan etmektedir.”¹⁸³ Sultan Abdülhamid kendisini kabul ettiğinde çok ikramlarda bulunmuştur. Sultan Hamid ile içtimaları Seyyid Fehim Arvâsî ile Seyyid Ubeydullah'ın hac yolculuğu için yolculuğuna çıktıklarında İstanbul'a uğradıklarında olmuştur.¹⁸⁴

Şeyh Seyyid Tâhâ'nın oğlu Şeyh Ubeydullah, Sultan Hamid döneminde 1879'da babasına daha önceki İran şahının hediye ettiği lakin yeni İran şahının el koyarak geri aldığı bütün köyleri geri almıştır. Şeyh Ubeydullah'ın o gün için büyük bir ordu olan milis kuvvetleriyle baş edemeyen İran şahı, büyük devletlerden müdahalede bulunması için yardım talep etmiştir. Onlar da, Şeyh Ubeydullah'tan bu vesileyle kurtulmayı

¹⁸¹ Mehmet Saki Çakır, “Şeyh Ubeydullah Nehri'nin Mesnevisi: Tuhfetü'l-Ahbâb”, (JOSR), Nisan-2016 Cilt: 8 Sayı: 1 (15), s. 545-546.

¹⁸² Doğu Anadolu Evliyaları, Cilt: 2, Türkiye Gazetesi Yayınları, İstanbul 2004, s. 329-361.

¹⁸³ BOA. Y. PRK. AZJ. 4/96, 18 Za 1298/ 12 Ekim 1881; Çakır, *Seyyid Tâhâ Hakkârî ve Nehri Dergâhı*, s. 270'den naklen.

¹⁸⁴ Ekrem Buğra Ekinci, *Hayatı ve Hatıratıyla Seyyid Abdülhakim Arvâsî*, Arı Sanat Yayınevi, İstanbul 2017, 2. Baskı, s. 33.

planlamışlar ve Sultan Hamid'e onun cezalandırılması için baskı yapmışlardır. Hadisenin uluslararası bir hüviyet arzemesi üzerine Şeyh Ubeydullah Efendi ve mahdumu Abdülkadir Efendi Seyyid Fehim Efendi'nin riyasetinde Osmanlı idaresine silahlarını bırakarak teslim olmuşlardır. Sultan Hamid sürgün adı altında Şeyh Seyyid Ubeydullah Efendi'yi Mekke-i Mükerrreme'de mecburi ikamete tabi tutulmasına dair bir emir tamim ettirmiş ve oraya yerleştirmiştir. Ubeydullah Efendi Sultan'ın emrine itaat ederek bu cezayı kabul etmiştir.¹⁸⁵

Vefâî, Şeyh Ubeydullah Mekke'ye gitmeden önce İstanbul'a giderken yolda halkın ve âlimlerin onu ziyaret ettiğini Sultan'ın onu bir muhafaza alayı ile yolcu ettirdiğini söyler.¹⁸⁶

Mısır Fevkalâde Komiserliği Başkâtibi Mehmed Ârif'in "Başımıza Gelenler" adlı hatıratında Şeyh Seyyid Ubeydullah'ın Rûmî 12 Teşrîn-i Sâni 1293'de (24 Kasım 1877), binlerce müridi ile Ruslar ile Erzurum'da, Doğubeyezit'ta yaptığı savaşları övgü ile şu şekilde anlatmıştır:

*"Ubeydullah Efendi Hazretleri, Nakşibendi Tarikati'nin en büyük şeyhlerindendir; Sadat'dendir; Hadis İlmî'nde, Tefsir İlmî'nde yed-i tula, otorite sahibidir; abid, zahid, mütteki bir zat olmak üzere tanınmıştır. Din uğuruna bütün varından ve hayatından geçmek ancak bunun gibi şeyh efendilere çok yakışır." cümlelerinden sonra, kendisine tabi' binlerce Müsliman Kürd'ün, kendisinin herbir emrine, sözüne, işaretine can atmasını bir cehalet olarak bildirip istihza etmesine pek çok te'essüf olunur!"*¹⁸⁷

Şeyh Ubeydullah'ın kıyam hareketlerini bazıları 'ilk Kürt Milliyetçiliği'nin ortaya çıkmaya başlaması'¹⁸⁸ olarak yorumlamakla beraber bu kıyam hareketlerinin Kürtlük ve Kürtçülük ile hiçbir alakası yoktur.¹⁸⁹ Arkeologluk bahanesiyle Şark'ı dolaşarak İngiliz siyasi emellerine hizmet eden Layard bu ilişkiden çok rahatsız olmuştur.¹⁹⁰ Martin van Bruinessen de Seyyid Tâhâ için "...ya sürgün edilmesi ya da asılması gereken çok

¹⁸⁵ Ekinci, *Hayatı ve Hatıratıyla Seyyid Abdülhakim Arvâsî*, s. 43-45.

¹⁸⁶ Çakır, *Seyyid Tâhâ Hakkârî ve Nehri Dergâhı*, s. 73'den naklen.

¹⁸⁷ Mehmed Arif Bey, *Başımıza Gelenler 93 Harbinde Anadolu Cephesi- Ruslarla Savaş*, haz. M. Ertuğrul Düzdağ, İZ Yay., İstanbul, 2006, s. 120.

¹⁸⁸ Robert Olson, *The Emergence of Kurdish Nationalism and the Sheik Said Rebellion, 1880-1925*, Austin, The University of Texas Press, 1989, s. 1-7.

¹⁸⁹ Martin Van Bruinessen, *Kürdistan Üzerine Yazılar*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1993, s. 137.

¹⁹⁰ Austen Henry Layard, *Discoveries Among the Ruins of Nineveh and Babylon*, G.P. Putnam & Co., New York 1854, s.310; Çakır, *Seyyid Tâhâ Hakkârî ve Nehri Kolu*, s. 277'den naklen.

tehlikeli biri...” olarak bahsetmektedir. Rivayetlere göre İran Şahı Şah Kaşgar'da bu alâka daha bir başka boyut kazanır. Seyyid Tâhâ-i Nehrî'nin irşadının tesiri ile Şah Muhammed Kaşgar bir rüya görmüş bunun neticesinde ehl-i sünnet akidesine ve şafii mezhebine iltihak ettiğini izhar etmiştir. Seyyid Tâhâ'dan da kendilerine ilmi manada istikamet verecek bir molla ister. Seyyid Tâhâ kendisine Molla Abdurrahim isimli bir mücazını yollar. İran Şahı, Seyyid Tâhâ'nın Nehri'de kendi gelirinden birgünde binlerce kişiye tekke de yemek çıkardığını duyunca çok etkilenir ve Mergever ile Tergever adlı iki sancağını Seyyid Tâhâ'ya hediye eder. Payitaht, Musul Mutasarrıfı Hilmi Beyden bunun için de bir tahkikat istemiştir. Seyyid Tâhâ bunun üzerine payitahta yazdığı mektupta sadakatini söylemiştir. Seyyid Tâhâ'nın Muş Mutasarrıfı Hilmi Bey tarafından Osmanlıca Türkçe'sine tercüme edilen mektubu şu şekildedir:

“Fakir hakkında gösterdiğiniz ihlas ve samimiyet gereğince bu kulunuza gönderdiğiniz mektubunuz ulaştı. Mektubdan memnun ve mahzun olduk. Özellikle fakirlerin ve tebanın halleri bildirilmiş, himayeleri ve kurtarılmaları emir verilmişti. Çok sevindim efendim.

Bu çeşit fakirlerin durumlarının bildirilmesi zatınıza farz ve vacib bulunmuştur, bunun terkinin dünya ve ahirette zararlı olduğu herkesin malumudur. Fakirlere ve ahaliye tarafımdan nasihat vermem istenmişti... vazifemdir ve daima hallerinin ıslahıyla meşgul ve yüce devletin hayrına çalıştım. Ancak açıklamaya gerek yok ki insanoğlu daima fitne ve fesat üzere dolu olmuştur. Özellikle zamanımızda nasihat edenlerin sözlerine pek kulak asılmıyor ve itimat edilmiyor. Hediye olarak tarafıma gönderilen lütfunuz kabul edilmiştir ve daima bizi kayırcıdır. Bendenizin tarafınızdan isteği şudur ki fakirler ve ahali hakkında adalet ve merhamet işlerine özen gösterilsin ve hayırlı davaları hakkında kullarından kusur gösterilmeyeceği arz edilir...”¹⁹¹

Nehri'deki tekke 1925 'te büyük külliye top atışlarıyla yıkılmış ve köye askeri müdahalede bulunulmuştur.

Yine bu kolun meşhurlarından olan Şeyh Abdurrahman Tâhî de Sultan'ın ilgi alanındadır. Şeyh Seyyid Sibgatullah Arvâsî'den halifelik alan Nurşin kolunun piri olan Şeyh Abdurrahman Tâhî de seleflerinden aldığı usul üzere Sultan Abdülhamid'e hususi bir sadakat göstermiş, *“Sultan Abdülhamid'in zamanın müceddidi vazifesini*

¹⁹¹ BOA, İ.HR, 92/4493, 29 M 1269/12 Kasım 1852

*gördüğünü” söylemiştir.*¹⁹² Şeyh Abdurrahman Tâhî dönemine tekabül eden 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'na kendisi iştirak ederek, mürit ve halifelerinin bu harbe katılmalarını sağlamıştır. Sultan Abdülhamid dönemi arşiv belgelerinde Şeyh Abdurrahman Tâhî'nin çevre beldelere yaptığı hizmetler ve yaptırdığı köprüden sitayişkâr bir üslupla bahsedilmektedir:

*“Mamafihi, bu köprü valilikle ve Erzurum vilayetinin kervanıyla suyollarının üzerinde olduğundan herkesin menfaatına hayırlı bir eserdir. Hazineye dokunmaksızın şeyhin büyük harcamalarla nezareti altında olarak şu suretle inşa ve tamamlanmasına yardımları valiliğinizin büyük başarılarından olduğundan teşekkür eder ve şeyhin bu konudaki çalışmaları ve ihtimamı dikkat çekici bulundupunun kendisine bildirilmesine cüret olunur...”*¹⁹³

Abdurrahman-ı Tâhî Mektûbâtı'nın 15. Mektubunda ihvanından 300-400 kadar kişi ile savaşa katılacağını belirtir. Hulefa ve tabilerine yazdığı 39. Mektup'ta ise cihadın dini bir gereklilik olduğunu beyan etmiştir. Daha sonraları Nurşin ve civarında birçok imar, iskân ve sosyal hizmetler de irat ettiğinden Sultan II. Abdülhamid Han tarafından kendisine 14 Eylül 1885 tarihinde Üçüncü Rütbeden Mecidî Nişanı verilmiştir.¹⁹⁴

Nurşin'deki kaymakamı olan oğlu Şeyh Muhammed Diyauddin Efendi de Ruslara karşı savaşmış ve sağ kolunu bu muharebelerden birinde kaybetmiştir.¹⁹⁵ Şeyh Muhammed Diyauddin Efendi ile I. Cihan Harbi'nde savaşanlardan biri de halifelerinden olan Şeyh Seyyid Muhammed ve onun mahdumu Şeyh Seyyid Abdülhakim El-Hüseyni'dir. I. Dünya Savaşı'nda Rus ve Ermenilere karşı çetin bir mücadele vermiştir. Bu mücadelenin sonunda bir kolunu kaybetmiştir. Şeyh Ziyaeddin Efendi'nin Bitlis-Huyut bölgelerindeki muharebelerden dolayı kendisine Muharebe Madalya Berâtı tevdi edilmiştir.¹⁹⁶

¹⁹² Mehmet Hanefi Mert, *Ariflerden İnciler*, Sey-Tac Yayınları, İstanbul 2006, s. 268.

¹⁹³ BOA, DH, 962/ 76124.

¹⁹⁴ Şeyh Âsım Ohini, *Bir ketü'l Kelimat Menakibu Bazu's-Sadat*, Nizamiye Akademi Yayınları, İstanbul, 2018, s. 57. Seyyid Muhammed Raşid Arvâsi bu yazma eseri bana hediye etmiştir. Bu eser hususi arşivimde mevcuttur.

¹⁹⁵ Şeyh Abdurrahman-ı Tâhî, *Mektubat*, s. 59.

¹⁹⁶ Belgenin orijinali için bakınız. Şefik Korkusuz, *Nehri'den Hazne'ye Meşayih-ı Nakşibend*, Kilim Matbaacılık, İstanbul 2010, s. 250-251.

3.2.3. Arvâsî Ailesi ve Tekkeleri

Şeyh Seyyid Sibgatullah Arvâsî Van Arvâs’da tevellüd etmiştir. Seyyid Sibgatullah Arvâsî’nin önemli özelliklerinden biri dedelerinin Seyyidlik silsilesinde on iki imamdan dokuzunun torunu olmasıdır. Asırlar boyu ilim ehli zatlar yetiştiren Arvâsî ailesine mensup olan Seyyid Sıbgatullah Şeyh Seyyid Taha’ya bağlanmıştır.¹⁹⁷

Başta İngiliz diplomatları olmak üzere Batılılar Seyyid Tâhâ ve Seyyid Sıbgatullah ile devam eden Hâlidî yolunun büyüklerinin Sultan II. Abdülhamid’e olan sadakat ve teslimiyetlerinden çok rahatsızdı. Zira çeşitli entrikalarla İstanbul’daki ulema ve meşâyih’in kafası karıştırılmış Sultan II. Abdülhamid’e karşı suistimal edilmişlerdi. Doğudaki Mevlânâ Hâlid-i Bağdâdî’den Seyyid Tâhâ’ya Seyyid Tâhâ’dan Seyyid Sıbgatullah’a kadar gelen bu zincirin Sultan Abdülhamid’e olan muhabbet ve teslimiyetleri onların icra etmek istedikleri planlarını akim bırakıyor ve inkitaya uğratiyordu.

Şeyh Seyyid Sıbgatullah Arvâsî’nin oğlu Celaleddin Efendi Sultan Hamid döneminde Ruslar’a karşı savaşmıştır. Seyyid Sıbgatullah Arvâsî’nin Hizan tekkesi ve şubeleri vergilerden muaf tutulmuş ve kendilerine taamiye adında mali yardım yapılmıştır, Hizan’daki tekkesi ağnâm (koyun keçi), rüsûm adındaki vergilerden ve arazi ile emlak da öşürden muaf tutulmuştur.¹⁹⁸

Arvâsî tekkesi Seyyid Sibgatullah Arvâsî ile Bitlis’in Hizan karyesinde, amcaoğlu Seyyid Fehim Arvâsî ile Van’ın Başkale’sinde iki kola ayrılmıştır. İki kolda Sultan Abdülhamid’e sadık olmuşlar ve hizmet etmişlerdir. Daha sonra Hizan kolu Sultan Abdülhamid’i devirerek yönetimi ele alan İttihat ve Terakki yönetimine biat etmemiş ve karşı çıkmıştır.¹⁹⁹

Van’ın Başkale nahiyesine bağlı Müküs karyesinin Arvas köyünde Seyyid Fehim Arvâsî’den devam eden kol da Sultan Abdülhamid’e sadık olup, devlete ciddi hizmetler deruhte etmişti. Şeyh Seyyid Fehim Arvâsî Sultan Hamid için, “*İslam, Abdülhamid Han ile kaimdir.*” demiştir.²⁰⁰ Sultan Hamid’e yapılan muamelelerden dolayı İttihat ve

¹⁹⁷ Şeyh Abdurrahman-ı Tâhî, *Mektubat, (Minah, İşârât, Şerazat, Adab kitabı ve diğer eserlerle ile birlikte)* Ohin’den gelen el yazması istinsah edilmiş nüsha arşivimde bulunmaktadır.

¹⁹⁸ BOA, BEO, 419/31392, 08 Z 1311/4 Haziran 1894.

¹⁹⁹ Ekrem Buğra Ekinci, *Sürgündeki Hanedan*, Timaş Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 2015, s.141.

²⁰⁰ Ekinci, *Hayatı ve Hatıratıyla Seyyid Abdülhakim Arvâsî*, s. 34

Terakki yönetimine sıcak bakmamakla beraber böyle bir kıyama da gitmemişlerdir. Sultan II. Abdülhamid, Seyyid Fehim Arvâsî'nin sohbetinde bulunmuştur. Seyyid Fehim Arvâsî Yıldız Sarayı'ndan hürmetle uğurlanmıştır. İstanbul'dan vapurla Mısır'a gitmişlerdir. Ezher Medresesi ulemâsı, Fehim Arvâsî ile yaptıkları ilmi müzakerelerde onun üstünlüğünü kabul etmişlerdir. Bu ilmi müzakerelerin konularından biri Abdülhamid'in de sıkı kullanıcısı olduğu tütün meselesidir. Ezher âlimleri tütün içmenin haram olduğunu söylerlerken Seyyid Fehim tütün içmenin şeriata mugayir olmadığını söylemiş ve bununla ilgili bir eser yazmıştır.²⁰¹ Bu konuda Sultan Abdülhamid'e yapılan tenkitlerin de ilmen önünü kesmiştir.

Ayrıca Sultan Abdülhamid, Şeyh Seyyid Fehim'i Şeyh Ubeydullah'ın İran'a karşı kıyam hareketinde ortaya çıkan diplomatik krizi çözmek, sulh ve asayişini temin için de istihdam etmiştir. Seyyid Fehim Arvâsî bu vazifeyi bi-hakkın deruhte etmiş bunun için Sultan Abdülhamid tarafından kendisine üçüncü dereceden mecidiye nişanı verilmiştir. Bu husus resmi yazışmalarda şu şekilde geçer:

"Rütbe-i Saniyye"sinin "Mütemayizlik"e terfisi ve önceden Nezaret-i Celilelerine 17 Muharrem 300 tarih ve kırk iki numara ile takdim edilen arizamda "Rütbe-i Salise" ile taltif edilmesi rica olunan Meclis-i idare Başkatibi Ömer Efendi'nin de bu sırada hizmeti görülen kişilerden olduğundan bu rütbe ile ve yine 9 Muharrem 300 tarih ve kırk numaralı nezaret-i fehmetpenahilerine burada bulunan Asakir-i Şahane'nin bildirdiklerine göre, her zaman yardım etmesinden dolayı Kumandanlık tarafından şahitlik ile taltifi taleb ve arzu olunan Feyzi Ağa bendeleri bu cümleden olduğundan, arz olunduğu üzere "Kapucıbaşılık" rütbesiyle taltifleri hususuna müsaade edilmesi. Bazı mahalle ve aşiret ağalarının hakikaten kendilerine olunan bu babdaki nasihatleri tamamıyla kabul ile uyum göstermeleri ve Asakir-i Şahane gerekli olan hususlarda her türlü yardım ve kolaylığı gösterdiklerinden, taltifleri, şu sırada yerinde olup, daha sonra isimleri arz kılınmak üzere bunlar hakkında dahi nezaretinizin müsaade vermesi ve meselenin başarı ile neticelenmesinden dolayı bahsedilen kişilerin arz edildiği üzere taltifleri münasip ve gerekli olduğu cevaben Dördüncü Ordu Kumandanlığına da telgrafla bildirilmiştir.

²⁰¹ İbrahim Sarı, "Güneydoğu Evliyaları", Noktaekitap, Antalya, 2016, 1. Baskı, s. 503-505.

Gurra'i Saferi'l-Hayr 300 ve Fi 30 Tişrin-i Sani Sene 98 ²⁰²

Birçok halifesi olan Seyyid Fehim Arvâsî kendinden sonra Arvas'taki merkez hükmündeki tekkesine kaim-i makam olarak oğlu Şeyh Seyyid Muhammed Emin Efendi'yi ondan sonra ise o makama geçecek olarak Seyyid Abdülhakim Arvâsî'yi atamıştır. Sultan Abdülhamid tarafından Seyyid Fehim Arvâsî'ye beytülmalından "Du'âgû Ma'aşî" olarak aylık Dört yüz kuruş maaş tahsis edilmişti. Bu maaş daha sonra Seyyid Fehim Arvâsî'nin oğlu Şeyh Seyyid Muhammed Emin-i Arvâsî'ye tahsis edilmiştir.

Şeyh Muhamed Emin Arvâsî'nin yaptığı hizmetlerin takdirine ve Şeyh Fehim Arvâsî'nin yerini kâmilen doldurduğuna dair Memduh Paşa'nın yazdığı bir resmi yazışmada da şöyle geçmektedir:

"Babialî Dahiliyye Nezareti'nden Sadaret Makamına,

Van Vilayeti'ne tabi' Müks Kazası'nın Arvâsî Köyü'nde yüce din ilimleri neşretmekte olan El- Hacc Şeyh Fehim Efendi'nin vefatına ve büyük oğlu Şeyh Muhammed Efendi o sıfat ve iktidarı ha'iz olmakla beraber, bu kazada vukû' bulan karışıklığın teskini için yararlılıkları görüldüğünden, pederlerinin bıraktığı dört yüz on kuruşun, oğluna tahsisiyle beraber 'Üçüncü Rütbe'den bir kıt'a Mecidi Nişanının verilmesiyle de taltifi hakkında Van Vilayetinden alınan yazı, 8 Ağustos 312 tarihinde Sadâret Makamına takdim edilmişti. Efendinin iyi hizmetlerinden bahsle, nişanla ile taltifi hakkında vilayetten alınan 9 Teşrîn-i Evvel 312 tarihli ve 74 numaralı yazı, ekte takdim edildi. Gereğinin yapılması makamınızın görüşüne bağlıdır.

Dahiliye Nazırı Mehmed Fa'ik Memduh ²⁰³

Sultan Abdülhamid dönemi meşhur sadarazamı Said Paşa bu hizmetlerinden dolayı Şeyh Seyyid Fehim Arvâsî'ye verilen şahsi 300 kuruşluk tahsisata 200 guruş daha zam yapılmasını istemiş ve bu talep Sultan II. Abdülhamid tarafından kabul edilmiştir.²⁰⁴

Belgelerden anlaşılacağı üzere, bu ailenin Müks Kazası'nda meydana gelen fitnelerin, karışıklıkların ve husumetlerin teskinindeki ve asayişin tesis edilmesindeki güzel

²⁰² BOA. İ. DH. 875/69844-3-1.

²⁰³ BOA. BEO. 884-66257-2-1.

²⁰⁴ BOA. İ. DH. 875/69844-6-1.

hizmetleri müşahede edilmesinden, pek çok hizmetleri ifa etmesinden ötürü Sultan II. Abdülhamid tarafından “Üçüncü Rütbe”den bir kıt’a “Mecîdî Nişan” ile taltif edildiği bahsedilmektedir. Seyyid Fehim Arvâsî ve oğlu Şeyh Muhammed Emin Efendi yaşadıkları topraklardaki Kürt aşiretlerinin Sultan Hamid’e biatlarını sağlamış, bağlı olanların biatlarını kuvvetlendirmiş, hatta Çanakkale’deki Kürtlerden oluşan Hamidiye tabyalarına Arvâsîlerden akrabalarını göndermişlerdir.

Sultan Abdülhamid 1890’da “Hamidiye Hafif Süvari Alaylarını” kurdurarak bir dönem açmıştı. Sultan Abdülhamid’in Müslüman Kürtlere Hamidiye alaylarını kurdurup onları istihdam etmesi birçok Avrupalı tarihçinin bu konu üzerinde çalışmalarına sebebiyet vermiştir. Padişah Abdülhamid bölge problemlerini çözmek için aşiretleri yeni bir sistem içinde örgütlenme yoluna gitti. Hamidiye Mektepleri ve Hamidiye Alayları bu örgütün ana yapısını oluşturuyordu. Aşiretler böylece temelden devlete bağlı silahlı örgütler haline getiriliyor ve parasal açıdan, teçhizat açısından destekleniyorlardı. Bu tedbir Bitlis ve çevresinde görece bir sükûnu sağladı diyebiliriz.²⁰⁵

Bununla birlikte Sultan Abdülhamid’in izlediği siyasete baktığımızda bunlar asıl gaye değil onun siyasetinin ancak semeresi olarak görülebilir. Onun bu konudaki temel siyaseti salt askerlik değil meseleye dini ve siyasi bir olgu olarak da yaklaşmasıdır.²⁰⁶ Sultan Abdülhamid, Hamidiye alaylarını tesis ettikten sonra bu projede vazife almış aşiret reislerini ve sancak kaymakamlarını 1893’de Müşir Mehmed Zeki Paşa’nın maiyetinde huzuruna kabul ettiğinde: “*Benim Kürtlerin babası olduğumu unutmayın!*” demiştir.²⁰⁷ Bunun için Kürtler kendisine “*Bave Kürdân (Kürtlerin Babası)*” demişlerdir.

Şeyh Seyyid Fehim Arvâsî’nin oğullarından Şeyh Seyyid Muhammed Masûm-i Arvâsî de Devlet-i Âliyye’ye çok hizmet etmiş, bu hizmetlerine mukabil o da Sultan II. Abdülhamid tarafından taltif ve ikramlara mazhar olmuştur. Adilcevaz Kaymakamı tarafından tasdik edilerek onaylanan “Hal Tercümesi” nde babası ve kendisini şöyle tarif etmektedir:

²⁰⁵ Bülent Cırık, *Doğu Anadolu’da Türk-Kürt-Ermeni İlişkileri*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2016, s. 278.

²⁰⁶ Mustafa Balcıoğlu, “Hamidiye Alaylarından Aşiret Alaylarına Geçerken Harbiye Nezareti’ne Sunulan İki Rapor”, *Toplumsal Tarih*, Sayı: 4, Nisan 1994, s. 48-51.

²⁰⁷ M. Şefik Fırat, *Doğu İlleri ve Varto Tarihi*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1983, s.125.

“İsmim Muhammed, Mahlasım Ma’sumdur. Şeyh’lik ve Efendi’lik ile yâd olunurum. Pederim Sadat-ı Kiramdan Şeyh Fehim Efendi’dir. Şöhretimize ‘Arvâsîzâde’ derler. Kendisi meşhur âlimlerden ve Nakşibendî Tarikat-i Aliyyesi meşayihinden olup pek çok müridi olan hikmet ehlinde bir zat idi. Devlet me’muriyyetinde bulunmamış fakat ömrünün sonuna kadar beyt’ül mal’dan aylık ‘dört yüz kuruş’ ‘Du’a-gu Ma’aşı’ almıştır. Mübarek ömrünü ilm ve irfan neşr etmekle, şerefli esaslarını ve edeplerini öğretmekle geçirmiş ve Rumi 3 Mart 1313 ve Hicri 15 Şevval 1314’de vefat etmiştir. Pederim ve validemle beraber Van vilayetine bağlı Müks kazası’nın Arvas köyü ahalisinden ve necip islam milletinden olup, tabi’i olmakla iftihar ettiğimiz Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye tab’asındanız. Neslimiz de Sadat-ı Kiram’dan olup İmam-i Hüseyin (Radiyallahu anh) Hazretleri’ne ulaşır. Merhum pederimin ‘Osmanlı Üçüncü Nişanı’ var idi.”²⁰⁸

Van Valisi Tahir Paşa Şeyh Masum Arvâsî’nin vefat eden ağabeyi Emin Efendi ve babası Şeyh Muhammed Emin gibi aynı istikamette Sultan Abdülhamid Han’a sadık olduğu ve Devlet-i Âliyye’ye hizmete devam ettiğini arz ederek Şeyh Seyyid Fehim Arvâsî’den Şeyh Muhammed Emin Efendi’ye devredilen tahsisatın kesilmeyerek hatta 200 kuruş’tan 300 kuruşa çıkarılarak Şeyh Masum Efendi’ye arttırılarak verilmesi ve devam etmesi gerektiği hususunda Hicri 5 Cemazilevvel 1317 (11 Eylül 1899) tarihli bir ârizası şu şekildedir:

“Fi 8 Mayıs Sene 1315 Ta’rihli ve on bir numaralı arıza-i çakeranemle de arz olunduğu üzere, Müks Kazası’nda tedris-i ulum etmekte ikin vefat eden Şeyh Muhammed Emin Efendi’den münhal kalan “iki yüz guruş” ma’aşın “üç yüz guruş”a iblağı ile Arvas Karyesi’ndeki medresede vazife-i tedrisiyyeyi ifa etmekte olan Molla Ma’sum Efendi’ye tahsisi...”²⁰⁹

Adilcevaz Kaymakamı Ali Rıza Efendi ve içlerinde gayrimüslimlerin de olduğu İdare Meclisi Azalarının cümlesi ortak bir imza ile Van Valiliğine gönderdikleri bir dilekçede Şeyh Masum Efendi ve ailesinin Sultan Abdülhamid’in kurduğu Hamidiye alaylarına ve Devlet-i Âliyye’ye nasıl hizmet ettikleri övgülerle arzedilmiştir:

²⁰⁸ Fuad Asım Arvasi ve Şaban Er, *Silsile-i Âliyye’nin Son Halkası Seyyid Abdülhakim Arvâsî*, Kutup Yıldızı Yayınları, İstanbul, 2018, s.40-41.

²⁰⁹ BOA. Y. MTV. 195/28-1-1.

“Valilik Makamına;

Peygamber Efendimizin sülalesinden Sâdât-ı Kirâmdan ve büyük şeyhlerden Merhum-Seyyid Şeyh Fehim Efendi (Kuddise Sirruh) Hazretleri'nin büyük oğlu Seyyid Şeyh Masum Efendi Hazretleri, beş seneden beri Adilcevaz Kazası'na teşrifle oraya yerleşmiş ve Halife hazretlerinin hayırlı işlerinde yardımcı olmuştur. Seyyid Şeyh Masum Efendi'nin fıkhi ve ilahi ilimleri neşretmesinden kasabamız ahalisinin faydalanmaları ve özellikle bu havalinin Hamidiyye Alayları tamamen merhum Şeyh Fehim Efendi Hazretleri'nin müridleri olduğundan aşiretler arasında meydana gelen tartışmalar vesair hususlar, Şeyh Masum Efendi'nin vaaz ve nasihatiyle ortadan kaldırıldığından kendisine şükranlarımızı bildiririz. Bununla beraber, şeyhin burada açtığı medresenin bir taraftan belirli bir geliri olmadığından ilim talebelerinin giyimlerini ve yemeklerini karşılayacak kudreti bulunmadığından Şeyh Efendiye aylık münasib bir miktar maaşın Hazret-i Padişah tarafından tahsisi ve yardım ihsan buyrulmasını arz ederiz.

13 Rabilahir 325 ve 14 Mayıs 323

(İmzalar ve Mührler) A'za: Anoş, A'za: Ohannes, A'za: Muhammed Tevfik, Tahrirat Katibi: Es-Seyyid Mustafa Nazmî, Mal Müdürü: Abdullah, Vekîl-i Nâ'ibü'd-Dâi: Muhammed Şerif, Adilcevaz Ka'im-makamı: Ali Rıza bin Muhammed”²¹⁰

Şeyh Seyyid Fehim Arvâsî'nin beşinci oğlu Şeyh Muhammed Sıddık Arvâsî de ailesi gibi Sultan Abdülhamid'e sadık bende olanlardandır. Bu zat Van Müftülüğü vazifesi yapmakla beraber Sultan Abdülhamid'in kurduğu Hamidiyye alaylarında da bizzat vazife yapmıştır. Ailenin Sultan Hamid'e sadakati ve Devlet-i Âliyye'ye hizmeti devam ettikçe nüfus alanları ve hizmet sahaları genişlemiş bu sebebe mebni olarak da Sultan Hamid'den aldıkları maddi destekte her geçen zaman artmıştır. Seyyid Fehim Efendi'ye verilen 200 kuruş tahsisat Şeyh Muhammed Masum Efendi zamanında 300 kuruşa çıkarılmış, Şeyh Muhammed Sıddık Efendi zamanında ise 500 kuruşa yükselmiştir. Bu hususa dair bir yazışma şu şekildedir:

“Van Valisi Ahmed Paşa tarafından Dahiliye Nezareti'ne gönderilen 1 Nisan 1913 tarihili bir yazıda şöyle deniliyordu:

²¹⁰ BOA. BEO. 3099/232377-4-1.

“Kemalatı ve takvasıyla bu havalide saygın bir yere sahip olan Sadat-ı Kiramdan Müks’lü merhum Şeyh Fehim Efendi Hazretlerinin oğlu vilayet Müftüsü Muhammed Sıddık Efendi’nin halka-i tedrisindeki talebeye ihtiyar eylediği masraflara karşılık olmak üzere maliyyeden merhum pederine verildiği gibi kendisine de beş yüz kuruş maaş tahsisi, tarafımdan Maliye Nezaretine yazılmıştı. Verilen cevapta, Müftü Efendinin asli maaşı bulunmasından dolayı “muhtaçlar tertibi”nden ve “ilmiye ricali tahsisatı”ndan kendisine maaş verilemeyeceği bildirilmiştir. Müftü Muhammed Sıddık Efendi, arzusuna rağmen vilayet müftülüğine tayin olunmuş ve buna ait maaşı almakda ise de, esasen kendisi pederinin mesleği ile uğraşmakta olup, müftülüğe katıyyen rağbeti olmamasına ve takvasıyla bu memlekette ve özellikle hankahlarının bulunduğu Müks havalisinde büyük bir nüfuz ve hürmet sahibi olan bu zatın varlığından, hükümet her suretle istifade etmekte ve çok vakit taburlar sevkiyle vücuda getirilmesi müşkil bulunan işlerde onun nasihat ve irşadı tesiriyle başarı hasıl olmasından dolayı, emsali nadir olan böyle bir nüfuz ve irfan sahibinden mevki’-i irşat mevkiine ait cüz’i bir ma’aşın verilmemesi uygun olamayacağından ve zaten kendisini idare edecek bir maaş tahsis buyurulduğu takdirde, müftülüğü terk eyleyeceğinden pederine verilen maaşın tahsisiyle Müks havalisindeki hankahında irşad ve tedris vazifesini desteklemek ve bu suretle kendisinden daha etkili ve faydalı istifadeler temin etmek gerektiğini beyan ederim.”²¹¹

Şeyh Seyyid Muhammed Sıddık Arvâsî babası Seyyid Fehim-i Arvâsî’ye mensup bir zümre ile Hamidiyye Alayları cephesinde mensuplarıyla beraber Ermeni çeteleriyle büyük mücadeleler vermiş ve başarılar kazanmıştır. Bununla birlikte birçok Kürt aşireti arasında çıkan nizaları tesiri ile hal etmiş, Van Müftüsü olmasıyla beraber Sultan Abdülhamid’e olan bağlılık ve muhabbeti sağlamıştır. Bunun için Rûmî 2 Şubat 1329 [15 Şubat 1914 Pazar] tarihinde maliye nazırı imzasıyla sadaret makamına yazılan “Resm-i Arzihâl”de Şeyh Muhammed Sıddık Arvâsî’ye “vatana hizmet bütçesi”nden aylık bağlanmasının Meclis-i Vükela tarafından kabul edildiği ifade edilmiştir.²¹²

Sultan Abdülhamid, din ve devlet işlerinde ulema ve meşâyıhtan çok istifade etmiştir. Arşiv belgeleri bunları ispat eder niteliktedir. Hicri 1293 senesinin haccını eda etmek için deniz yoluyla Hicaz-i Şerîfe gitmek üzere ramazan-ı şerîf’in başlarında [1876 Senesi’nin Eylül Ayı’nın sonları] Şeyh Seyyid Fehim-i Arvâsî ile geldikleri İstanbul’da

²¹¹BOA. DH. İD. 36/20-2-1.

²¹²BOA. İ. MMS. 179-32-1-1; İ. MMS. 179-32-2-1.

görüşükleri Sultan II. Abdülhamid Han'ın ricası üzerine "Hamidiye Alayları Kumandanlığı"na Seyyid Abdülhakim Arvâsî'nin babası Seyyid Halife Mustafa'nın babası Başkale Müftüsü Seyyid Muhyiddin'in kardeşlerinden Seyyid Hamid Paşa'yı Şeyh Seyyid Ubeydullah-ı Nehrî teklif ve tavsiye etmiş ve bu teklifi ve tavsiyesi kabul olunmuştur. Şeyh Seyyid Hamid Paşa'nın "Hamidiye Alayları Kumandanı" olarak yaptığı büyük hizmetler dillerde destan olmuştur.²¹³

3.2.4. Şeyh Seyyid Abdülhakim Arvâsî ve Tekkesi

Sultan Abdülhamid'in takdir ve iltifatlarına muhatap olmuş bir zat da Şeyh Seyyid Fehim Arvâsî'nin oğlundan sonra icâzet-i mutlaka verdiği Arvâsî ailesinden Şeyh Seyyid Abdülhakim Arvâsî'dir. Sultan Abdülhamid'in nazar-ı dikkatini celbetmesi dönemin Van Müftüsü olan Seyyid Kasım Arvâsî'nin naklettiği üzere şu hadiseyle olmuştur:

"Ravda-ı Mutahhara'nın altın kapısını açarlar. Emin Efendi, fakirane, zelilane, i'zaz ve ihtiramla içeriye, ceddini ziyarete girer. Abdülhakim Efendi, kendisindeki fart-ı muhabbeti [aşırı sevgiyi] müşahade ettiğinden, elim akıbeti bilircesine, 'Girmesiniz?' diye teklifte bulunursa da mani olamaz. Şeyh Emin Efendi, (ziyaret sonrasında gelişen süreçte hastalanır ve nihayet) çok bitkin bir vaziyette hastahaneye götürülür. Bir cuma günü sabah namazından sonra, kelime-i tevhid okuyup ruhunu teslim eder. Pederi Seyyid Fehim Hazretlerinin beyanı üzerine babasının vefatından sonra çok yaşamamıştır. Vefatında otuz iki yaşında idi. "Gameni't-Tur" [Tur dağı beni yuttu] sözü, ebced hesabıyla vefat tarihlerini [hicri 1316/1898] bildirir. Bu hadise Abdülhakim Efendi'yi çok üzer. Hac dönüşü kabile İstanbul'da Kabataş İskelesi'nde gemiden inerler. Saraydan bir memur gelip Emin Efendi'yi sorar. 'Böyle böyle vefat etti. Burada amcazadesi var' derler. Abdülhakim Efendi, Emin Efendi'nin hikayesini bizzat arzetmek üzere Saray'a götürülür. Abdülhakim Efendi, Sultan Hamid ile görüşür. Sohbetinden hoşnud olan padişah, 'Annemde baş ağrısı vardır. Rüyada Peygamber Efendimizi görmüş. Senin ilacın, bu sene hacılarından ve benim evladımdan birindedir buyurmuş. Aman meded!' deyince Abdülhakim Efendi, estağfirullah, biz böyle işlerden anlamayız" der. Padişah ısrar edince, bir bardak su ister; Fatıha-yı şerife okuyup içine nefes verir. Sonra 'Emredin, bu suyu götürsünler, Valide Sultan Hazretleri için' buyurur. Valide

²¹³ Arvasi ve Er, *Silsile-i Âliyye'nin Son Halkası Seyyid Abdülhakim Arvâsî*, s. 124.

*Sultan bu suyu içtikten sonra iyileşir. Bunun üzerine Sultan Abdülhamid, hüsnü zannının arttığı Abdülhakim Efendi'ye İstanbul'da kalmasını, kendisine bir meşihat [tekke ve medrese] teklif ederse de, Abdülhakim Efendi, 'Şayet müsaade buyurursanız benim memleketime dönmem lazım. Orada medresem var, talebelerim var. Biz manevi bir işaret almaksızın hareket etmeye mezun değiliz. Bizim buraya gelmemize vakit var' buyurur. Sultan Hamid bilahare Başkale'ye adam gönderip medresenin ihtiyaçlarını tesbit ve bu cihetten yardım ederek ettirerek kendilerini unutmadığını gösterir.'*²¹⁴

Seyyid Abdülhakim Efendi de Sultan Abdülhamid'e olan muhabbetinin bir nişanesi olarak kurduğu medreseye Sultan'ın adını vermiş Hamidiyye Medresesi demiştir. Seyyid Abdülhakim Arvâsî'nin Başkale'de dedelerinin bina ettiği mescidin bitişiğinde kendi kurduğu ve Hamidiyye ismini verdiği medresesi resmen 1305 Hicri (1887 Miladi) senesinde faaliyete başlamıştır. Burada talebenin me'kulat (yiyecek) ve diğer masraflarını karşılamaktan, ayrıca lazım gelen kitapların tedarikinden aciz kaldığını Hakkari mutasarrıflığına beyan etmiştir. Bunun üzerine Şeyh Ubeydullah hadisesi sebebiyle kapatılan Şemdinan'daki Seyyid Tâhâ dergâhından mevkuf olan (boşta kalan) 299 kuruş taamiyye irâde-i seniyye ile Abdülhakim Efendi'nin medresesine nakl ve tahsis edilmişti.

Abdülhakim Efendi, Sultan Abdülhamid dönemi Hakkari Mutasarrıflığı'na verdiği istidada kendisine tevdi edilen maaşın hizmetleri ve tedrisatı için yetersiz olduğunu arz ederek, ihsân-ı şahânenin 500 kuruşa arttırılmasını talep etmiştir. Bu talep üzerine Hakkari Vali Vekili Fikri Bey imzasıyla sadrazamlık makamına yazılan 9 Cemazilula 1305 (10 Kanunsani 1303/1888) tarihli bir mazbatada vilayette vefat eden ulemadan kalan meblağ bildirilmiş Abdülhakim Efendi'nin talep ettiği bu maaşa ancak 127 kuruş daha ziyade edilebileceği beyan edilmiştir. Sadrazam Kamil Paşa imzalı bir ariza da Abdülhakim Efendi'nin arzuhali Sultan Abdülhamid'e arzedilerek bu hususta emri sorulmuş; Sultan Hamid'in devreye girmesiyle Seyyid Abdülhakim Efendi'nin medresesine verilen tahsisat 426 kuruşa yükseltilmiştir. Bu dönemde Seyyid Abdülhakim Efendi'nin tedrisat faaliyetlerini zor şartlar altında yürüttüğü; garazkâr haset ehli kimseler tarafından hizmetlerinin inkitaya uğratılmaya çalışıldığı ancak Sultan Abdülhamid'in kendisini her durumda himaye ettiği anlaşılmaktadır.

²¹⁴ Arvasi ve Er, *Silsile-i Âliyye'nin Son Halkası Seyyid Abdülhakim Arvâsî*, s. 68-69.

Abdülhakim Efendi'ye Sultan Hamid tarafından verilen irâde-i seniyyeyle tahsis edilen şehri (aylık) 426 kuruş taamiyenin, 299 kuruşa, Şeyh Nureddin Efendi itiraz ederek bu tahsisatta hissesinin olduğunu iddia etti. Sultan Hamid tekrar yeni bir irâde-i seniyye ile tayin edilmiş meblağın düşürülmesini münasip görülmeyle 14 Cemazilahir 1307 (5 Şubat 1890) tarihinde Van vilayetine tahrirat gönderdi. Abdülhakim Efendi'nin Sultan Hamid'in adını verdiği Hamidiye Medresesi'ne Sultan Hamid'in iradesi ile tahsis edilen 426 kuruşluk taamiyenin başka bir tekkeye asla devredilmemesine dair gene Sultan Hamid'in emriyle mabeyn katipliğinden (19 Receb 1307 -11 Mart 1890) Van vilayetine yeni bir karar daha tebliğ edilmiştir. Seyyid Abdülhakim Efendi, 2 Receb 1312 (17 Kanunevvel 1310/1894) tarihinde vilayet yöneticilerine verdiği istidada, *"Başkale'de kurduğum ve zamanın padişahı Sultan Hamid'in ismine izafe ettiğim Hamidiyye Medresesi'nde on üç yıldır tedrisatta bulunmaktayım. Medresenin masraflarını bizzat karşılıyorum. Ancak artık bu iş için tevarüs ettiğim malum tükenmiştir. Medresenin başkaca da varidatı [geliri] yoktur. 12 Cemazilahir 1303 (13 Şubat 1303/1888) tarihinden itibaren irade-i seniyye ile tayin edilen dört yüz yirmi altı kuruş aylık taamiyye de kifayet etmemektedir"* diyerek payitahttan medresesinin tahsisatı için verilen bu meblağın bin kuruşa iblağ olunmasını hususunda talep etmiştir. Bu talebi, Van Valisi Tahir Paşa, Abdülhakim Efendi'nin tekke ve medresesi hakkında sitayişle bahsederek Saray'a arz etmiştir. Sultan Hamid, Abdülhakim Efendi'nin bu arzusunun da kabul etmiştir. Mezkur 13 Zilka'de 1316 (13 Mart 1315/1899) tarihli irade-i seniyye şu şekildedir:

"Meşâyih-ı Nakşibendîyyeden Başkalalı el-Hâc Şeyh Abdülhakim Efendi'nin o havfilice neşr-i ma'arif emrinde hıdemât-ı meşkuresi sebk etmekte [maarifin yayılması işinde övgüye layık hizmetleri geçmiş] olduğundan bahisle, terfih ve ikdarı lüzumuna dair Van vilayet-i aliyyesinden vürud eden tahriratda arz ve beyan olunduğu vechile mumaileyhin medresesine kadimen mahsus olup dört yüz küsur guruşa tenezzül eden ma'aşın, bin guruşa iblağı...." Seyyid Abdülhakim Efendi, talebelerinden Hüseyin Hilmi Işık Efendi'ye Sultan Abdülhamid'in Başkale Medresesine hususi hediyeler tevdi'i ettiğini anlatmıştır. Hüseyin Hilmi Işık Beyin Arvâsî Efendi'den dinlediği bu manada ki bir diğer nakil şu şekildedir: "Sultan Abdülhamid Hân (İslam düşmanlarına karşı) dikilmeseydi, düşmanların imha planları, müslümanları ezecekti..." Zamanın Hakkari Mutasarrıfı Ziya Bey de Sultan Abdülhamid'e bir arıza yazarak, Seyyid Abdülhakim

Efendi'nin hizmetlerini şu şekilde övmüştür: “*Medresesinde yirmiden fazla talebe okumaktadır. Bundan fazlasını da mezun etmiştir. Bununla beraber Başkale'deki medresesi iki toprak odadan ibarettir. Bir darü't-tedrîs inşa ettirmek üzere üçyüz liranın gönderilmesi havalideki ulema nezdinde çok büyük bir hüsn-i tesir hasıl edecektir*” demektedir. Bu talebin karşılanıp karşılanmadığı henüz malum değil ise de, on sene sonraki bir istidada medresenin üç odasından bahsedildiğine göre, kısmen de olsa bir yardım gönderilmiş olsa gerektir ki bir ilave derslik inşa edilebilmiştir.²¹⁵

Sultan Abdülhamid'e Seyyid Abdülhakim Arvâsî Hazretleri'nin kardeşlerinden Seyyid Fahrudin Kasım Efendi, Seyyid Tâhâ Efendi ve Seyyid Hamid Paşa'nın da imzasıyla (Rumi 15 Nisan 1315 Tarihli -27 Nisan 1899 tarihinde) Van Vilayet-i Mektûbi Kalemi mührü ile "Resmi Ariza" yazılmıştır. Adı geçen zevat bu arizada Sultan Hamid'den Abdülhakim Efendi için Başkale Kazası'nda bir “Câmi-i Şerîf” yaptırmasını rica ve istirham etmişlerdir.²¹⁶

Sultan Abdülhamid Şarki Anadolu'ya 1896 senesi başlarında ıslahata memur bir teftiş heyeti göndermiştir. Ferik Sadeddin Paşa riyasetinde İstanbul'dan gönderilen bu heyet, bir sene boyunca Trabzon'dan başlayarak Hakkari'ye kadar olan mıntıkları gezmişler; Sulyan Hamid'e verilmek üzere Ermenilerle Kürtler arasındaki husumetin sebeplerini ve buna mani olma çarelerini ihtiva eden raporlar hazırlamışlardır. Sadeddin Paşa, bu mıntikalardaki intibalarını bir seyahat jurnaline kaydetmiştir. Burada Seyyid Abdülhakim Efendi'den çok hürmet ve övgüyle bahsedilmektedir. Sadeddin Paşa Şeyh Seyyid Abdülhakim Efendi'yi şöyle anlatmıştır: “*Hoca Abdülhakim Efendi'yi baş sedire oturttum. Biraz ilim ve marifetten bahsettik. Çok memnun oldu ve bir gece önce şu toplantının bu Yahudi evinde yapılacağını rüyasında görmüş olduğunu söyledi. Bu muhterem kişi 40 yaşlarında var. On-onbeş tane mükemmel icazetname talebesi var. Kimini Çölemerik'e, kimini Gever'e, kimini de Şemdinan'a tahsil için göndermiş. Bugün dokuz kadar talebesi var. Çok çalışıyor. Gayretleri boşa gitmesin inşallah. Yalnız âlim değil, hilafeti de var. Nakşibendî Tarikatındendir.*”²¹⁷

Şeyh Abdülhakim Arvâsî'nin yakın akrabası Seyyid Abdülhamid Arvâsî Paşa'nın da Sultan Abdülhamid döneminde önemli hizmetleri olmuştur. Onun bu dönemde en

²¹⁵ Ekinci, *Hayatı ve Hatıratıyla Seyyid Abdülhakim Arvâsî*, s. 55-57.

²¹⁶ Arvasi ve Er, *Silsile-i Âliyye'nin Son Halkası Seyyid Abdülhakim Arvâsî*, s. 143-145.

²¹⁷ Ekinci, *Hayatı ve Hatıratıyla Seyyid Abdülhakim Arvâsî*, s. 58-59.

meşhur hizmetlerinden birisi Rumi 21 Şubat 1327'de Hristiyan Nesturiler'in Müslüman Kürtler'den bazılarını yaralamaları hadisesini tahkik ederek Nestûrî nüfusunun tespiti ve bunun idareye arzı olmuştur.²¹⁸ Şeyh Seyyid Abdülhakim Arvâsî de yakın akrabası olan Seyyid Abdülhamid Arvâsî Paşa ile beraber Sultan Hamid idaresine çeşitli hizmetlerde bulunmuştur. Bu dönemde beraber yaptıkları önemli hizmetlerden birisi İran Devleti, İngiliz Hükümeti ve Osmanlı Devleti mabeyninde diplomatik bir krize sebebiyet veren bir hadisenin yatıştırılması için beraber Devlet-i Âliyye tarafından İran'a gönderilmiş ve meş'um sorunu çözmüş olmalarıdır. Bu konudaki bir mükâtebede Dördüncü Ordu-yı Hümâyûn Erkân-i Harb Dairesi'nden Mâbeyn-i Hümâyûn'a bi'l-vesile Sultan İkinci Abdülhamid'e yazılan arzuhalde "*Seyyid Abdülhamid Arvâsî Paşa'dan devletin sadık bağlılarından ve Seyyid Abdülhakim Efendi'den de Hakkari âlimlerinden ve müderrislerinden*" diyerek yaptıkları hizmetten sitayişle bahsedilmektedir. Ayrıca "*Devlete yaptıkları yükek hizmetlere mebni olarak kendilerinin "Nişân-ı Ali' ile ve 'Madalya' ile taltif edilmelerinin pek muvafık ve layık olacağı*"de arzuhalde geçmektedir.²¹⁹

Sultan Abdülhamid'in tahttan indirilmesiyle Kürt aşiretleri arasında ona olan muhabbet kesilmemiştir. Sultan Hamid'in tahttan indirilmesinden sonra doğuda çıkan Bitlis isyanı başta olmak üzere bölgenin asayiş açısından bu kritik durumunu olumsuz etkileyen birçok hadisenin nedeni 1908 yılında ilan edilen İkinci Meşrutiyet, Sultan Hamid'in tahttan indirilmesi ve onu izleyen olaylar olmuştur. Arvâsî ailesinin reislerinden Şeyh Şehabeddin Efendi, Halifesi Molla Selim Hizânî yine Arvâsî ailesinin önde gelenlerinden Seyyid Ali, Mutkili Musa Efendi, Eyüphanzâde Said Efendi İttihat ve Terakki yönetimine isyan eden başlıca Kürt büyükleridir. Bu zevatın ortak muhalefet nedeni Sultan Hamid'i devirerek yönetimi ele geçiren İttihat ve Terakki Hükümeti'yle olan problemleridir. Onlar İttihatçıların Hristiyanlarla işbirliği içerisinde olduklarını, bu siyasetin Osmanlı mülküne iştirakinin şeriata aykırı olduğu, İttihatçıların dini tutumlarını eleştiren bir mahiyet taşımaktadır. Şeyh Şehabeddin Arvâsî, Sultan Hamid'in tahttan indirilmesi üzerine bölgedeki ulema ve şeyhlere yazdığı mektupta artık şariat için harekete geçmek zamanının geldiğini bildirmişti. Arvâsî ailesinin Hizan kolunun reisi sıfatıyla yaptığı bu çağrılar 1914 Bitlis İsyanı'nın patlak vermesine sebep

²¹⁸ BOA. DH. ŞFR. 167/98-1-1.

²¹⁹ BOA. Y. EE.140/38-2-1.

olmuştur. Şeyh Şehabeddin Arvâsî ile biraderi Mehmed Şirin Arvâsî ve altı adamı Diyadin ile Erciş arasındaki Söğüt köyünde Rusya'ya kaçarken yakalanarak Van'a gönderilmişlerdir. 23 Nisan 1914'te Bitlis'teki Divan-ı Harb-i Örfî'nin Hizan meselesi ile ilgileri olanlar hakkında vermiş olduğu cezalar uygulamaya konulmuştur. Bu sürecin neticesinde Sultan Abdülhamid'in hususi iltifatına nail olan Şeyh Seyyid Sibğatullah Arvâsî'nin torunu Şeyh Şehabeddin Arvâsî ve Seyyid Ali Arvâsî ile beraber bu aileye bağlı 11 Kürt ileri geleni asılmışlardır. 8 Nisan 1914'te Van Valisi Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği şifreli telgrafta, Bitlis'teki isyan hadisesinin tekrarını önlemek için Sultan Abdülhamid'e bağlılığı devam eden bu şeyhlerin nüfuzlarının kırılması bunun için Arvâsî tekkelerinin dağıtılması ile hayvanlarının ahaliye taksimi gerektiği hakkında görüşlerini bildirmiştir.²²⁰

Arvâsî ailesinin büyüklerinden Şeyh Seyyid Abdülhakim Arvâsî Sultan Hamid ile olan bütün bu yakın ilişkilerine mebni olarak ömrünün son dönemlerinde Osmanlı Sultanlarının Meşâyih ile irtibatı perspektifinde Sultan Hamid ve idare şekli hakkında şunları söylemiştir:

“Osmanlı Padişahlarının hepsi iyidir. İçlerinde hiç kötüsü yoktur. İslâmiyete hizmet ettiler. Tabîi hepsinin hizmeti aynı derecede değildir. Sultan Fâtih, Sultan Selim, Sultan Süleyman, satvet ve kudret devirlerinde hüküm sürdüler. Hepsinin yardımcıları ve etraflarında iyi insanlar vardı. Sultan Selim'in yanında İbn-i Kemal vardı. Sultan Süleyman'ın yanında Ebu's-Suud Efendi vardı. Onun için kolay hizmet ettiler. Sultan Abdülhamid zamanında ise bu satvet ve kudretten eser kalmamıştı. Üstelik hiç yardımcıları yoktu. Çevrelerinde iyi adam kalmamıştı. Onun için Sultan Hamid'in büyüklüğü hakkında anlayamadı. Zor şartlarda, yoklukta hizmet etmek daha kıymetlidir. Binaenaleyh benim için sultanların en büyüğü Sultan Abdülhamid Han'dır. Çünkü o bütün zor şartlara rağmen, bu zorluklar içinde çok hizmet etti. Eğer Sultan Hamid'in etrafında iyi insanlar olsaydı, hepsinden daha fazla hizmet edecek kapasitesi vardı. Hazret-i Ömer şu anda dünyayı teşrif etse, kırk sene halifelik yapsa, bütün ümmet-i Muhammed ona tâbi' olup yardım etse, Abdülhamid Hân'ın zamanını geri getiremezler. Sultan Hamid'e kadar İslâm idi. Sonra düşmeğe başladı. Sultan

²²⁰ Cırık, *Doğu Anadolu'da Türk-Kürt-Ermeni İlişkileri*, s. 279, 481, 494, 497, 503, 508, 509.

*Hamid'den sonra yazılan kitaplar, hatta konulan mezar taşları bile şâyân-ı itimad değildir. ...*²²¹

3.2.5. Ali Haydar Ahiskavî ve Tekkesi

Sultan Abdülhamid döneminde sadık bendelerden olan Şeyh Ali Haydar Ahiskavî de Hâlidî yoluna müntesiptir. Babası Mehmed Şerif Efendidir.²²² Ali Haydar Ahiskavî Güneybatı Gürcistan'daki Ahiska'da doğdu.²²³ İlk tahsilini Ahiska'daki ibtidaiye medreselerinde yaptı. Bu süre zarfında Ahiska medreselerinin müfredatında yer alan sarf ve nahiv ilmini tahsil etti. Zekâ ve muhakeme gücüyle talebeler arasındaki arz-ı endâmı, hocalarının ondaki istidadı keşfetmelerine sebebiyet verdi. Hocalarının ısrarı ile tahsiline devam etmesi için Anadolu'ya gönderildi. 1894'te Erzurum'da Bakırcı Medresesi'nde eğitim görmeğe başladı. Bu dönemdeki hocalarından biri Alvarlı Efe diye maruf Hâce Muhammed Lütfi Efendi'nin babası Hâce Hüseyin Efendi'dir. Bu aile de Sultan Abdülhamid'e sadakatiyle bilinen bir ailedir. Bakırcı Medresesi'nde de üstün gayreti, zekâsı ile hocalarının nazar-ı dikkatlerini üzerine çekti. Bakırcı Medresesi müderrisleri aralarında istişareler yaptıktan sonra Ali Haydar Efendi gibi bir istidâdın o zamanın ilim merkezi olan İstanbul'da terakki etmesi gerektiğine karar kılarak aralarında maddi destek toplamış ve Ali Haydar Efendi'yi ilim tahsiline devam etmek üzere İstanbul'a göndermişlerdir.

İlim tahsili için İstanbul'a gelen Ali Haydar Efendi, Çarşambalı Hoca Ahmed Efendi'den İlmîyye icazetini almıştır.²²⁴ Ali Haydar Efendi icâzet-i ilmîyyesini aldıktan sonra dersiâmlık imtihanına girdi. Ders Vekâleti tarafından yapılan imtihanlara başarı ile muvaffak olunca kendisine dersiâmlık vazifesi tevdi edildi. Bunun üzerine Fatih Camisi'nde ders vermeye başladı. 1905'te Ali Haydar Efendi'ye Sultan Abdülhamid tarafından 95 kuruş müderris maaşı bağlandı. Mecelle de ki "Kitâbu'l- Büyû' " ve "Kitabü'l- İcâre" bölümlerini telif etti.²²⁵ Cumhuriyet döneminde Şeyhülislamlığın kaldırılması, tekke ve zaviyelerin kapatılmasından sonra resmi bir görev almayan Ali

²²¹ Ekrem Buğra Ekinci, *Ebedi Seâdet Yolunda Bir Ömür Hüseyin Hilmi Işık*, İhlas Vakfı Yayınları, İstanbul 2018, 2. Baskı, s. 67.

²²² Tarık Velioğlu, *Osmanlı'nın Manevi Sultanları*, Hayy Kitap, 2. Baskı, İstanbul 2009, s. 417.

²²³ İhsan Şenocak, *Ali Haydar Efendi*, Hüküm Kitap, 4. Baskı, İstanbul 2017, s. 24.

²²⁴ Velioğlu, *Osmanlı'nın Manevi Sultanları*, s. 417.

²²⁵ Cemal Bayak, *Haydar Efendi, Ahiskalı*, TDV İslâm Ansiklopedisi, İstanbul, 1998, s. 27-28; DİA, C. 17, s. 28.

Haydar Efendi, Cumhuriyet devri boyunca dini tedrisata devam ederek yirmi beş yıl boyunca göz hapsinde tutuldu.²²⁶

Ali Haydar Ahiskavî'nin hayatına dair yapılan çalışmalardaki bu bilgi karışıklıklarının temel nedeni o dönemde kendisinden başka Ali Haydar Efendi ismiyle maruf üç zevâtın daha yaşamasıdır. Bunlardan ilki, vefatında Beşiktaş Yahya Efendi Tekkesi haziresine defnedilen 1870 yılında vefat eden Hattat Ali Haydar Efendi'dir. İkincisi son dönem Osmanlı hukukçularından olan, anne tarafından Halvetî-Şâbânî Tarikatı'nın Nasûhiyye kolunun kurucusu Üsküdar'ın meşhur meşâyihından Şeyh Nasuhi Efendi'nin²²⁷ torunu, Büyük Ali Haydar Efendi'dir. Üçüncüsü, Mecelle'nin Şerhini yazan Küçük Ali Haydar Efendi diye maruf 1935'te vefat eden zattır.²²⁸

Ali Haydar Ahiskavî'nin başmuhatap olarak iştirak ettiği dersleri, Osmanlı döneminde her ramazan-ı şerîf ayında Padişahın huzurunda sarayda yapılan âdet hâline gelmiş tefsir dersleridir. Bu derslere on beş kadar kudretli âlim muhatap olarak katılırdı. Padişahla beraber saray erkânından ve devlet ricalinden birçok kişi de bu meclise dinleme makamında iştirak ederdi. Ali Haydar Ahiskavî Efendi, "huzur dersleri muhatabı" sıfatıyla sarayda şehzadelere yapılan tefsir halkasına nezaret etmiştir.²²⁹

İttihat ve Terakki Fırkasının idarecileri Enver Paşa ve Talat Paşalar Sultan II. Abdülhamid zamanında sürekli Şeyh Ali Haydar Efendi'yi ziyarete gelirlerdi. O zaman itibariyle İstanbul ulemâsının büyük çoğunluğu yapılan menfi propagandaların tesiriyle Sultan Abdülhamid Han'a muhalif şekilde fikir beyan etmişlerdir. Ali Haydar Efendi de bu menfi propagandalardan biraz etkilenerek kürsüde Sultan Abdülhamid hakkında tenkitlerde bulunmuştur. Bu süreçte evinin kapısına Sultan Abdülhamid'in kırmızı faytonunun geldiğini görür. Oğlu Bahaeddin Gürbüzler babasının "*Herhalde beni öldürmeğe götürüyorlar diye*" düşündüğünü nakleder. Sultan Abdülhamid, Yıldız Sarayı'nda onu beklemektedir. Ali Haydar Efendi saraya getirilir ve intizar salonuna alınır. İlk önce içeriye Mâbeyn başkâtibi Hâlid Ziya Bey girer, Ali Haydar Efendi'ye

²²⁶ Yahya Kutluoğlu, *Yolumuzu Aydınlatanlar*, Editör: Yrd. Doç. Dr. Ömer Osmanoğlu, İstanbul Büyükşehir Belediyesi A.Ş. Yayınları, İstanbul, 2018, s. 445-446.

²²⁷ Şeyh Nasuhi Efendi (ö. 1130/1718), Üsküdar'da kabri bulunan Halveti- Şabaniyye Tarikinin bir şubesi olan Nasuhiyye kolunun banisidir. İçinde bulunduğumuz zamanda Nasuhi Efendi'nin türbesinin haziresinin avlusunda Osmanlılar İlim ve Araştırma Vakfı faaliyet göstermektedir.

²²⁸ Ebubekir Sifil, *Sana Dinden Sorarlar- 1*, Rihle Kitap, İstanbul 2016, s. 404.

²²⁹ Hasan Çelik, *Efendi Hazretleri ile Hatıralarım*, Yasin Kitabevi, İstanbul 2016, s. 23.

“Zât-ı şâhaneleri (Sultan Abdülhamid Han) geliyor...” denilir. Ali Haydar Efendi ayağa kalkmıştır. Sultanı büyük bir heybetle gördüğünü söyler. Sultan Abdülhamid Ali Haydar Efendi'nin omzundan tutarak göğsüne bastırır, “Haydar Efendi oğlum, etrafımdaki ulema senin gibi olsaydı, bu diyâr-i islam bu hale gelmezdi...” buyurur. Ali Haydar Efendi, Sultan Abdülhamid ile bu görüşmesinde ona gönülden bağlandığını belirtmiştir.²³⁰ Ali Haydar Efendi'nin yakın talebeleri onun birçok kere sohbetlerinde: “Sultan Abdülhamid'in veli olduğunu” söylediğini nakletmektedirler.²³¹ Ali Haydar Efendi bu sözler üzerine onun dirayetini, samimiyetini ve liyakatini bizzat müşahede ettiğini beyan eder. O günden sonraki süreçte Sultan Abdülhamid'in yanında ve müdafisi olmuştur. Sultan Abdülhamid kendisine bir köşk hediye etmiştir. Çarşamba'ya taşınana kadar o köşkte ikamet etmiş, Sultan Hamid ile bu yakınlaşma İttihatçılarla arasının açılmasına sebep olmuştur.²³² 31 Mart Hadisesi'nden sonra İttihatçı'lar onu ziyaret ederek Sultan Hamid'in hallini desteklemeleri kaydıyla ona Şeyhülislamlık makamını teklif etmişler, Şeyh Ali Haydar Efendi bu teklifi de ve cemiyete üye olması yönündeki ısrarları da reddetmiştir. Ali Haydar Efendi vefatına kadar her fırsatta İttihat-ı İslâm namına Sultan Abdülhamid'e gönülden biat ettiğini ve biatını bozmadığını söylemiştir.²³³

Ali Haydar Efendi'nin Sultan Hamid hakkındaki tekliflerini reddetmesi üzerine İttihatçılar, Ali Haydar Efendi'yi "Tanin Gazetesi" nde Hüseyin Cahid imzasıyla "Mürteci" ilan ettiler. O artık “İstabdattan yana bir mürteci” idi. Bütün bunlara rağmen o halen Sultan Abdülhamid'in hakkını dava etmiştir. Bu arzu ve mücadelesinde yalnız değildi. Seyyid Tâhâ-i Nehrî'nin oğlu Şeyh Seyyid Ubeydullah Nehrî, Şeyh Seyyid Sibgatullah Arvâsî'nin ahfadından Şeyh Şehabeddin Arvâsî ve daha niceleri Sultan Abdülhamid Han'a biatlarından dönmediler. Kimisi bu gayeye matuf olarak İttihat Ve Terakki Komitesi'ne isyan etti ve neticesinde idam edildi, kimisi sürgüne uğradı, kimisinin ise hakları gasp edildi. Ali Haydar Efendi de hakkı gasp edilenler zümresindedir. Bir Hâlidî mürşidi olan Şeyh Ali Rıza Bezzâz Efendi'den halifelik

²³⁰ “Mahmud Efendi'nin Şehzade Ertuğrul Osman Osmanoğlu'nun Cenazesine İştirak Etmesi”, Kasr-ı Arifan Dergisi, Yıl: 2, Sayı: 26/ Kasım 2009, s. 6-7.

²³¹ Mahmud Ustaosmanoğlu, *Ali Haydar Efendi Buyurduğu*, Ahıska Yayınevi, İstanbul 2013, s. 34.

²³² Aydın, *Sultan 2. Abdülhamid Han'ın Ulema İle Münasebetleri*, s. 193-196.

²³³ Mehmet Talu, *Sahabeden Günümüze Allah Dostları Ansiklopedisi*, 10. Cilt, Şule Yayınları, İstanbul 1998, s.126.

almış ve Fatih'teki Sultan Abdülmecid tarafından yaptırılan İsmet Efendi Tekkesi'ne hakkı gereği postnişin olması gerekirken senelerce postnişinliği onaylanmamıştır. Ali Haydar Efendi'nin ilmiye sınıfında çıkacağı bir tek Şeyhülislam'lık makamı kalmıştı. Zamanın İttihat ve Terakki idaresi yazdıkları fetvaya bir imza atması mukabilince kendisine Şeyhülislamlık payesini vadetseler de Ali Haydar Ahiskavî bu teklifi reddetmiştir.²³⁴

İttihat ve Terakki Hükümeti, kendilerine karşın Sultan Hamid'den yana tavır alan Ali Haydar Efendi'ye karşı basın cephesinde yürüttükleri linç kampanyasını devlet idaresine de taşıdılar. Ali Haydar Efendi'yi postnişini olduğu İsmet Efendi Tekkesi'nden Meclis-i Meşâyih'in nizamnamesi olmasına rağmen ihraç ettiler.²³⁵ Tekke'nin vakfiyesi gereğince usulen tekkeye bağlı olan Halifenin tayin ettiği postnişinin tayin edildiği halde seçim mazbatasını Meclis-i Meşâyih'a takdim edilmiş lakin ittihatçıların müdahalesiyle Meclis-i Meşâyih Nizamnamesi değerlendirmeye alınmamıştır. İttihatçılar döneminde bu sebeple yıllarca tekke de irşat vazifesini yapamamıştır.²³⁶

Ali Haydar Efendi siyasi tercihini Sultan Abdülhamid'den yana yapmanın bedeli olarak şeyhinin vakıf vasiyeti de olmasına rağmen 5 yıl tekkesinde irşat yapamadı. İsmet Efendi Tekkesine 1909 da Seyyid Hacı Mustafa Hâkî Efendi postnişin olarak atanmıştı.²³⁷ Seyyid Hacı Mustafa Hâkî Efendi'nin İttihatçıların gayretiyle mebusluğu iptal edilmiştir.²³⁸ ²³⁹ İttihatçı kabine bu vesileyle hem Ali Haydar Efendi'ye tekkeyi

²³⁴ Aydın, *Sultan 2. Abdülhamid Han'ın Ulema İle Münasebetleri*, s. 197-198.

²³⁵ Bayak, "*Haydar Efendi, Ahıskalı*", s. 28.

²³⁶ Bayak, "*Haydar Efendi, Ahıskalı*", DİA, C. 17, s. 28.

²³⁷ İsmail Palakoğlu, *Es-Seyyid Osman Hulusi Efendi*, Somuncu Baba Araştırma ve Kültür Merkezi Yayınları, Malatya 2004, s. 89.

²³⁸ İsmail Hakkı Altuntaş, *İhramcizâde Hacı İsmail Hakkı Toprak*, Gözde Matbaacılık, İstanbul, 2009, s. 66.

²³⁹ Mustafa Haki Efendi'nin halifesi Mustafa Taki Efendi Sebilürreşad ve diğer mecmualardaki yazılarına bakıldığına göre İttihat ve Terakki yönetimiyle fikri bir mücadeleye girildiği açıkça görülmektedir. Elmalılı Hamdi Yazır, Mehmed Akif Ersoy, Hasan Basri Çantay ve Ebu'l Ula gibi birçok isim Taki Efendi'ye her fırsatta saygılarını dile getirmişlerdir. Mustafa Taki Efendi cemiyetin yola çıkarken kabul ettiği ilkeler ile gelinen noktadaki durumunu kıyaslayarak bir hesaplaşma süreci yaşamıştır. (Fatih Çınar, Mustafa Taki Efendi Hayatı ve Makaleleri, Naihat Yayınları, Ankara 2011, s. 39-158.) Ayrıca Mustafa Haki Efendi'nin Şeyhi Halil Hamdi Dağistani Efendi'de 2. Abdülhamid ile yakın ilişkiler içerisinde olmuş, 31 Ağustos 1876- 27 Nisan 1909 tarihlerinde Harem-i Şerif bölgesinde memur olarak vazife ifa etmiştir. Sultan Abdülhamid'i de eserlerinde hayırla anarak ona dua etmektedir. (Halil İbrahim Şimşek, *Halil Hamdi Dağistani*, Nasihat Yayınları, Malatya 2015, s. 39.) Yine Halil Hamdi Efendi'nin mührünü taşıyan istidada Sultan Abdülhamid hakkında çok ihtiramkar ifadeler okumaktayız. Bu konuya dair bir belgeye bkn. BOA, İ. MVL. 372/16344.

teslim etmiyor hem de Mustafa Haki Efendi'yi göz hapsinde tutuyorlardı.

Bu mesele Sultan Abdülhamid'e sadakat noktasında İttihatçılara karşı Ali Haydar Efendi'nin duruşunu takdir eden Sultan Vahideddin'in zamanında Albay Kenan Bey tavassutuyla çözülmüştür. Ali Haydar Efendi'nin kendisinden devam eden kollarda Sultan Hamid'e olan mistik bakış açısı devam etmektedir.²⁴⁰

3.2.6. Şeyh Mahmud Es'ad Erbilî ve Tekkesi

Şeyh Mahmud Es'ad Erbilî 1847 yılında Musul vilayetinin Erbil²⁴¹ kazasında doğmuştur. Es'ad Erbilî ilk tahsilini ailesinden görmüş, daha sonraları ise Molla Davud Efendinin medresesinde zahiri ilim tedrisatını tamamlamıştır. Babası Şeyh Muhammed Said Efendi, Es'ad Efendi'nin tedrisatına nezaret etmiştir. Erbil'de Mevlâna Hâlid-i Bağdâdî'nin dedesi için inşa ettirdiği tekkede yetişmiştir. Es'ad Efendi 1870 senesinde 23 yaşında Molla Davud Efendi medresesinde icazet-i ilmiyyesini almıştır. Medrese tahsilini tamamlamasının hemen akabinde 1870'de Seyyid Tâhâ-yı Hakkârî'nin halifelerinden Seyyid Tâhâ Harîrî'ye intisap etmiştir.²⁴²

Şeyh Mahmud Es'ad Erbilî, şeyhi Seyyid Tâhâ Harîrî'nin 1875 senesinde vefat etmesi üzerine İstanbul'a geçer ve vefat eden şeyhine tevkilen irşat vazifesine başlar. Şeyh Es'ad Erbilî Sultan Abdülhamid döneminde İstanbul'a geldiklerinde meşihat makamından tekke talep ettiklerinde daha sonraları Meşihat makamı “kendilerinin bir Nakşi şeyhi olduğunu, İstanbul'da ise tek Kâdirî asitanesi olan Kelâmî Dergâhının boş olduğunu, Kâdirî icazeti olup olmadığını” sorarlar. Bunun üzerine Es'ad Efendi hemen Seyyid Abdülhamid Birifkânî tarafından kendilerine verilen Kâdirî icazetini meşihat makamına sunarlar. Macuncu civarındaki Kelâmî Dergâhı Şeyhi ahirete intikal edince, buranın postnişinliği kendilerine devrolunmuş ve Kelâmî Dergâhına şeyh olarak atanmışlardır. Es'ad-ı Erbilî ilk olarak Hac dönüşü 1875 senesinde İstanbul'a mukim olarak yerleştiler. Lakin bu ilk gelişlerinde İstanbul'da tanıdığı pek kimse yoktu. Evvel emirde bir zatın vesilesiyle 1875 Cağaloğlu Salkımsöğüt Beşir Ağa Dergâhına yerleşirler. Burada kaldığı dönemde hayranları çoğalmaya ve ziyaretçileri artmaya başladı. Bundan dolayı kendisini kıskanan o dönemdeki Bekir Ağa Dergâhı Şeyhi, Şeyh

²⁴⁰ “Mahmud Efendi'nin Şehzade Ertuğrul Osman Osmanoğlu'nun cenazesine iştirak etmesi”, *Kasr-ı Arifan Dergisi*, Yıl: 2, Sayı: 26/ Kasım 2009, s. 6-7. başlıklı yazıya müracaat edilebilir.

²⁴¹ Erbil Maddesi, DİA, c. 11, ss.272-273.

²⁴² Bkz. İsmail Kara, “Meclis-i Meşâyih,” *Kutadgubilig*, sayı: 1 (Ocak 2002), s.197.

Es'ad Erbilî'yi dergâhı terk etmeye mecbur etti. 1885-1890 arasında ziyaretine devam eden bazı zevatın ısrarlı talepleri üzerine Fatih Câmi-i Şerîfnde Hafız Sâdi-i Şirâzî'nin Farsça divanını okutmaya başlamıştır. Bu yolla nâmı Sultan Hamid'in sarayına kadar ulaşmıştır. Es'ad Efendi'nin sarayla olan hukukunun genellikle menfi bir şekilde seyrettiği anlatılmakla beraber bu analiz pek yeterli değildir. Sultan Abdülhamid ve Şeyh Es'ad Erbilî ilişkileri başlangıçta gayet iyi bir surette seyretmektedir. Sultan Abdülhamid'in damadı Dervişpaşazâde Hâlid Paşa, Es'ad Efendi'yi saraya aldirtmiş, bir buçuk sene sarayda Arapça sarf, nahiv dersleri vermiştir. Azami derecede tedbire riayet eden Sultan Abdülhamid'in, sarayda torunlarına Es'ad Efendi tarafından iki sene kadar bilfiil ders verdirmesi de bu manayı teyit etmektedir. Bununla birlikte İttihâd-ı İslâm siyasetine fevkalade ehemmiyet veren Sultan Abdülhamid bu siyasetini icra için meclis-i meşâyih'ı istihdam etmektedir.²⁴³ Böyle bir dönemde Es'ad Efendi bizzat Sultan Abdülhamid tarafından Meclis-i Meşâyih azalığına tayin ettirilmiştir. Şeyh Es'ad Erbilî Sultan Abdülhamid döneminde, 1885-1890 yılları arasında 5 yıl gibi uzun bir zaman Meclis-i Meşâyih azası olarak vazifesine devam etmiştir. Şeyh Es'ad Erbilî Kenzü'l İrfan adlı eserinde Sultan Abdülhamid'den çok sitayişkar bir şekilde bahsetmiştir.²⁴⁴

Sultan Hamid'e yakın bürokratlardan Ahmed Muhtar Paşa ise Es'ad Efendi'den şöyle bahseder:

“Elmas gibi parlayan Mürşid, yüce nazarın alametleri,

Siyer Bostanının Şeyhi, Hakka giden yolun öncüsü,

Şanı yüce Hazret-i Es'ad Efendi ki,

Ehl-i Nuh irfan ve bilgisini tasdik eder...”

Sultan Abdülhamid ile Es'ad Efendi ilişkileri uzun bir dönem iyi seyretmekte iken Sultan Abdülhamid'e fevkaledede methiyelerde bulunduğu, Sultanın Erkân-ı Harbiye Reisi Ahmed Muhtar Paşa'nın takrizini yazdığı Kenzü'l İrfan adlı eserinin tab'ından sonra tam aksi istikamette bir sürece girmiştir. Sürgünle neticelenen bu süreç Es'ad

²⁴³ İhsan Süreyya Sırma, “Ondokuzuncu Yüzyıl Osmanlı Siyasetinde Büyük Rol Oynayan Tarikatlara Dair Vesika”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, sayı: 31, İstanbul 1977, s.183-185.

²⁴⁴ Es'ad Erbilî, *Kenzü'l-İrfan*, Mahmut Bey Matbaası, 1317/1899, İstanbul 1989, s.7-8.

Efendi'ye yakın kimi simalardan nakledildiği üzere tertiplenmiş bir oyundan ibaretti.²⁴⁵ Yine Es'ad Efendi'ye yakın kimi simalarca gerçekten araları bir daha düzelmeyecek bir surette bozulmuştu.

Es'ad Efendi'nin Sultan Abdülhamid tarafından Erbil'e nefyedilmesi ile ilgili birçok rivayet nakledilmektedir. Sefine-i Evliyâ müellifi Hüseyin Vassaf Efendiye göre, Es'ad Efendi'nin sürgünü şöyle olmuştur:

*“Şuarâdan Hamdi Bey namında biri Hz. Şeyhi bir eserinden dolayı Sultan Abdulhamîd-i Sâni'ye gamz etmiş, verdiği jurnalde, “yolculuk yapınız sıhhat bulasınız (hadisini Avrupa'ya kaçınız şeklinde te'vil etti)” diye tahrif-i hakikatle münafıklık etmiş idi. Erbab-ı kemâlin ekseriyetle başına gelen hâl, Cenab-ı Es'ad'ın da başına geldi. Abdülhamid'in iradesiyle Erbil'e nefyen i'zam edildi.”*²⁴⁶

Es'ad Erbilî'nin mektubatında fen ve teknik ilimlerinde ilerlemenin takip edilmesi noktasında Sultan Abdülhamid dönemi gençliğine verdiği nasihatlerden örnekler vardır. Es'ad Erbilî'nin mektubatın da bu meyanda ki bir mektupta Fen ilimlerini tahsil için Avrupai mekteplerde okumanın mahzuru olmadığı hatta gerekli olduğu beyan edilmiştir.²⁴⁷

Es'ad Efendi bu mektubunda İslam Dini'nin Fen ilimlerine verdiği önemi hususiyetle vurgulamış ve dindar münevver gençlerin bu ilimlerin tahsili için Batı'luların okullarında eğitim alınması gerektiğini beyan etmiştir.

Vassaf Efendi'ye göre nefy için vârid olan bir diğer iddia da; Şeyh Es'ad Efendi'nin tekkesinde sohbetine devam eden rical arasında çok etki ve yetki sahibi zevat bulunduğundan bu durum sarayın nazar-ı dikkati menfi bir surette celbeder bir vaziyet aldığından bu cemiyeti dağıtmak gerektiğidir.²⁴⁸

O zamanki Vali Ebubekir Hazım Tepeyran da bu sürgün için “*belkide bilinmeyen*

²⁴⁵ Vahid Göktaş, *Muhammed Es'ad-ı Erbilî Hayatı, Eserleri ve Tasavvuf Felsefesi*, İlahiyat Yayınları, Ankara 2013, s. 55-56.

²⁴⁶ Vassaf, *Sefine-i Evliyâ*, s.192; Göktaş, *Muhammed Es'ad-ı Erbilî Hayatı, Eserleri ve Tasavvuf Felsefesi* adlı eser s. 51'den naklen.

²⁴⁷ Es'ad Erbilî, *Mektubat*, Erkam Yayınları, İstanbul, 2015, s. 45, 47, 49, 51.

²⁴⁸ Vassaf, *Sefine-i Evliyâ*, s.192.

sebeblerle” şeklinde tasvir etmiştir.²⁴⁹

Es’ad Efendi'nin sürgünü bu açıdan bakıldığında payitaht tarafından icra edilen bir politikanın sadece bir parçasıdır.²⁵⁰ Bu sebeplere mebni olarak Es’ad Efendi, 1900’da Sultan Hamid’in emri üzere, sürgün edilmiştir. Ona muhabbeti olanlardan bir kısmı “nefy” kelimesi yerine, “sıla-i rahm” ifadesini kullanmışlardır.²⁵¹ İbnülemîn Mahmud Kemal İnal’a göre ise bu sürgünün sebebi Sultan Abdülhamid’e verilen menfi jurnallerdir.²⁵²

Sultan Abdülhamid’in Jön Türklere karşı siyasi bir mücadele verdiği o dönemde Hâlidî meşâyihî ekseriyet-i mutlaka ile II. Abdülhamid’den taraf olmuşlardır. Erbilli Es’ad Efendi ise bu hususta meşrutiyetçileri de sohbet halkasına dâhil eden bir usul izlemiştir. Kânûn-ı Esâsî hareketini destekleyen dergilerde makaleler, yazılar yazmış²⁵³ve bu şekilde meşrutiyet isteyen Jön Türklerin muhabbetini kazanmıştır. Bu husus ve Sultan Abdülhamid’in vehmini tahrik eden daha birçok saike mebni olarak Sultan Abdülhamid’in Es’ad Erbilî hakkında tedbir aldığı söylenebilir. Bir iddiaya göre ise bu bilgiler neticesinde bizzat sultanın kendisi tarafından Meclis-i Meşâyih azalığına tayin edilen Es’ad Efendi’ye bakış açısı değişmiştir.²⁵⁴

Bir diğer nakle göre Sultan Abdülhamid, Es’ad Efendi hakkındaki jurnallerin asılsız olduğunu tahkik ettiğinde bu hatayı telafî etmek istemişse de bu pek mümkün olmamıştır.²⁵⁵ Es’ad Efendi’nin yakın ihvanından Kelâmî Dergâhı Hizmetkârı Kastamonulu Ahmed Hasib Yılanlıoğlu²⁵⁶ bu sürgün için; “*o danışıklıca tertip edilmiş bir siyaset*” demiştir. Es’ad Erbilî’ye “*bu nefy yani sürgün hadisesinin iç yüzü nedir Efendim?*” diye sorulduğunda “*Sıla-yı rahim evladım, sila-yı rahim (akraba*

²⁴⁹ Anekdot için bkz. *Ebu Bekir Hazim Tepeyran, Hatıralar*, Haz. Faruk İlkan, İstanbul, 1998, s. 502-504.

²⁵⁰ İsmail Kara, “Tarikat Çevrelerinin İttihat ve Terakki ile Münasebetleri”, *Dergâh (Edebiyat Sanat Kültür Dergisi)*, Eylül 1993, C. IV, Sayı: 43, s. 14.

²⁵¹ Sadık Albayrak, *Son Devir Osmanlı Uleması -İlmiye Ricalinin Terâcîm-i Ahvâlî-*, İBB Kültür A.Ş. Yayınları, İstanbul 1980, s. 201.

²⁵² İbnülemin Mahmut Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1970, c. 9, s. 2155.

²⁵³ Süleyman Uludağ, “Hâlidîyye/Anadoluda Halidîyyelik”, *DİA*, c.15. İstanbul, 1997, s. 298-299.

²⁵⁴ Göktaş, *Muhammed Es’ad-ı Erbilî Hayatı, Eserleri ve Tasavvuf Felsefesi*, s. 52.

²⁵⁵ Bkz. Abdullah Şahin, *Muhammed Es’ad-ı Erbilî’nin Hayatı Hakkında Bir Araştırma*, Basılmamış Lisans Tezi, Ankara 1975. s.13-14.

²⁵⁶ Bu zattan nakledilen tafsilatlı hatırat için bakınız: Ethem Cebecioğlu, “Kelami Dergâhı Hizmetkârı Kastamonu’lu Ahmed Hasib Yılanlıoğlu”, *Altınoluk Dergisi*, 2010 - Temmuz, Sayı: 293, s. 42.

ziyareti)... ” şeklinde muğlak bir cevap vermiştir.²⁵⁷

Şeyh Es'ad Erbilî II. Meşrutiyet'in ilanından sonra İstanbul'a rücu edince makalelerinde II. Abdülhamid'in yönetim şeklini istibdat şeklinde ifade etmiş ve Sultan'ın istibdadî yönetim adını verdiği idare şekli hakkında ağır ifadeler kullanmıştır. Bununla birlikte Kânûn-ı Esâsî'yi müdafaa ettiği ve sohbet halkalarına kabul ettiği, evvelden beri sıcak ilişkiler içinde bulunduğu İttihatçıları övmüş, onların nizamına meşruti idare adını vererek bunun İslami bir yönetim şekli olduğunu ifade etmiştir.²⁵⁸

Vahid Göktaş'ın naklettiği bir diğer rivayete göre ise siyasette bir deha olan Sultan II. Abdülhamid Han, Es'ad Erbilî'yi zahiren sürgün adını vererek bizzat özel görevli olarak Kuzey Irak'a göndermiştir. Bu görüş sahiplerine göre bizzat Sultan II. Abdülhamid'in damadı tarafından saraya alınan ve yine bizzat Sultan Hamid'in tensibiyle meşâyih meclisine aza yapılarak beş yıl gibi o dönem için uzun kabul edilebilecek bir dönem vazife icra etmiş olan Erbilî'nin yine bizzat Sultan'a yakın bir isim olan Ahmed Muhtar Paşa tarafından takrizi yazılmış Kenzü'l-İrfan adlı esrindeki zoraki tevillerle çıkarılmış birkaç menfi jurnale sebep Sultan Abdülhamid'in onu nefyetmesi kabul edilebilir bir şey değildir. Es'ad Erbilî'nin bu dönemin Şeyhü'l Meşâyih olan Ebu'l-Hüdâ Sayyâdî ile de hukukunun gayet iyi ve dostane bir ilişki içinde olduğu da bilinmektedir. İşte bu Erbil'e gitme hadisesi bir başka teze göre, II. Abdülhamid'in panislâmizm politikasıyla izah edilmektedir.²⁵⁹

Bu iddiaya göre Sultan II. Abdülhamid, Şeyh Es'ad Erbili'yi Erbil'e, Müslümanların arasına ayrılık tohumları ekmek isteyen İngilizlerin dindar Kürt aşiretleri üzerindeki oyunlarını bozmak gayesiyle göndermiştir. Mezkur sürgün hadisesi sırasında vali olan Ebubekir Hazım Tepeyran'ın bu sürgün için “bilinmeyen bir sebeple”²⁶⁰ ifadesini kullanması de meseleyi muğlaklaştırmaktadır. Zira sürgünde olan Es'ad Efendi 1900 yıllarında Erbil'de Türk Muhipleri Cemiyeti (Türkleri Sevenler Derneği) kurmuş ve İngilizlerin bölgedeki siyasetine karşı ciddi mücadele etmiştir. Bu dönemde Es'ad Erbilî'nin ekraddan nice aşiretin Osmanlı'ya bağlılığını sağladığı da bilinmektedir. İngilizlerin Musul'u işgal ettiği dönemde (1918) Osmanlı için verdiği mücadeleye

²⁵⁷ Aydın, *Sultan 2. Abdülhamid Han'ın Ulema İle Münasebetleri*, s. 232.

²⁵⁸ Göktaş, *Muhammed Es'ad-ı Erbilî*, s. 86.

²⁵⁹ Göktaş, *Muhammed Es'ad-ı Erbilî*, s. 53.

²⁶⁰ Kamil Yeşil, “Kavun İçi Kaplı Kürk”, *Altınoluk*, Ağustos 2002, Sayı: 198, ss.39-40.

mebni olarak Es'ad Erbilî'nin mahdumu Muhammed Efendi İngiliz idarecileri tarafından Basra tarafına nefyedilmiştir.²⁶¹

Es'ad Efendi 1908 senesinde meşrutiyetin ilanı üzerine kendisine müştak olan ihvanı tarafından edilen davete binaen tekrar İstanbul'a Dersaadet'e geldi. Kelâmî Dergâhı'nı genişlettirdi. Sultan Hamid'in halline sebebiyet veren 13 Nisan 1909'daki 31 Mart Vakası'na İstanbul'un ekâbir meşâyih ve uleması gibi o da katılmamıştır. Yani o dönemdeki menfur hadiselerle asla karışmamıştır.

Es'ad Efendi 1909 Mayıs'ında Cemiyet-i Sûfiyye'yi kurdu. Es'ad Efendi bu cemiyetin kuruluş çalışmalarını Kelâmî Dergâhı'nda yürüttü. 1908 yılında Sultan Abdülhamid'e yakın bir isim olan Ahmed Muhtar Paşa'nın da destek ve teyidi ile Muhibban'da kuruluş felsefesini de yayınlattığı Cemiyet-i Sûfiyye-i İttihâdiyye adı altında bir cemiyet teşekkül ettirilmek isteniyordu.²⁶² Sabık Sultan Hamid'in kendi idaresi zamanında Ahmet Muhtar Paşa'yı tarikat ve şeyhlerle ilgili işlerde istihdam ettiği müşahede edilmektedir. Aşçı İbrahim Dede diye maruf bir mevlevînin son dönem Osmanlı tekkelerine dair ilginç bilgiler ihtiva eden hatıratında Şeyhi Sultân-ı Ulemâ-billah Efendi'nin vefatında Muhtar Paşa'nın Sultan Abdülhamid'i temsilen Erzincan havalesine yazdığı mektubu dercetmiştir.²⁶³

Es'ad Efendi 1914'te Sultan V. Mehmed Reşad'ın arzusu üzerine Meşâyih meclisinin başı oldu. Sultan V. Mehmed Reşad'ın kendisine ziyadesiyle muhabbeti vardır. 10 Mart 1909 tarihinde Tasavvuf Mecmuası'nı neşretti. 1915'te Üsküdar Çiçekçi'deki Nakşî Selimiye Dergâhına mahdumu Şeyh Mehmed Ali Efendi'yi tevkil etti. Meclis-i Meşâyih reisliği zamanında tekkelerin ıslahı istikametinde çalışmalar yaptı. Surre emînî olarak mukaddes topraklara yola çıktıklarında 66 yaşındaydı.

Es'ad Efendi'nin çok sayıda hulefası vardır. Sadece Menemen'de 29 halifesinin kabri bulunmaktadır. . Carl Wett hatıratında Es'ad Efendi için:, Cumhuriyet rejimindeki tek partili dönemde tekke ve zaviyelerin kapatıldığı o şartlarda bile irşadının tesirli bir

²⁶¹ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 3, Celse 2, Cilt 25, ss.62-65, 1931.

²⁶² Kara, *Günümüz Tasavvuf Hareketleri*, s.43.

²⁶³ Aşçı İbrahim Dede, *Aşçı İbrahim Dede'nin Hatıraları*, c.2, s. 819.

şekilde devam ettiğini anlatmıştır.²⁶⁴ Fevzi Çakmakî Şeyh Es'ad Efendi'yi ziyaret ettiği, Es'ad Erbilî'nin ise paşayı zaferle müjdelediği rivayet olunur.²⁶⁵ 1925 Kasım'ında tekkeler kapatıldığında, Es'ad Erbilî Erenköy Kazasker'de inzivaya çekilmişlerdir. Haneleri sürekli göz hapsinde tutulmuştur.

Es'ad Erbilî Efendi tekkelerin kapatılmasından sonra irşat faaliyetlerini tekkeden köşke taşıyarak hanelerinde münzevi bir hayat tarzı benimsemiştir. Bu dönemde Menemen hadisesi ile ilişkilendirilerek 3 Aralık 1930'da Menemen olayının vukuundan 14 gün sonra, 5 Ocak 1931 Pazartesi günü yargılamaya başlanmıştır. Es'ad Erbilî nin duruşması yargılama sürecinin 9. günü 14 Ocak 1931'de (23 Şaban Çarşamba) başlamıştır.

Es'ad Efendi ve oğlu Şeyh Ali Efendi bu ithamı reddetmişlerse de müdafaları dinlenmemiş ve haklarında idam cezası verilmiştir. Es'ad Efendi yaş haddinden dolayı asılmamış, oğlu Ali Efendi 67 yaşında asılmıştır. Şeyh Es'ad Erbilî bu sıkıntılı hengâmede Menemen'de askeri hastanede tedavi de oldukları dönemde bazı rivayetlere göre iki kere iğne ile zehirlenerek vefat etmiştir.²⁶⁶

3.3. Diğer Dini Liderler

3.3.1 Said Nursî

Sultan Abdülhamid dönemi kendi içinde birçok karışık meseleleri ihtiva eden müphem hususları havidir. İslam dünyasınca ekseriyetle makbul görülen, “halîfe-i müslümîn” hatta “Müslümanların son gerçek halifesi” ünvanlarıyla anılan Sultan Abdülhamid, İslami camiada yine ekseriyetle kabul görmüş birçok zevatla da gerek fikri gerek siyasi noktadan karşı karşıya gelmiştir. Bunların en meşhurlarından ve tartışılanlarından biri de daha sonraları Nursî soyadını kullanan Bitlisli Said-i Kürdi Efendi'dir. Sultan II. Abdülhamid'e yakın veya karşısında yer alan zevat genellikle tasavvufi meşrebe sahip olanlar makale, gazete yazıları ve eserlerden ziyade irşat eğitimine ağırlık vermiş olduklarından telifatları az olmuştur. Said Nursî bu dönemde tasavvufi bir kimlikten ziyade mütefekkir bir âlim olarak mücadelesini vermiş, bunun için telifata ağırlık

²⁶⁴ Esad Erbili, http://www.cevaplar.org/index.php?content_view=1596&ctgr_id=99 , (Görülme Tarihi: 24. 04. 2019).

²⁶⁵ Necip Fazıl Kısakürek, *Son Devrin Din Mazlumları*, Büyük Doğu Yayınları, İstanbul 1969, s. 163-164.

²⁶⁶ Albayrak, *Son Devir Osmanlı Uleması*, c.3, s. 202.

vermiştir. Said Nursî başlığı hakkında çalışırken diğer zevattan farklılık arz ederek birçok makale, eser, gazete yazısı olduğundan fikriyatına daha çok vâkıf olunmaktadır.

Said Nursî, 1877 yılında Bitlis'te dünyaya gelmiştir.²⁶⁷ Said Nursî'nin medrese tahsili gördüğü zevat arasında Şeyh Seyyid Sibgatullah Arvâsî Efendi'nin halifelerinden Şeyh Abdurrahman Tâhî, Şeyh Fethullah, Şeyh Muhammed Küfrevî, Şeyh Muhammed Celâlî gibi zatlar başta gelmektedir.²⁶⁸ Sadreddin Yüksel'in nakline göre Tağ Medresesi sahibi (Şeyh Seyyid Sibgatullah Arvâsî'nin halifesi, Nurşin Nakşibendî kolunun banisi) Şeyh Abdurrahman Tâhî, Nursî'ye çok yakın alaka gösterirdi.²⁶⁹ Bütün bunlardan onun yetiştiği çevredeki Hâlidî tasavvuf usulünün yaygın olduğu görülmektedir. Adı geçen zevat Hâlidî şeyhlerin Sultan Abdülhamid'e yakın bir ünsiyet ve derin bir muhabbetle bağlı olan kısmındandır. Sultan Abdülhamid'e bu derece bağlı bir muhitte yetişen Nursî'nin Sultan Abdülhamid'e bakış açısında menfi tesir uyandıran kişinin Afgânî'nin bir talebesi olduğu rivayet edilmektedir.

Said Nursî dönemin Bitlis Valisi olan Sabri Paşa'nın²⁷⁰ ilgisini çekmiştir. Sultan Abdülhamid döneminde Bitlis Valisi olan Ömer Sabri Paşa'nın bir kısım memurlar ile birlikte içki içtiklerini işiten Nursî rivayet olunduğu üzere bir silahla Paşa'nın içki meclisine baskın vermiştir. İlk önce içki meclisini kuranlara hitaplarda bulunurken bir elini de tabancasının üzerinde bulundurmuştur. Vali rivayet olduğuna göre tahammül sahibi bir zat olduğundan Nursî'yi oradan ayrıldıktan kısa bir zaman sonra huzuruna çıkarmış, hatta hürmeten ayağa kalkarak eline eğilmiştir.²⁷¹

Bundan sonraki süreçte Nursî, Ömer Paşa'nın konağında misafir olmuştur.²⁷² Said Nursî iki yıllık Bitlis hayatının akabinde Şemsi Paşa'nın davetiyle Van'a intikal etti. 1897

²⁶⁷ *Bediüzzaman Said Nursî: Hayatı Mesleği Tercüme-i Hâli*, Neşreden: İsimleri belirtilmemiş bir heyet, Sözlük Neşriyat, İstanbul 1976, s. 31.

²⁶⁸ Mustafa Öztürkçü, *Bediüzzaman'ın Bilinmeyen Akrabaları*, Şahdamar Yayınları, İzmir, 2009, s. 25.

²⁶⁹ Necmeddin Şahiner, *Bilinmeyen Taraflarıyla Bediüzzaman Said Nursî*, Nesil Yayınları, İstanbul 2015, 66. Baskı, s. 47.

²⁷⁰ Hayatı hakkında tafsilat için Bkz. Abdülhamit Kırmızı, *Abdülhamid'in Valileri*, Klasik Yayınları, İstanbul 2007.

²⁷¹ Abdurrahman, *Bediüzzaman'ın Tarihçe-i Hayatı*, İstanbul 1335/1919, Necm-i İstikbal Matbaası, s. 24.

²⁷² Ahmet Akgündüz, *Arşiv Belgeleri Işığında Bediüzzaman Said Nursî ve İlmî Şahsiyeti*, c.1, OSAV, İstanbul 2013, s. 281.

yılında tekrar Van'a gelen Nursi Tahir Paşa ile yakınlaştı. Bu dönemde Tahir Bey'in kütüphanesinden istifade etmiştir.²⁷³

Nursî, bu dönemde bir taraftan Horhor Medresesi'nde dersler vererek talebe yetiştirirken, bir taraftan da akli ilimler de dâhil olmak üzere çeşitli ilim dallarındaki vukufiyetini ilerletmiştir. Valinin konağının çeşitli gazete ve dergileri de ihtiva eden zengin kütüphanesi ona bütün ilim dallarında bilgi sahibi olmasını sağlamıştır.²⁷⁴ Nursî, bu vetirede Van'da ki yaz aylarını Başit, Ferraşın, Beytüşşebap gibi dağ ve yaylalarda da geçirmiştir.²⁷⁵

Tahir Paşa, bu dönemde ona Gladstone'un hakaretlerine dair "Kur'an'ın Türk Müslümanların elinden alınması gerektiği ile ilgili"²⁷⁶ hitabını göstermiştir. Victoria dönemi siyasetçileri ekseriyetle bu üslup ve kanaatte olmuşlardır.²⁷⁷ Nursî'nin üzerinde derin bir tesire sebebiyet vererek onu çok rahatsız eden bu haber (Gladstone'nin hakaretleri) Sultan Abdülhamid'i de rahatsız etmiş ve Sultan bu hakaretlere resmi kanallarla cevaplar verdimiştir.²⁷⁸ Nursi de Gladstone'un bu beyanatına karşılık mücadele etme kararı almıştır.²⁷⁹

Sultan II. Abdülhamid'in Van Valiliği görevini irat eden Tahir Paşa ile Nursî'nin ilişkileri gayet olumlu bir şekilde devam ederken bir konuda aralarında niza çıkmıştır. Nursî, Tahir Paşa'yı rovelver silahına sarılarak vurmak istemiş, bu hadise o mecliste bulunanların araya girmesi ile engellenmiştir. Nursî Bitlis'e nefyedilmiştir.²⁸⁰

Nihayet Said Nursî, 1907 yılının sonlarında din ilimleriyle fen ilimlerinin beraber okutulmasını pragramladığı Medresetü'z-Zehra adını verdiği Büyük İslam Üniversitesi'ni vücuda getirerek sekiz senedir plan ve projesini zihninde çizdiği

²⁷³ Mustafa Süzen, *Eski Said'den Yeni Said'e*, Sebat Yayıncılık, Ankara 2015, 2. Baskı, s. 82.

²⁷⁴ Abdülkadir Badıllı, *Bediüzzaman Said Nursi Mufassal Tarihçe-i Hayatı*, c.1, İttihat Yayınevi, İstanbul 1998, s.153-154.

²⁷⁵ Akgündüz, *Arşiv Belgeleri Işığında Bediüzzaman Said Nursi ve İlmî Şahsiyeti*, s. 333.

²⁷⁶ Nabeh Zakariyya Abd Rabbini, *Kaifa Nahyaa bi'l-Quran*, Daar al-Haramain Li-n-Nashir, Al-Dauha 1983, s. 138.

²⁷⁷ Taha Niyazi Karaca, *Büyük Oyun İngiltere Başbakanı Gladstone'un Osmanlı'yı Yıkma Planı*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2009, s. 302.

²⁷⁸ BOA. HR. SYS. 2845/52; HR. SYS, 2845/50.

²⁷⁹ Said Nursi, *Tarihçe-i hayat*, Envar Neşriyat, 7. Baskı, s. 51.

²⁸⁰ Akgündüz, *Arşiv Belgeleri Işığında Bediüzzaman Said Nursi ve İlmî Şahsiyeti*, s. 360.

projenin bir kanadını tahakkuk ettirmek maksadı için İslam Halifesi Sultan Abdülhamid'e müracaat etmek üzere İstanbul'un yolunu tutmuştur.²⁸¹

Sultan Abdülhamid'in son iki senesine tesadüf eden bu dönemde Nursî'nin yaşının daha 29 olduğunu da unutmamak gerekir. Onun gayesi fen ve din perspektifli bir medrese tedrisatı ve usulündeki üniversite projesini hükümete iletmektir. Nursî, eserlerinde ve sohbetlerinde imanî konuları ele alırken meseleleri temsillerle akla yaklaştırma yolunu izlemiş, bu istikamette bir usul belirlemiştir. Nursî fenni ve dini mezceden yeni bir üslup geliştirmiştir.²⁸²

Nursî, "Medresetü'z-Zehra" adını düşünerek bu projesini 12.12.1908 tarihinde yayınlanan Kürt Te'âvün ve Terakki Gazetesi'nde Sultan II. Abdülhamid'e sunmuştur.²⁸³ Nursî'nin eğitim alanındaki ilk teşebbüsü Sultan II. Abdülhamid devrinde, ikinci müracaat ve çalışması Sultan Mehmed Reşad zamanında olmuştur. Hatta bu medresenin temelleri Sultan Reşad'ın gönderdiği yirmi bin altınla atılmıştır.²⁸⁴

Tahir Paşa bu yolculuk münasebetiyle Sultan II. Abdülhamid'e bir referans mektubu yazmış, bu mektupta Molla Said Efendi'nin İstanbul'a geliş sebebi olarak da kulunç rahatsızlığını beyan etmiştir. Tahir Paşa bu mektubunda Said Nursî'yi Sultan II. Abdülhamid'e tanıtmıştır.

Tahir Paşa, 3 Kasım 1907 tarihinde Sultan Abdülhamid'e gönderdiği yazıda Nursî'yi ve Nursî'nin İstanbul'a gelme sebebini hastalık sebebiyle tedavi olduğunu beyan ederek Nursî'nin Sultan Hamid'e sadık olduğunu arzetmiştir. Nursî, Tahir Paşa'nın kendisinde hakkında Sultan II. Abdülhamid'e sitayişkar bir referans mektubu yazmasının akabinde, mürur tezkiresi alarak İstanbul'a hareket etmiştir. Nursî Sultan Hamid'in son saltanat yıllarında İstanbul'a geldiğinde yaşadığı hayal kırıklığını ifade eder . Bu dönemde İstanbul aray erkânı tarafından Nursî hakkında tahkikat başlatılmış, Zabtiye Nezareti Van Vilayeti'nden Nursî hakkında istihbâri bir rapor istemiştir.²⁸⁵

Nursî'nin projesine mabeyn'e arzettiği bu zaman diliminin başlangıcı Mayıs 1907 sonlarına rastlamaktadır.

²⁸¹ Akgündüz, *Arşiv Belgeleri Işığında Bediüzzaman Said Nursi ve İlmî Şahsiyeti*, s. 367.

²⁸² İdris Tüzün, *Risale-i Nur Konularına Giriş*, Süeda Yayınları, İstanbul 2011, s. 239.

²⁸³ Kürt Te'âvün ve Terakki Gazetesi, 29 Kasım 1324/12 Aralık 1908, No: 2, s. 13.

²⁸⁴ Necmeddin Şahiner, *Bilinmeyen Taraflarıyla Bediüzzaman Said Nursi*, s. 135.

²⁸⁵ BOA, ZB. 618/64, 17 Mayıs 1324 (30 Mayıs 1908).

Buraya İslami bir ulema kisvesi ile değil belinde kaması, başında poşesi ile bir Kürt beyi kıyafetinde çıkması, bununla birlikte Sultan'ın huzuruna da belindeki kamayı çıkarmadan çıkmak istemesi,²⁸⁶ mizacındaki sertlik, hükümetin malum dilekçe konusu üzerinde durmayıp Nursî'nin ne olduğunu anlamaya yönelmesiyle netice verdi. İstanbullu Ali Üsküdarî Efendi naklettiği üzere, “*Nursî'nin Mâbeyn'den Sultan Abdülhamid'le görüşme talebinde bulunduğu zaman “(Saidi Kürdi Kürdüstan'ı Osmanlı'dan koparmayı arzu ediyor)” diye şayialar olmuştur.*”²⁸⁷ Bu şayia Nursî'nin o dönemdeki fikriyatına pek muvafık düşmemektedir. Nursî, bu dönemde Kürtlerin hakkını müdafaa etmekle beraber kendisine bağımsız Kürdistan fikriyle gelen arkadaşlarına bu yolu doğru bulmadığını, Hanedân-ı Âl-i Osman'a bağlı kalınması gerektiği kanaatini belirtmiştir.

Said Nursî İstanbul'a gelmesinden kısa bir müddet sonra Fatih karyesinde Şekerci Han'ında kalmaya başladı.²⁸⁸ İnsanların genç ve sert mizaçlı bir doğulu mollanın etrafında toplanmaya başlaması erkân-ı vükelâ'nın iyice evhamlanmasına, Saraya jurnallerin artmasına, tahkikat ve önlemler alınmasına sebep olmuştur.²⁸⁹

Said Nursî'nin hükümete taleplerini arzeden arzuhalleri farklı bir şekilde bir sene kadar sonra aynı başlıkla Kürt Te'avün ve Terakki Gazetesi'nin 22.11.1324/5.12.1908 ile 29.11.1324/12.12.1908 tarihli yayınlarında hem Kürtçe hem de Türkçe olarak neşredilmiştir.²⁹⁰ Said Nursî'nin doğuda Medresetü'z-Zehra açmak için (1907) Sultan Hamid'e mabeyn üzerinden arz etmek istediği metni Şark ve Kürdistan Gazetesi'nde yayınlanmıştır.²⁹¹

26 Aralık 1908 tarihli makalesinde ise aynı fikri “Hamidiye Alaylarının” öğretim ve eğitimi için de teklif etmiştir. Said Nursî'nin Sultan Abdülhamid'e Hamidiye Alayları'yla ilgili Şûrâ-yı Devlet Gazetesi'nde yayınlanan makalesindeki teklifleri şunlardır:

²⁸⁶ <https://www.risaleajans.com/nur-alemi/bediuzzaman-her-soruya-cevap-veriyor>

²⁸⁷ Akgündüz, *Arşiv Belgeleri Işığında Bediüzzaman Said Nursi ve İlmî Şahsiyeti*, s. 373; Şerif Mardin, *Bediüzzaman Said Nursi Olayı*, Çeviren: Metin Çulhaoğlu, İletişim Yayınevi, 1. Baskı, İstanbul 1992, s. 36.

²⁸⁸ Şahiner, *Bilinmeyen Taraflarıyla Bediüzzaman Said Nursi*, s. 74-75.

²⁸⁹ Necip Fazıl Kurt-Nil Gülsüm Gül, *Sürgünde Bir Ömür*, Nur Eserler Yayınları, İstanbul, 2010, s.9.

²⁹⁰ Kürt Te'avün ve Terakki Gazetesi, 29.11.1324/ 12.12.1908, No: 2, s.13.

²⁹¹ Şark ve Kürdistan, 25 Şevval/19 Kasım 1907, Sayı: 1, s. 2.

“Hamidiye Alaylarına Dair Gerçek Durumun Beyanı” yazısında Said Nursî, Hamidiye Alayları hakkında düşüncelerini ortaya koymaktadır. Ona göre, alaylar bölgede ilerlemeye, medenileşmeye yardımcı olmuştur, her yönüyle çok faydalı bir askeri sistemdir. Bunların kaldırılması belalar getirecektir. Kürtler için bir medeniyet basamağı olan alayların meşrutiyetle yeni uyanan halk arasında geleceği inşa edeceğini ifade eden Sad Nursî, medeniyet cennetine açılmış kapılar olan aşiret mekteplerinin kapatılmasıyla medeniyet ışıklarından yeni faydalanmaya başlayan Kürt çocuklarının bu parıltılarının söndürüldüğünü ve onların devlete olan sadakatlerinin sarsıldığını ifade ederek bundan ibret alınmasını istemiştir. Said Nursî’ye göre alaylar hem dâhili düzeni sağlamış hem de vatan düşmanlarına karşı güçlü bir set teşkil etmiştir. “Hâkimiyet-i milliye düşmanı olan eski hükümetin istibdâdı gebermiştir, durumumuzu düzeltmezsek dünya bizimle alay edecektir. Kısacası: Şer yönünden hafif olanı seçmek adaletin bir gereğidir.”²⁹²

Kürt Teavün ve Terakki Gazetesi'nde ise Meclis-i Mebusan'a hitaben yazdığı makalesinde Hamidiye alayları için şunu teklif etmektedir:

“Zahiren o bilimin ecnebi memleketlerden gelmesidir. Bunun çaresi kahramanlıklarını okşayan Hamidiye Alayları'nun askerlik münasebetiyle medreseler ismiyle bilinen din ilimleriyle beraber gerekli fen bilimlerini de Kürt ulemasının Kürtlerin kabiliyetine göre öğretmesidir ve Kürdistan'daki medreselerin ihya edilerek onların masraflarının Maarif ve Evkaf Nezaretlerinden karşılanmasıdır...”²⁹³

Nursî, Volkan Gazetesi'nde yayınlanan bir diğer makalesinde ise Hamidiye Alayları için şu teklifte bulunmaktadır:

“Kürdistan'a yeni eğitimin girmesinin tek çaresi: Hamidiye Alaylarında askerlik münasebetiyle, mektepleri, medrese olarak bilinen din ilimleriyle beraber gerekli fen bilimlerini de bu aşiretlerin üç muhtelif noktasında, talebenin tayinatının teminiyle beraber üç ilim merkezi açmak ve bunlardan doğacak Kürt uleması da kurulacak medreselerde Kürtlerin kabiliyetlerine göre fen öğretmektir...”²⁹⁴

²⁹² Şura-i Ümmet Gazetesi, 6 Teşrinisani 1324/ 19 Kasım 1908, Sayı: 46.

²⁹³ Kürt Teavün ve Terakki Gazetesi, 6 Kanunievvel 1324/ 13 Kanunievvel 1324, Sayı: 3-4.

²⁹⁴ Volkan Gazetesi, 14 Mart 1325/ 27 Mart 1909, Sayı: 86, s. 3.

İttihat ve Terakki hükümeti dışarıdan gelen baskılarla Hamidiye Alayları'nı lağvetmek teşebbüsüne girince Said Nursî bu konuyla alakalı önerilerde bulunmuştur. Bu makalelerinde hem Hamidiye Alayları'nın temelini teşkil eden Kürtlere hem de bu konuda yeni düzenlemelere gitmeyi düşünen İttihat ve Terakki hükümetine ikazlarda bulunmuş, tavsiyeler vermiştir.²⁹⁵

Nursî'nin İstanbul'da yazdığı makalelerdeki medrese görüşünü Muhakemat adlı eserinde şöyle okuyoruz:

*“Medrese ilimlerinin ilerlemesine ve tabi olduğu şu durumdan kurtulmasına önemli bir çare şudur: Yüce ilimlerin önem sıraları değiştirilmiştir. Mana elbisesi hükmünde olan Arapça'nın halli, zihinleri zapt ederek asıl maksat olan ilmin önüne geçmiştir...”*²⁹⁶

“Ben Ekrad'ın, Şark'ın yalçın kayalıklarından gelmişim” diyen 29 yaşındaki Nursî plansız, stratejisiz ve korkusuzdur. Buna mebni olarak talebini değerlendirmeye almayan mâbeyn kâtiplerine çok sert çıkışır. Bu da zaten bin bir türlü siyasi, sosyal ve harici problemlerle diplomatik bir mücadele içerisinde olan saray erkânını kuşkulandırır. İlk başta Fizan ve Libya'ya sürülmesi düşünülür. Hakkında bir paşanın müsbet mektubu olmasına istinaden sû-i niyetli olmadığı, samimi olduğuna kail olunur ve mecnun denilerek Said Nursî, Eski Toptaşı Tımarhanesi akıl hastanesine yatırılır.²⁹⁷

Nursî Eski Toptaşı Tımarhanesi'nde muayenelerden geçerek akıllı raporu almışsa da, "Toptaşı Tımarhanesi"ne konularak orada bir müddet tutulmuştur. Bu rapor üzerine tımarhaneden terhis edilmiş bu sefer de hapishaneye kapatılmıştır.²⁹⁸ Tutuklanma sebebi ise menfi jurnallerdir. Daha sonra İbrahim Paşa'nın kefaletiyle serbest bırakılmıştır.

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kendisine yakın ilgi göstermesi de bu süreçtedir. Yıldız idaresi tarafından hem tımarhaneye hem de hapishaneye atılan Nursî, bu dönemde İttihatçıların Sultan Hamid aleyhinde yaptıkları şiddetli tezvirattan da etkilenmiştir. Nursî'nin bu dönemde Saray üslubuna pekte muvafık düşmeyen tenkitleri ile beraber başına gelenlerden ekseriyetle doğrudan Sultan Abdülhamid'i sorumlu tutmadığını idare tarzını ve etrafındakileri tenkit ettiğini görüyoruz. O bu dönemde istibdatı eleştirdiği

²⁹⁵ Akgündüz, *Arşiv Belgeleri Işığında Bediüzzaman Said Nursi ve İlmî Şahsiyeti*, s. 422-423.

²⁹⁶ Said Nursi, *Muhakemat*, RNK Neşriyat, İstanbul 2012, 8. Baskı, s. 42-43.

²⁹⁷ İslam Yaşar, *Nur Menzilleri*, Yeni Asya Yayınları, İstanbul 2008, s. 125.

²⁹⁸ Süleyman Kânî İrtem, *İttihad-Terakki Cemiyeti ve Gizli Tarihi*, Temel Yayınları, İstanbul 1999, s. 215.

Selanik'teki en ağır nutkunu dahi "*Halife-i Peygamberi*"²⁹⁹ şeklinde bitirmektedir. Bu üslubuyla Sultan Abdülhamid'e en ağır hakaretleri eden muhaliflerden bakış açısı itibariyle farklılık arz etmektedir. Bununla birlikte o dönem için pek hoş kabul edilmeyecek bir üslupla tenkitleri de yok değildir. Mesela Sultan Abdülhamid'in kendisine gönderdiği maaş ve ihsanı rüşvet ve hakk-ı sükût olarak gördüğünü ve reddettiğini söylemiştir.³⁰⁰

Burada bahsettiği rüşvet memleketi Van'a dönmesi için harcırah adı altında kendisine tevdi edilen 2.000 kuruş Sultan Abdülhamid'in 29 Ağustos 1908 tarihli iradesiyle tahsisat verilmesi kararıdır. 27 Haziran 1908 tarihli İrade-i Seniyye ile Van'dan İstanbul'a gelmiş olan Molla Said'e Van'a dönmek üzere harcırah olarak 2.000 kuruş verilmesi uygun bulunmuştur.³⁰¹ Said Nursî, bu harcırahı susması için kendisine verilen bir rüşvet olarak yorumlamış ve reddetmiştir.³⁰²

Eşref Edip Fergan bu süreç için "*Nursî'nin ilim ve faziletine hürmeten Saray'ın çok müsamahakâr davrandığını*"³⁰³ söylemektedir.

Nursî'nin Sultan Hamid'in tahttan hal edilmesinin son aylarında ve sonrasında gelişen süreçte İttihatçı kabine ile olan hukuku inişli çıkışlı bir süreç şeklinde seyir etmiştir. Nursî'nin İttihat ve Terakki kabinesine destek vermesi meşruti idareye taraftar olmasından kaynaklanmaktadır. Nursî, Sultan Abdülhamid'in tahttan indirildiği son idare yılında İstanbul'a gelmişti. Bu dönem İstanbul'da siyasi ihtilafların en zirvede olduğu dönemdi ve mâbeyndeki muhatapları ile yaşadığı sıkıntılardan ötürü tımarhaneye atılmıştı. Ona bir cezâ-i müeyyede uygulanmayıp tımarhaneye atılmasından sarayın onun hakkında ki zannının onun meşrep ve hareketlerini kötü niyetli olduğu ile değil, akli muvazenesi yerinde olmadığı şeklinde yorumladığı anlaşılmaktadır. Şerif Mardin bu ihtimali teyid etmektedir.³⁰⁴

Nursi bir meczup olmadığı anlaşılıp hastaneden taburcu edilince tevkif edilmiştir. Said Nursî'nin tutuklandığı süreç İstanbul'da meşrutiyet ve hürriyet tartışmalarının yapıldığı

²⁹⁹ Said Nursi, *Âsâr-ı Bediyye*, Envar Neşriyat, İstanbul 2013, 3. Baskı, s. 457.

³⁰⁰ Nursi, *İçtimai Dersler*, s. 167.

³⁰¹ BOA, 250791, 16 A 1324 (29 Ağustos 1908); Mâliye. İD. 1271, DH. İD. 948.

³⁰² BOA. ZB. 325/115.

³⁰³ Eşref Edip Fergan, *Yeni İstiklal Gazetesi*, 23 Mart 1966, s. 241.

³⁰⁴ Mardin, *Bediüzzaman Said Nursi Olayı*, s. 132.

en hararetli dönemdir. Said Nursî bir suçunun olmadığı gerekçesiyle 22 Temmuz'da hapisneden de serbest bırakılmıştır. Nursî'nin İstanbul'a geldikten sekiz ay sonra II. Meşrutiyet ilan edildi. Nursî'nin hitabet ve cevvaliyetini gayet iyi gören İttihatçılar bu dönemde onun farkına varmış, meşrutiyet meselesi hakkında onu mitinglerinde konuşturmuşlardır. Nursî'nin bu dönemdeki konuşmalarına bakıldığında onun Sultan Abdülhamid'in yönetim şekli olan istibdadî yönetimden rahatsız olduğunu ve meşrutiyetin İslami ve elzem bir yönetim şekli olduğunu söylemekle beraber ekseriyetle Sultan Abdülhamid'in şahsıyla değil yönetim şekliyle bir mücadelesinin olduğunu açıkça görmekteyiz. Nursî'nin Sultan Hamid'e; "Yıldız'ın Ağası" gibi İstanbul'un saray edep ve erkânına uymayan ifadelerle hitap etmesinin dışında Sultan'ın şahsına ciddi bir hakareti görülmemektedir. Hatta meşrutiyet yönetimini ilan eden Sultan Abdülhamid'in kendisi olduğunu söyleyerek milleti hürriyete kavuşturmanın da o olduğundan bahsetmektedir. Bununla birlikte Sultan Abdülhamid dönemi paşalarının hükümet şekline en ağır hakaretlerle hitap etmiştir. Said Nursî, İttihatçıların içindeki Enver Paşa gibi dine yakın kesimiyle yakın olmuş, İttihatçıların içindeki dine ve maziye düşman kesimiyle kavga halinde olmuştur.³⁰⁵

Said Efendi'nin bu zamanda yapılan bu mitinglerde meşrutiyetin islâmî ve ideal bir yönetim olduğunu, benimsenmesi gerektiğini, Sultan Abdülhamid'in istibdadî yönetim adını verdiği yönetim şeklini eleştirerek verdiği nutuklardaki görüşlerinden bazıları meâlen şunlardır:

"Kürdistan âlimlerine, şeyhlerine, reislerine ve fertlerine meşrutiyete dair telkinlerdir: Ey nebiler mirası Kürt âlimleri.. ahir zamanda istibdat fikrinin zulmü İslâmiyetin güneşini, yüceliğini ve gerçek güzelliğini örtmüştür. .. ilerlemeye engel ve hürriyeti yok etmiş gibiydi. Hâşâ sümme hâşâ!... Zira Şeriat-ı Garra hürriyet hakkını ve adalet ve hukuk eşitliğini üzerinde toplamıştır... zamanın gereklerine göre o adil hükümleri koyup tatbik ediniz!

Ey yiğit yaradırlı Kürt reisleri!

Ey Kürtler!.. Şimdiye kadar iki cihetten esir hükümündeydiniz. Biri (eski) müstebid hükûmetin zalim yükümlülükleriydi. Diğeri bazı zâlimlerin gasp ve hırsızlık

³⁰⁵ Badıllı, *Bediüzzaman Said Nursî Mufasssal Tarihçe-ı Hayatı*, s.267.

tecavüzleriydi... Şimdi bu büyük inkılâptan (meşrutiyetin ilanından) sonra özgürsünüz...”³⁰⁶

Bununla birlikte Nursî'nin nutkunda meşrutiyetin tam manasıyla icra edilemeyeceğine dair bir endişe içinde olduğu anlaşılıyor.³⁰⁷

Nursî, bu konuşmasında “*yeni-i hükümet-i meşrûtamız bir mucize gibi doğdu*” derken meşrutiyet hükümeti nizamını kastetmekte, meşrutiyet hükümeti olan İttihat ve Terakki'yi kastetmektedir. Nursî'nin bu nutkunda İttihat ve Terakki hükümetine olan desteği açıktır.³⁰⁸

Sultan II. Abdülhamid'e ziyadesiyle bağlı olan Kürtlere de İttihat ve Terakki Hükümetine uyulması gerektiği hakkında Kürd Teavün ve Terakki Gazetesinde 12 Aralık 1908 tarihinde bir telkinde bulunmuştur.³⁰⁹ Nursî, İttihat ve Terakki'den ayrılışının nedenini Volkan mecmuasında “onların yola başladıklarında serdettikleri söylemlerden vazgeçtikleri” şeklinde anlatmaktadır.³¹⁰

Bu dönemde Said Nursî'nin hürmet gösterip ders halkasına devam ettiği bir zat vardır ki o da Es'ad Erbilî'dir. Es'ad Erbilî, Sultan Abdülhamid tarafından sürülmüş, İttihatçılar tarafından Sultan'ın tahttan indirildiği dönemde İstanbul'a davete edilmiş, zamanın da şeyhü'l meşâyihlik vazifesini deruhte eden zattı. Said Nursî, Es'ad Erbilî'nin sohbet meclisine devam etmiş, ondan Kâdirî Tarikatı dersi almıştır.³¹¹ Said Nursî'nin talebelerinden Mehmed Feyzi Efendi'nin nakline göre Nursî, Erbilî Efendi'den halifelik almıştır.³¹²

³⁰⁶ İttihat ve Terakki Gazetesi, 6 Eylül 1908, Yıl: 1, No: 14, s. 3.

³⁰⁷ Nursi, *Eski Said Dönemi Eserleri*, s. 176.

³⁰⁸ Nursi, *Eski Said Dönemi Eserleri*, s. 186.

³⁰⁹ Kürd Teavün ve Terakki Gazetesi, 29 Teşrin-i sani 1324/12 Aralık 1908, Sayı: 2, s. 13.

³¹⁰ Volkan Gazetesi, 15 Nisan 1909, Sayı: 105.

³¹¹ *Allah Dostunun DünyasındanHacı Musa Topbaş Efendi ile Sohbetler*, Erkam Yayınları, İstanbul 1999, s. 60.

³¹² Ali Ramazan Dinç, bu hususi bizzat Nursî'nin “sır kâtibim” dediği Mehmed Feyzi Efendi'den duyduğunu Ülke Tv'de katıldığı bir programda nakletmektedir. <https://www.youtube.com/watch?v=RS1WYWBa0aw>, (Görülme Tarihi: 24. 04. 2019).

Nursî, Sultan II. Abdülhamid'in yönetim şekline en muhalif olduğu bu dönemde dahi Sünihat adlı eserinde Sultan Hamid hakkında “*bizim padişahımız hem sultandır, hem halifedir ve hemde âlem-i islâm 'ın bayrağıdır*” şeklinde sitayişkar bahsetmektedir.³¹³

Said Nursî, 31 Mart Vak'ası ile ilişkilendirilip İttihatçı simalarca muhakeme edildiğinde Sultan Abdülhamid'e karşı idare tarzında yaptığı tenkitlerle yanıldığını, Sultan Abdülhamid'in idare tarzının “*şahane*”³¹⁴ olduğunu, Sultan Hamid'e bu geda haliyle yaptığı nasihatın yarı bir cinayet olduğunu söylemiştir.

Bununla beraber Nursî'nin Divan-ı Harb-i Örfi'deki müdafaasında İttihatçılara güvenmekle de hata ettiğini, onlara kefil olarak haysiyetinin ve tesirindeki nasihatının kırıldığını beyan eden ifadeleri vardır.³¹⁵ Nursî bu sert ifadelerinde meşrûiyetin fesat üzerine kurulduğu için bozuk ve geçersiz olduğunu, İttihad ve Terakki fırkasının adındaki ittihad ifadesinin de yalandan ibaret olduğunu söylemektedir. Yine bu müdafaada Sultan Abdülhamid'in ittihatçıların zulmüne uğradığını söylemiş: “*O, mazlum bir Sultandır*”³¹⁶ demiştir. Nursî'nin bu ifadelerinde Sultan Hamid hakkındaki evveldeki sert söylemlerinin yerini ziyadesiyle hürmet aldığı görülmektedir.

Gerek akademik gerekse popüler yayınlarda Sultan Hamid ile hiçbir şekilde görüşme imkanı bulamayan Nursî'nin görüştüğü hakkında birçok beyan mevcuttur. Mesela, tarihçi Cemal Kutay, hiçbir kayıta dayanmaksızın hayali olarak Said Nursî'yi Yıldız Sarayına kadar getirerek Şeyhülislam Cemâleddin Efendiyle görüştürmüş, hatta Necmeddin Şahiner'e verdiği mülakatta hiçbir mesnedi olmaksızın Said Nursî'yi Sultan Abdülhamid'in karşısına çıkararak “*senin halifeliğini tanımıyorum*” dedirtmiştir.³¹⁷ Prof. Şerif Mardin de “*Bediüzzaman Said Nursî Olayı*” adlı eserinde Kutay gibi Nursî'yi Sultan Abdülhamid'le görüştürüp “*Sultan'a projelerini sunmuştur*”³¹⁸ demiştir. Oysa Nursî projesini bizzat Sultan Hamid'e sunma imkânını bulamamış ancak “*Kürdler Neye Muhtaç*” adı altında Şark ve Kürdistan Gazetesinde H. 1324/ 19 Kasım 1908'de bir yazı neşredebilmiştir. Mısıroğlu, Nursî'nin Nutuk adlı kitabında Sultan II. Abdülhamid'in

³¹³ Bediüzzaman Said Nursî, *İndeksli Risale-i Nur Külliyyatı*, Nesil Yayınları, İstanbul 1996, c. 2, s. 2047.

³¹⁴ Nursî, *İçtimai Dersler*, s. 167-168.

³¹⁵ Nursî, *İçtimai Dersler*, s. 169-170.

³¹⁶ Nursî, *İndeksli Risale-i Nur Külliyyatı*, c. 2, s. 1926.

³¹⁷ Necmeddin Şahiner, *Aydınlar Konuşuyor*, Özal Matbaası, İstanbul, 1979, s. 346.

³¹⁸ Mardin, *Bediüzzaman Said Nursî Olayı*, s. 129.

tahttan indirildiğini alkışladığını söylemektedir ki adı geçen Nursî'nin Nutuk adlı kitabı Sultan II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesinden iki ay önce basılmıştır.³¹⁹

Bir diğer ifadesin de İttihatçıların mevcut istibdatı kaldırmak değil daha da şiddetlendirmek gayesinde olduklarını müşahade ettiğini belirtmektedir.³²⁰ Nursî bu dönemde siyaset yapmaktan gayesini “*siyasi yolla hizmet etmek*” şeklinde ifade etmiştir.³²¹

Nursî'nin 31 Mart Vakası'nda da vaaz ve nasihatlarıyla kumandanların söz geçiremediği taburları bir nutukla hükümete itaat etmeye razı ederek isyandan vazgeçirdiği rivayet edilmektedir.³²² O bu süreçte isyandan vazgeçirdiği bir kısım hammallara verdiği telkinatta “Türklerin Kürt milletinin aklı, Kürtlerin de Türk Milletinin kuvveti olduğunu” beyan etmiştir.³²³

31 Mart Vakasında Said Nursî, isyanı bastırcı bir rol oynayarak isyan edenleri isyanı bırakmalarına ikna ettiği halde tutuklanmış yargılanmıştır.³²⁴ Serbest bırakıldıktan sonra İttihatçılara kızgınlık içerisinde memleketine dönmüştür.³²⁵

Nursî bu dönemde İttihatçılarla iyi ilişkiler içerisinde olmasına rağmen yine de 31 Mart Vakasıyla ilişkilendirilmiştir. Bu dönemde ona karşı yapılan itham “Sultan Abdülhamid'e muhabbetiyle maruf İttihâd-ı Muhammedi cemiyetine mensup olması ile ittihâtçı düşmanı Volkan Gazetesi'nde yazılar yazmasıdır.”³²⁶

Said Nursî'nin kendi emriyle talebelerinden Ziya ve Muhsin'e yayınlattığı bu lahika mektubunda “Sultan Abdülhamid'e yapılan hakaretlerden çok üzüldüğünü, O'nun bir Veli olduğuna itikad ettiğini ve ona karşı hata ettiğini” beyan etmiştir.³²⁷

³¹⁹ Nurettin Ceylan, *Gerçeğin Aynasında Bediüzzaman*, Nesil Yayınları, İstanbul 2016, s. 90.

³²⁰ Nursî, *Eski Said Dönemi Eserleri*, s. 144.

³²¹ Hasan Köksal-Ömer Faruk Paksu, *Türk Basınında Bediüzzaman ve Risale-i Nur*, Nesil Yayınları, İstanbul 2015, s. 17.

³²² Necip Fazıl Kısakürek, *Bediüzzaman Said Nursî*, Büyük Doğu Yayınları, İstanbul, 2014, s.18.

³²³ Muhammed Sıddık Şeyhazade, *Bediüzzaman Said Kürdi*, Tenvir Neşriyat, İstanbul 2007, c.1, s. 336-337.

³²⁴ Necip Fazıl Kurt-Nil Gülsüm Gül, *Sürgünde Bir Ömür*, s. 12.

³²⁵ Köprü Dergisi Bediüzzaman Özel Sayısı, Bahar 2000, sayı: 70.

³²⁶ Ceylan, *Gerçeğin Aynasında Bediüzzaman*, s. 70.

³²⁷ Ahmet Akgündüz, *Sultan II. Abdülhamid ve Bediüzzaman*, OSAV, İstanbul 2017, s. 50.

Nursî'nin Sultan Abdülhamid ile ilgili hukukunu doğru bir şekilde analiz edebilmek için çok yönlü tahlil icap etmektedir. Eski Said dediği dönemde Sultan Abdülhamid'in şahsına ciddi hakaretâmiz bir kelime kullanmayıp yönetim şeklini ciddi bir şekilde tenkit etmiş bununla beraber o dönemde Sultan Abdülhamid'e iltifatları ve müdafaları da olmuştur.

Nursî, Prof. Dr. Osman Turan merhumun naklettiğine göre “*kendisinin kayınvâidesi olan Nemîka Sultan'dan büyükbabası Sultan Abdülhamid adına özür dilemiş ve dedesibe vekaleten hakkını kendisine helal etmesini istemiştir.*”³²⁸

Eski Said diye adlandırdığı dönemin telifatındaki Sultan Abdülhamid'e karşı bazı ifadelerini ise Yeni Said diye adlandırdığı döneminde: “*eski dönem eserlerinde Sultan Hamid hakkında hataların olduğunu, kusurlar hatalardan pişmanlık duyduğunu. iyi niyetinden dolayı yaptığı hataların bağışlanmasını affedilmesini ümit ettiğini...*” beyan etmektedir.³²⁹

3.3.2. Şâzelî Şeyhi Zâfir Efendi

Sultan Abdülhamid'in şeyhi olduğu rivayet olunan Şeyh Muhammed Zâfir el-Medenî, Şeyh Muhammed Hasan Zâfir el-Medenî'nin (ö. 1263/1847) mahdumudur. Annesi Kamer Hanım'dır. 1828 yılında Trablusgarp'ın Mısırâte beldesinde dünyaya gelmiştir. Şeyh Zâfir Efendi, kendi eserinde yazdığına göre zahiri ilimleri okuduğu hocası da ve tarikat hilafetini aldığı şeyhi de babası Şeyh Muhammed Hasan Zâfir el-Medenî'dir.³³⁰

Şeyh Hamza Efendi Pertevniyâl Vâlide Sultan'ın hususi iltifatlarına nail olmuştur. Valide Sultan kendisine intisap etmek istese de o “*ağabeyi Şeyh Zafir Efendi'nin buna daha münasib olduğu*” şeklinde mukabelede bulunmuş, Valide Sultan'ın da tensibiyle payitahta avdet etmiştir.³³¹

Sultan Hamid, tasavvufî tarikatlerden birçok şeyhle ünsiyeti olmakla beraber o hususiyetle Şâzelî Tarikatı'na bağlanmıştır.³³² II. Abdülhamid, padişahlar içinde istisna

³²⁸ Kadir Mısıroğlu, *Sultan II. Abdülhamid*, Sebil Yayinevi, İstanbul 2013, 3. Baskı, s. 22.

³²⁹ Said Nursi, *Kastamanu Lahikası*, RNK Yayınları, İstanbul 2012, 8. Baskı, s. 76.

³³⁰ Muhammad ibn Muhammad Hasan Zâfir, *el-Envârü'l-Kudsiyye Fî Tenzîhi Turukı'l-Kavmi'l-Aliyye, Matbaatü'l-Behiyyeti'l-Osmâniyye*, İstanbul, 1302, s. 145- 161.

³³¹ Mustafa Salim Güven, *Türkiye'de Tarikatlar: Tarih ve Kültür- “Şazeliyye”*, Editör Semih Ceyhan, İsam Yayınları, İstanbul 2015, s. 402.

³³² Ayşe Osmanoğlu, *Babam Sultan Abdülhamid*, Ankara 1986, 3. Baskı, Selçuk Yayınları, s. 28.

olarak Şâzîlî'dir. Şeyhi, Trablusgarplı Şâzelî şeyhi Muhammed Hamza Zâfir Efendi (Şubat 1829- 24.9.1903) babasının ölümü üzerine 18 yaşında Şâzeliyye postnişini olarak bu şubenin büyük şeyhi olmuştu. Libya Valisi Mahmud Nedim Paşa (sadrızam) Valide Sultan'ın da arzusuyla, 1872 senesinde onu Trablus'tan İstanbul'a getirmiştir. Bu zat 30 yıl Sultan Abdülhamid'in şeyhi ve müşaviri olarak kalmıştır. Sultan Hamid, onun için Beşiktaş'da hususi bir tekke ve türbe yaptırmıştır. Şeyh Zâfir 1903'de vefat edince tekke de yerine mahdumu Şeyh İbrahim, sonra onun oğlu Şeyh Muhammed (ö.1917) sonra onun oğlu büyük-şeyh olmuştur. Sultan Abdülhamid'in Şâzelî şeyhi Evliyâzâde Zâfir Efendi'nin oğlu: Ahmed Bey de Şeyhülislam mühürdarı vazifesini ifa etmiştir.³³³ Mahmud Nedim Paşa Şeyh Zâfir Efendi'nin muhiplerindendi. Şeyh Zâfir Efendi'nin Sultan II. Abdülhamid'e şehzadelîği döneminden beri devam eden hukuk ve kendisi üzerindeki tesirini iyi bilen Mithat Paşa, Zâfir Efendi'yi İstanbul'dan uzaklaştırmak istemiştir. Bunun nedeni şehzadelîği döneminde Zâfir Efendi'nin sohbetlerine devam eden ve ondan tarikat dersi alan Abdülhamid'e Zâfir Efendi: "Evladım kendini Saltanata hazırla" buyurmuştur. Sultan Abdülhamid ve Şeyh Zafir Efendi'nin bu istikamette bir yakınlaşması bu dönemde Midhat Paşa ekibini rahatsız etmiştir.³³⁴Şeyh Zâfir eş-Şazeli, payitahta geldikten sonra Midhat Paşa'nın İstanbul'dan uzaklaştırmasıyla Medine-i Münevvere'ye yerleşmiştir.³³⁵

II. Abdülhamid Şâzelî meşrebinin ve bu meşrebin tarihinin siyasi gayesi hizmet yolunda uygun gördüğü için ortam ferahladığında onu tekrar hem hissi hem de siyasi bir tercih olarak İstanbul'a davet etmiş ve hususi himayesine almıştır. Sultan Abdülhamid'in Şeyh Zâfir Efendi'yi İstanbul'a getirmek için birçok "irade"leri olmuştur.³³⁶ Şâzelî Tarikati Şeyhi Zâfir Efendi, II. Abdülhamid'in saltanatından önce İstanbul'a gelmesine rağmen, II. Abdülhamid zamanında parlamıştır. Süphesiz bunda II. Abdülhamid'in Şâzelî Tarikati'na bağlı olması yanında Kuzey Afrika ve İslam Birliği politikalarının da büyük payı vardır. Şeyh Zâfir Efendi, Sultan Abdülhamid'e saltanatının çok zor geçen bu ilk

³³³ Öztuna, *II. Abdülhamid Zamanı ve Şahsiyeti*, s.300.

³³⁴ BOA, DH. İD. , No: 60192.

³³⁵ Hüseyin Vassaf, *Sefîne-i Evliya*, c. I, Hazırlayanlar: Mehmet Akkuş-Ali Yılmaz, İstanbul, Kitabevi Yayını, s. 308-309.

³³⁶ BOA, Dâhiliyye İradeleri No: 72915; 72916; 72924; 72942; 73470; 76124.

yıllarında yardımcı olmuştur. Sultan'a bu dönemde Tunuslu Hayreddin Paşa'yı tavsiye etmiş, Sultan Abdülhamid de ıslahatçı efkârıyla maruf mezkur paşa'yı getirtmiştir.³³⁷

Sultan II. Abdülhamid sadece Kuzey Afrika hususunda değil Devlet-i Âliyye'nin birçok işinde Şeyh Zâfir Efendi ile mütalaalarda bulunmuştur. Bunlardan sadece biri Kongo Mukavelesi'dir."³³⁸ Sultan Abdülhamid o'nun irşat faaliyetleri ğayesiyle hususi bir tekke inşa ettirmiştir.³³⁹ Fransız raporlarında II. Abdülhamid'in Şeyh Zâfir ve kardeşi Hamza Zâfir Efendiler vasıtasıyla Tunus halkının Fransız himayesine karşı bazı faaliyetlerde bulundurduğu yazılmıştır.³⁴⁰

Bununla beraber Şeyh Zâfir Efendi, devlet ve siyaset işlerine müdahaleci bir usul izlememiş siyasete her zaman mesafeli durmuştur. Şeyh Muhammed Zâfir Efendi ahlak itibariyle aşırılık ve fevriyetten uzak çok itidalli bir insandı.³⁴¹O, siyasete mesafeli durarak bu yönüyle kendisine mensup olsun olmasın bütün devlet erkânının ve halkın takdirini kazanmış, muhterem bir zat olarak tanınmış ve gerek dışarıda gerekse sarayda herkesten saygı görmüştür.³⁴² Bu itibarla Şeyh Zâfir Efendi'yi bazen Abdülhamid'in politikalarına alet olmakla suçlayan, bazen de daha yüksek bir konuma çıkararak Abdülhamid'i yönlendirdiğini iddia eden Batılı raportörler bile, gerçekte Muhammed Zâfir'in siyasette müdaleci bir yönünün olmadığını siyasi meselelerden uzak duran bir meşrebe sahib olduğunu kabul etmek zorunda kalmışlardır.³⁴³ Sultan Abdülhamid'in hanımı Behice Sultan, Sultan Hamid ile Şeyhin yakın hukuku olduğunu anlatmıştır.³⁴⁴

Şeyh Zâfir Efendi onun halifeliğine hususiyetle nazar-ı dikkati celbetmiş, İslam ümmet için verdiği mücadele'yi anlatmış ve onu şefkat sahibi bir sultan şeklinde tarif ederek hilafeti güçlendirmek adına yazılan risalelere eseri güzel bir örnek teşkil etmiştir.³⁴⁵

³³⁷ Atilla Çetin, *Tunuslu Hayreddin Paşa*, Kültür Bakanlığı, Ankara 1988.s. 267-271.

³³⁸ BOA, L.E.E., 122/3, L. 3, 29. B. 1309. Neslihan Ağdaş, *II. Abdülhamid'in Kuzey Afrika siyaseti: Şeyh Zâfir ve Ertuğrul Tekkesi*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Tarihi Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2015, s. 135'ten naklen.

³³⁹ Dr. Butros Ebu Manneh "Sultan Abdülhamid II ve Şeyh Ebu'l-Hüdâ Es-Sayyadi", Çev. Dr. İrfan Gündüz, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı: 7-8-9-10, İstanbul, 1995, s. 390-391.

³⁴⁰ Ağdaş, "II. Abdülhamid'in Kuzey Afrika Siyaseti: Şeyh Zâfir ve Ertuğrul Tekkesi", s.57.

³⁴¹ İsmet Bozdağ, *Abdülhamid'in Hâtırâ Defteri*, Kervan Yayınları, İstanbul 1975, s. 204.

³⁴² Güven, *Türkiye'de Tarikatlar: Tarih ve Kültür- "Şazeliyye"*, s. 409.

³⁴³ Güven, *Türkiye'de Tarikatlar: Tarih ve Kültür- "Şazeliyye"*, s. 409-413.

³⁴⁴ Ekinci, *Sultan Abdülhamid'in Son Zevcesi Behice Sultan'la Altı Ay*, s. 126-127.

³⁴⁵ Ağdaş, "II. Abdülhamid'in Kuzey Afrika Siyaseti: Şeyh Zâfir ve Ertuğrul Tekkesi", s. 18.

Sultan Abdülhamid tarafından birçok Şâzelî tekkesi inşa ettirilmiştir. Cemalettin Server Revnakoğlu, Şeyh Zâfir Efendi'nin İstanbul'a temelli geldikten sonra bir süre Yıldız Hamidiye Cami'sinde zikirler yaptığını söylemektedir.³⁴⁶

Sultan Hamid, İstanbul'da birçok Şâzelî tekkesini inşa ve ihya ettirdiği halde Şâzelî tekkesinin merbutiyet ve irtibatında merkez hükmünde olan asıl tekke Beşiktaş'ta yer alan Ertuğrul Şâzelî Tekkesi olmuştur. Ertuğrul Tekke diye maruf olan bu tekkeye Sultan Abdülhamid mutat ziyaretlerle beraber Cuma namazlarına da iştirak etmiştir. Sultan Hamid Cuma sonrası ziyaretin akabinde kendisi de zikire katılırdı.³⁴⁷ Ertuğrul Tekkesinde zikir günleri cuma idi. Cuma namazından sonra zikir merasimi icra edilmekteydi. Tekkede Şâzelîyye evrâdı kıraati tekâyanın ilğasına kadar sürmüştür.³⁴⁸ Sultan Abdülhamid, bu zikirlerin haricinde ayrıca Receb-i Şerîf'in 27. Gecesi tekkede Mirâciye okutur ve masrafları da bizzat kendi Hazine-i Hassası'ndan karşılardı.³⁴⁹

Mezkur Şâzelî Tekkesi'nin Güney tarafındaki giriş kapısının üzerinde 1886 senesine ait talik hatla yazılmış, manzum ihya kitabesi okunduğunda Sultan Abdülhamid'in Şâzelî Tekkelerindeki yeri ve ona olan muhabbet daha iyi şekilde anlaşılır.³⁵⁰

Mezkur Şâzelî Tekkesi'nin içerisinde Sultan'a tahsis edilmiş hususi bir oda ile şeyh efendi'ye tahsis edilmiş hususi bir oda bulunmaktaydı.³⁵¹ Tekkeye tahsis edilmiş bir de özel bir tabip bulunmaktaydı.³⁵² Sultan Abdülhamid, bu tekkeye çok masraf yapmış caminin minaresi ve muhtelif kısımlar bina ettirilmiştir.³⁵³

Sultan Hamid vefat ettikten (1918) sonra da diğer tarikatlerin mensupları gibi Şâzelîler de onu yalnız bırakmamıştır. Cenaze töreninde Mevlevî, Kadirî, Rufâî Tarikatlerinin önde gelen şeyh ve dervişlerinden başka Şâzelîler de yer almıştır. 1903 yılında vefat eden Şeyh Zâfir Efendi, II. Abdülhamid için düzenlenen bu merasimde yer almasa da naaşı kalkarken Şâzelî Tarikati'nin önde gelen isimleri burada bulunmuştur. Hatta güzel

³⁴⁶ CSRA, 76/2; Ağdaş, "II. Abdülhamid'in Kuzey Afrika Siyaseti: Şeyh Zâfir ve Ertuğrul Tekkesi", s. 10.

³⁴⁷ Güven, *Türkiye'de Tarikatlar: Tarih ve Kültür- "Şâzelîyye"*, s. 407.

³⁴⁸ Hür Mahmut Yücer, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf 19. Yüzyıl*, İnsan Yayınları, İstanbul, 2003, s. 606.

³⁴⁹ BOA, Y.PRK.HH. 25/19.

³⁵⁰ Fatih Köse, "Arşiv Belgelerinin Işığında İstanbul Şâzelî Tekkelerinin Tarihi", *Vakıflar Dergisi*, sayı: 40, Aralık 2013, s. 104.

³⁵¹ BOA, HH. 14847.

³⁵² BOA, İ.TAL.384/16.

³⁵³ BOA, Y.PRK.MM. 1/48.

sesli bir Şâzelî dervişi zikir eşliğinde bir de naat okumuştur.³⁵⁴ Şeyh Zâfir Efendi'nin oğlu Halil Hâlid Bey'in naklettiğine göre Sultan Hamid vefat ettikten sonra Şeyh Zâfir Efendi'nin türbesinde şeyhinin ayakucuna gömülmeyi vasiyet etmişse de İttihatçılar bu arzusunun yerine getirmemişlerdir.³⁵⁵

3.3.3. Şerif Hüseyin

Mekke Şerifleri gerek Osmanlı tarafından çok ihtiram görmeleri, gerekse idarecisi oldukları Hicaz bölgesinden dolayı çok ehemmiyeti haizdirler. Sultan Abdülhamid döneminin İstanbul'daki önemli isimlerinden biri de Şerif Hüseyin'dir. Mekke Şeriflerinin pan-islamist bir siyaset anlayışının hâkim olduğu Sultan Abdülhamid döneminde çok mühim tesirleri olmuştur.

Sultan Abdülhamid tarafından Mekke Emirliği'ne getirilen Avnürrefik Paşa 1904 yılında ölümüne kadar bu vazifesine devam etmiştir. Şerif Hüseyin ile Avnürrefik Paşa'nın arasında ciddi bir anlaşmazlık olunca, Mekke Emiri Şerif Hüseyin'i İstanbul'a çağırmasını talep etmiş,³⁵⁶ Sultan Abdülhamid onu İstanbul'a çağırmıştır. Kimi tarihçilerce hain³⁵⁷ kimi tarihçilerce İttihatçıların adamı olan³⁵⁸ ve devletin başına belalar açan Şerif Hüseyin yazdıkları, söylemleri göze alınırca tam tersidir. Şerif Hüseyin kendi ifadesiyle kendini, "*Sultan Abdülhamid'e sadık, İttihatçılara düşman, milletin menfaatini düşünen ve onları Osmanlı yönetimini ele geçiren Türkçü İttihatçıların yönetiminin cuntasından kurtarmak isteyen*" birisi olarak tarif etmektedir.

Şerif Hüseyin, Sultan Abdülhamid'e Avnürrefik Paşa ile onunla işbirliği yapan Vali Ahmed Ratıb Paşa'nın birlikte hareket edip Arap milletine zulmettiğini söyleyip şikâyet etmiştir. Bununla birlikte Şerif Hüseyin Sultan Abdülhamid'in sözünü tutarak 1882'de İstanbul'a gelmiş, İstanbul'a vardığı ilk gün Abdülhamid ile görüşmüş ve Abdülhamid kendisinin devlete hizmet etmesini istediği için İstanbul'a çağırıldığını söylemiştir. Sultan

³⁵⁴ Ağdaş, "II. Abdülhamid'in Kuzey Afrika Siyaseti: Şeyh Zâfir ve Ertuğrul Tekkesi", s.40.

³⁵⁵ Aydın, *Sultan 2. Abdülhamid Han'ın Ulema İle Münasebetleri*, s. 280.

³⁵⁶ BOA. İ. DH.1159/90623 (12.11.1889); Taha Öztürk, "Şerif Hüseyin'in Ailesiyle İstanbul'da Geçirdiği Yıllar", *Vakanüvis Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, Mart/March 2017, Yıl/Vol. 2, No. 1, s. 155'ten nakil.

³⁵⁷ Enes Taha Ersen, "Şerif Hüseyin ve Hain Ailesi" başlıklı yazısı, <https://www.ensonhaber.com/arap-ihaneti-yaftasi-serif-huseyin-ve-hain-ailesi.html>, (Görülme Tarihi: 24. 04. 2019).

³⁵⁸ Mustafa Armağan, *Abdülhamid'in Kurtlarla Dansı 2*, Timaş Yayınları, İstanbul 2017, 14. Baskı, s.148.

Abdülhamid, Şerif Hüseyin'i Şurâ-yı Devlet azası yapmış ve ona boğazda özel bir konak tahsis etmiştir.

II. Meşrutiyet'in ilanından sonra İttihatçılar sanıldığı gibi Şerif Hüseyin'i değil Şerif Abdüllillah Paşa'yi Mekke Şerifi tayin etmiştir. Mekke emirliğine tayin edildikten sonra ailesi ve eşyalarını önceden gönderen Şerif Abdüllillah Paşa, Mekke'ye doğru yola çıkmadan önce 28 Ekim 1908 tarihinde vefat etmiştir.³⁵⁹ Bazı tarihçilere göre Sultan Abdülhamid onun şerif olmasını engellemiş, İttihat ve Terakki Cemiyeti onu şerif olarak atamıştır. Hakikat-i hâl tam tersidir, İttihatçılar Şerif Hüseyin'in geldiği Avn ailesinin rakibi olan Zeyd ailesinden Şerif Ali Haydar'ı şerif seçmek istemişlerdir. Bu süreci Şerif Hüseyin'in oğlu Kral Abdullah şöyle anlatır:

“Sultan Abdülhamid'e Şerif Hüseyin'e onu tanımasını engellediklerini arzedince Şerif Hüseyin Sultan II. Abdülhamid'i Hicaz 'a davet ederek Halife'ye en sadık teb'anın orası olduğunu söylemiş, Sultan Hamid'de Şerif'i nişan la taltif etmiştir.” Kral Abdullah, İttihatçıların bu görüşmeden ve bu atamadan dolayı babasına çok kızdıklarını söylemektedir. Abdullah'ın anlattığı üzere daha sonra İttihatçıların Hicaz'a gönderdikleri Abdullah Kasım, Şerif Hüseyin'e “*(Eski Mekke Şerifleri) Şerif Avnürrefik ile Şeyh Ali gibi eski istibdada (Sultan Abdülhamid'e) bağlı çalışmamasını*” söylemişlerdir. Şerif Hüseyin İttihat ve Terakki heyetine Sultan'ın onurunu muhafaza ederek İttihatçıları terslemiştir. Kral Abdullah “*Babasının ittihatçı kabineye bunları söyledikten sonra heyetin kem küm ederek huzurdan ayrıldığını*” söylemektedir. “*Babamla İttihat ve Terakki arasındaki çekişme işte böyle başladı*” demektedir. Bu durumu Müzekkirat'ta Kral Abdullah şöyle anlatıyor: “*İttihat ve Terakki Partisi yöneticileri bu tayin işinden babama kızmışlardı. Bu olay babamla bu çekişme en sonunda babamın Birinci Dünya Savaşında gerçekleşen Arap ayaklanmasının başına geçmesiyle sonuçlandı.*” Kral Abdullah, babası Şerif Hüseyin Mekke Emiri olduktan sonra İttihatçıların gönderdiği bir heyetle babasının arasında geçen bir konuşmadan bahseder: “*Sultan Hamid gerçekten iyi niyetle çalışan biriydi. Eğer hatası varsa içtihat hatasına verilmelidir. İttihatçılar Mekke'ye geldiklerinde babama Sultan Hamid'i kötüleyen konuşmalar yaptılar. Eski Mekke Emirlerinin Sultan Hamid'in istibdadına bağlı olduklarını, yeni emirin Kânûn-ı Esâsiye bağlı bir emir olacağını fiilen*

³⁵⁹ İsmail Gümüş, *Şerif Hüseyin İsyanı*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2013, s. 16.

söylemişlerdi. Babam ise bu konuşmalara şöyle karşılık verdi. “Atalarımın makamına gelirken, Şerif Ebu Numeyr'in Sultan Selim'e verdiği ahdi ettim. Adını ettiğiniz Kânûn-ı Esâsî'yi ilan eden Sultan buraların hadimi olduğunu söylüyordu. Burada tek hüküm caridir o da Kur'an ve Sünnettir...” Şerif Hüseyin'in oğlu Kral Abdullah kendilerinin Sultan Hamid'i Hz. Osman(r.a.)'a benzettiklerini söylemiştir.³⁶⁰

İsyanın baş aktörlerinden Şerif Hüseyin'in oğlu Abdullah'a göre isyanın iki temel nedeni vardı: birincisi İttihat ve Terakki'nin genelde Araplara, özelde de Mekke eşrafına karşı olan tutumu, ikincisi de yine İttihat ve Terakki'nin dini anlamda gevşekliği. Hâşimîler Osmanlı bağımsızlığına ve Sultan'ın meşruiyetine karşı isyan etmiş değillerdi. Şerif Hüseyin Arap kıyamından sonra da Harem'de hutbeyi Sultan Reşad'ın adına okutmuşdur.³⁶¹

Kral Abdullah, Osmanlılar'ın Almanlarla anlaşmalarını, Şerif Hüseyin'in Arapların tam bağımsızlığına kavuşmalarını istiyorsa Büyük Britanya'nın Arap Ayaklanmasını desteklemeye hazır olduklarını söylediğini bildirir. Kral Abdullah Babası Şerif Hüseyin'in “Arapların böyle bir bağımsızlık hareketine daha hazır olmadıklarını” belirten bir mesajla İngilizlere cevap verdiğini söylemektedir.³⁶²

Kral Abdullah hatıratında muhtasaran naklettiğine göre tamda bu teklifin edildiği dönemde Enver Paşa ve İttihatçıların, abisi olan Emir Faysal'ı Irak'ta esir aldıklarını Şerif Hüseyin'den kendilerine destek olmazsa evlatlarını bir daha göremeyeceği tehdidi ile şantaj yaptıklarını, babası Şerif Hüseyin'in Osmanoğullarının faziletini ikrar ile İttihatçıların kibrinden bizâr olduğunu söylemiştir. Said Halim Paşa ile Enver Paşaların Şerif Hüseyin'in büyük oğlu Emir Faysal'ı bir daha göremeyeceğini, Arapların sorunları hakkında konuşmasına hakkının olmadığı ve böyle yapmaya devam ederse sonunun hayırlı olmayacağı hakkında tehdit ettikleri mektuptan sonra Şerif Hüseyin'in çok hiddetlendiğini söyler.³⁶³ Şerif Hüseyin ve evlatları Osmanlı'ya karşı İngilizlerle işbirliği yapmışlardır, kullanılmışlardır lakin kayıtsız bir surette İngilizlerin emrine

³⁶⁰ Kral Abdullah, *Biz Osmanlı'ya Neden İsyân Ettik*, Tercüme: Halit Özkan, Klasik Yayınları, İstanbul 2006, 11. Baskı, s. 14-15-21-28.

³⁶¹ Talha Çiçek, *Şerif Hüseyin İsyânının Türk ve Arap Kimlik İnşa Süreçlerindeki Etkisinin Analizi*, Sakarya Üniversitesi Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2007, s. 34.

³⁶² Kral Abdullah, *Biz Osmanlı'ya Neden İsyân Ettik*, s. 70-95.

³⁶³ Kral Abdullah, *Biz Osmanlı'ya Neden İsyân Ettik*, s. 100.

girmemişlerdir. Şerif Hüseyin ve ailesine göre “onların İngilizlerle işbirlikleri Türklerin Almanlarla işbirliği gibidir.”

İngilizlere istedikleri gibi itaat etmedikleri için ailece kıyım maruz kalmışlardır. Şerif Hüseyin İngilizler tarafından Mekke ve Medine'den uzaklaştırılmış, Kıbrıs'ta göz hapsinde zoraki iskâna tabi tutulmuş ve bir daha ata topraklarına girmesine izin verilmemiştir. Hiçbir evladına bir ya da iki seneden fazla yönetim izni verilmemiştir. Buna istisna bir tek Ürdün'de halkın yoğun sevgisiyle iktidar olan Kral Abdullah'tır ki İngilizleri istemeyen halkın isyanına destek olduğu için o da İngilizler tarafından öldürülmüştür. İttihatçıların yaptıkları reformlarda vazgeçilmez şart olarak Türkçülük gayesi ve icra ettikleri imparatorluk mefkûresinden uzak bu gibi siyasi reformlar “Arapçılık” akımının gittikçe güçlenmesine sebep olmuştur.³⁶⁴

Kral Abdullah şöyle söylemektedir: “*Babam Suriye, Filistin, Irak sınırları konusunda taviz vermiyor ve yabancı devletlerin mandalarını reddediyordu... Bu durum İngiliz Caroux'u rahatsız etti. (Manda hususundaki bir tartışmadan sonra) kendisine şöyle dedim; 'Biz bir devletin elinden kurtulup da diğer bir devletin eline geçelim diye değil...' Kral Abdullah bu ifadelerinden sonra kendilerinden istenilen petrol imtiyazlarına itiraz ettiklerini söylemektedir.*” Daha sonra Lawrence, Şerif Hüseyin'le de petrol ve sınırlar konusunda anlaşamayınca evlatlarıyla anlaşma yolunu dener. Kral Abdullah bunu da şöyle anlatmaktadır: “*olanlar (abisinin başına gelenleri diyor) babamın devre dışı bırakılma fikrini çok eskiden kararlaştırdıklarını gösteriyordu... Kral Abdullah daha sonrasında ise İngilizlerin İbn-i Suud ve Vehhabilere engel olmadıklarını, Ürdün Meliki olarak devrimin merkezi olan Mekke'nin onların eline geçmemesi için mücadele verdiğini, Irak'ın vazifesini yapmadığını ve bütün bu olanlarda Hâşimî ailesine karşı faaliyetler düzenleyen İngiliz yüzbaşısı Lawrence'ının parmağının olduğunu söylemektedir...*” Kral Abdullah neticede isyanın ve kurulacak büyük Hâşemî Arap Krallığının merkezi olacak olan Mekke'nin İngiliz desteğiyle İbn-i Suud ve Vehhabilere verildiğini ve böylece devrimin merkezinin elden çıktığını

³⁶⁴ Alexander Schölch (1991), “Der arabische Osten im neunzehnten Jahrhundert, 1800-1914”, Ulrich Haarmann (Ed.), Geschichte der arabischen Welt, Verlag C. H. Beck, München, sayfa 426-427. <http://belgelerlegercektarih.com/2012/05/23/araplar-bize-ihanet-etti-bizi-arkadan-vurdu-yalani-serif-huseyin-meselesi/> dan naklen. (Görülme Tarihi: 24. 04. 2019).

söylemiştir. İngilizler, bir diğer büyük aile Suudlar ile de görüşerek Şerif Hüseyin'i Hicaz'dan kovma konusunda anlaştılar.³⁶⁵

İngilizler Haşimilerin Hicaz topraklarındaki konumu sonlandırdılar. Şerif Hüseyin'in Mekke'den çıkması Mekkelilerin kurtuluş ümitlerini sona erdirdi. İbn-i Suud ve Vehhabiler Mekke'ye girdiklerinden bir konut yağmalanmıştı. O da Şerif Hüseyin'in köşküydü.³⁶⁶ Vehhabi hareketin müessisleri olan İbn-i Suud ve Necdî ulemânın cihad anlayışı bütün Müslümanlara karşı yapılması üzerine kurulan tekfirici bir savaş ideolojisidir.³⁶⁷

Daha sonra diğer evlatları Suriye melikliğinden, Irak melikliğinden bir bir tasfiye edildi. Kral Abdullah ise Ürdün'e kadar kovalandı. Babası Şerif Hüseyin sonunda Kıbrıs'ta zorunlu iskâna tabi tutuldu.³⁶⁸ Bütün bunlar Şerif Hüseyin'in Osmanlı ve Sultan II. Abdülhamid hakkındaki kanaatini kısmen göstermekle onun en büyük hatası, İttihatçılara karşı da olsa İngilizlerin dost bir millet olmadıklarını geç anlamasıdır.

Şerif Hüseyin'in Sultan Abdülhamid'e olan bakış açısı, İttihatçılarla kopuşu ve nihayet Arap isyanı ile sonuçlanan süreci netice vermiştir. Sultan Vahdeddin kendisini ülkesini terk etmek zorunda gördüğü dönemde Şerif Hüseyin onu Mekke-i Mükerrreme'ye davet etmiş, Sultan Vahdeddin de bu davete icabet etmiştir. Şerif Hüseyin, padişahın elini öpmüş, merasim sözlerinden sonra:

*"Padişahım, ben Türk'e, Osmanlı'ya isyan etmedim. Ben zulme karşı isyan ettim. Size de vatanı dar getiren eşirrâya isyan ettim. Onlar bize de Müslüman dünyasını dar getirmişlerdi."*³⁶⁹ diyerek kendini müdafaa etmiştir.

3.3.4. Şeyh Cemâleddin Afgânî

Sultan Abdülhamid dönemindeki tesirli zevattan biri de Şeyh Cemâleddin Afgânî'dir. Cemâleddin Afgânî'nin asıl adı Muhammed Cemâleddin olup tüm kaynaklarda 1838 yılında doğduğu hakkında görüş birliği vardır.³⁷⁰

³⁶⁵ Kral Abdullah, *Biz Osmanlı'ya Neden İsyân Ettik*, s. 133-153-157.

³⁶⁶ Mehmet Ali Büyükkara, *Suudi Arabistan ve Vehhabilik*, Rağbet Yayınları, İstanbul 2010, s. 94-95.

³⁶⁷ *"Tarihte ve Günümüzde Selefilik"*, *Milletlerarası Tartışmalı İlmi Toplantı (08-10 Kasım 2013)*, Editör: Prof. Dr. Ahmed Kavas, Ensar Yayınları, 1. Baskı, İstanbul 2014, s. 45-46.

³⁶⁸ Mehmet Tosun, *21. Yüzyılda Sultan II. Abdülhamid'e Bakış*, Acar Matbaacılık, İstanbul 2003, s. 252.

³⁶⁹ M. Ertuğrul Düzdağ, *Ali Ulvi Kurucu, Hatıralar-2*, Kaynak Yayınları, İzmir 2013, 2. Baskı, s. 54-55.

Cemâleddîn el-Hüseynî diye kendini tanıtırsa da bu zatın seyyidliğine dair bir siyadet defteri ve şeceresi yoktur. Bununla birlikte kendisinin Afgânî nisbetiyle maruf olduğu, aslen de İranlı Fars milletinden olduğu rivâyet olunmuştur. O'nun neseben fârisi kökenli olduğunu iddia edenler onun soy şeceresi ve ecdadının gömüldüğü yerlerin hepsinin İran'da bulunduğunu delil gösterirler.³⁷¹Kadri Kalaçi bu meseleyi tahkik etmek gayesiyle İran'a gitmiş, tahkikatı neticesinde İranlılar'ın Cemâleddin'in İranlı olduğuna kani olduklarını ve Esedâbâdlılar'ın kendilerini onun ailesine nispetle "Cemâlî" diye adlandırdıklarını müşahede ettiğini söylemiştir.³⁷²

Tanzimat Paşaları diye müsemma olan Sadrazam Âlî Paşa, Fuad Paşa, Saffet Paşa, Münif Efendi kendisini ziyaret edenler arasındadır. Kaynaklar, Afgânî'nin Jön Türk'lerle içtimalarını kaydetmektedirler. Sultan Abdülaziz'in hocası Şeyhülislam Hasan Fehmi Efendi, Afgânî'yi tekfir etmiştir. Bu durumlara mebni olarak Âlî Paşa, Afgânî'nin ülkeden çıkarılmasına karar vermiştir. İskenderiye'de İskoç mason locasına katılmıştır. Afgânî daha sonra bizzat kendisi bir mason locası kurmuştur. Onun tavassutuyla buraya çok kişi dâhil olmuşlardır. Nihayet Hidiv, Afgânî'nin ülkeden çıkarılmasını emretmiştir. Afgânî bu sefer Hindistan'a yönelmiş, Seyyid Ahmed Han'la da ihtilaf edip ortalığı karıştırdığı gerekçesiyle Hindistan'dan da sınır dışı edilmiştir. Afgânî bir rivayete göre İngiltere'ye ve Amerika'ya gitmiştir. Bu süreçte İran'a gitmiş, orada da karışıklıklara sebebiyet verdiği için Şahla ters düşmüştür. Afgânî'nin bir sonraki hedefi Rusya olacaktır. İran Şah'ı onun bu gibi arzuları üzerine Sultan Hamid'den Afgânî'yi payitahta çağırıp gözaltına almasını rica etmiştir. Nihayet Afgânî, Sultan Abdülhamid'e yaklaşmak için vesileler aramıştır.³⁷³

Sultan Abdülhamid, Ebu'l-Hüdâ es-Sayyâdî üzerinden o zamanlar Londra'da ikamet eden Cemâleddin Afgânî'ye siyaseten bir mektup yazdırmış netice alamayınca ikinci bir

³⁷⁰ Aliye Yılmaz, *Seyyid Cemaleddin Afgani ve Din Eğitimi Anlayışı*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Ankara, 2012, s. 7.

³⁷¹ Hüseyin Abdullahî Hurûş, *Seyyid Cemaleddin Esdâbâdî der Sazmanhay-i Feramasonri*, Peyam Basımevi, Tahran, 1358, s. 308, 313.

³⁷² Hasip es-Samarrai, *Mezhepsizler (Efgani, Abduh, Reşit Rıza)*, Çev: Ali Nar; Sami Özbay, Bilge Yay, İstanbul, 1981, s. 20.

³⁷³ Hayreddin Karaman, "Cemâleddin Efgânî", *DİA*, ss. 456-458.

mektup yazdırarak eğer denileni yapmazsa İslam âleminde kendisi hakkında çıkan olumsuz şayiaları haklı çıkaracağını söylemiştir.³⁷⁴

Afgânî ittihad-ı İslâm ve panislamist bir sohbet söylemi ile İslamcı birçok simayı cezbetse de mazisi ve tarihi gözönüne alındığında her gittiği yerde bir mücadeleye girişmiştir. Mısır'da ve İran'da yöneticilerin idaresini eleştirerek halkları, bozulan düzene karşı ayaklandırmaya çalışmıştır. Lakin o gittiği her ülkede kendine ve söylemlerine bağlı yüzlerce talebe yetiştirmiştir. Bu dönemde Şeyh Cemâleddin Afgânî'nin tesirinde kalan meşhur simalardan bazıları Said Nursî, Mehmet Akif, Ziya Gökalp, Mehmet Emin Yurdakul, Muhammed Abduh, Reşit Rıza'dır.³⁷⁵

Afgânî hakkında Sultan Abdülhamid'in düşüncesi menfi istikamette olmuş ve onun için önlem almıştır. Sultan II. Abdülhamid Afgânî hakkında şöyle dediği rivayet olunmuştur:

“*Tehlikeli bir adamdı.*”³⁷⁶ Afgânî'nin masonlarla irtibatına dair önemli delillerden biri, Mayıs 1875 tarihinde Kahire'deki bir locaya isim zikretmeksizin yazmış olduğu mektubudur. Cemâleddin Afgânî masonların resmi yayınları olan “Mimar Sinan” adlı dergilerinde “*aydınlık saçan bir zât...*”³⁷⁷ şeklinde tarif edilmiştir.

Sultan Abdülhamid, ileri görüşlülüğü, istihbarat raporları, Ebu'l-Hüdâ Efendi'nin ikazları gibi saiklerle Afgânî'nin ne tür ilişkiler içinde olduğunu anlamış ve onu İstanbul'a çağırılmıştır. Onu İstanbul'a getirerek göz hapsine aldirmiştir. Afgânî İngiliz hükümetine kendisini Osmanlı'dan kurtarmasını ve İngiltere'ye iltica etmek istediğini söylemiştir.³⁷⁸

Cemâleddin Afgânî Osmanlı'da Türk milliyetçiliği üzerinde dururken Mısır'da da Arap milliyetçiliğini tetiklemeye çalışmıştır. Nitekim Mısır'da Abduh ile ayrıldıktan sonra “Mısır Mısırlılarıdır” sloganıyla ortaya çıkan Liberal Milliyetçi Parti (el-Hizbu'l-

³⁷⁴ Muharrem Varol, “II. Abdülhamid'in Danışmanı Ebu'l-Huda Sayyadî'nin Hayatı”, Eserleri ve Tesirleri (1850-1909), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü/ Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı, 2004, s. 80.

³⁷⁵ Yılmaz, “Seyyid Cemaleddin Afgani ve Din Eğitimi Anlayışı”, s. 7-40.

³⁷⁶ Bozdağ, *Abdülhamid'in Hatıra Defteri*, s. 74.

³⁷⁷ Tamer Aygan ve Uğur Özcan, “Bir Masonun Biyografisi: Cemalettin Afgani (1838-1897) Modern İslam'da Bir Efsane”, *Mimar Sinan Dergisi*, s. 127, Mart 2003, s. 11-44.

³⁷⁸ Bkz. Elie Kedourie, *Afghani and Abduh: An Essay on Religious Unbelief and Political Activism in Modern Islam*, Frank Cass Co. Ltd., London, 1386(1966), s. 87-88; Mısıroğlu, *Tahrif Hareketleri 1*, s. 397'den naklen.

Vataniyyu'l-Hur)'ye üye olarak Arap milliyetçiliği yönündeki politikasını sürdürmüştür.³⁷⁹Bu iki vasıf birbirini nakzeden iki vasıf olarak termerküz etmektedir.

Afgânî, bütün bu karmaşık yönleriyle Sultan Abdülhamid döneminin zıt kutuplardaki münevverlerini etkilemeyi başarmıştır. Bu etki kendi döneminde sınırlı kalmamış onların haleflerince de devam ettirilmiştir. Nevzat Köseoğlu, “*O, eylem duyarlılığını yitirmiş İslâm toplumunu milliyetçilik duygusuyla sarsıp yeni atılışlara sevk etmeyi hedeflemiştir.*” demektedir.³⁸⁰ Cemâleddin Afgânî bir taraftan bir “*İslâm ümmetçisi*” olarak anlatılmaktayken³⁸¹, diğer taraftan da “*Osmanlı Devleti'nin bütünlüğünü koruyamayacağına inandığı için, İslam birliği hakkında endişeleri olan ve milliyetçiliği destekleyen*” biri olarak tarif edilmektedir. Yusuf Akçura, “*Afgânî'nin İslâm dünyasının her yanına düşünceleri, sözleri ve yol göstermeleriyle çok bereketli tohumlar saçtığını, Türkçülükte önemli bir görev ifa ettiğini*” söylemiştir.³⁸² Sultan Hamid dönemi münevverlerini etkilemeyi başaran Afgânî hakkında gene o dönemin muharrirlerinden Ziya Gökalp da bu hususta şöyle söylemektedir: “*Türkçülüğü aşıl原因an Şeyh Cemâleddin-i Afgânî'dir.*”³⁸³ Mehmet Emin Yurdakul da: “*Beni o yoğurmuştur*”³⁸⁴ demiştir.

Afgânî'yi sevenler Sultan Abdülhamid'in Afgânî'ye karşı menfi görüşlerinde Ebu'l-Hüdâ'nın tesirinin olduğunu söylemektedirler. Sultan Abdülhamid, Afgânî'ye karşı tedbiri siyasetini Şeyhü'l-Meşâyih'i Ebu'l-Hüdâ Efendi ile icra etmiştir. Sultan Hamid'in siyasetini icra eden Ebu'l-Hüdâ Efendi'ye göre “*Afgânî bir dinsizdir ve Sultan Abdülhamid'in düşmanlarıyla işbirliği içerisinde.*”³⁸⁵ Afgânî, Sultan II. Abdülhamid tarafından göz hapsinde bulunduğu dönemde ölmüştür.³⁸⁶

³⁷⁹ Yılmaz, “*Seyyid Cemaleddin Afgani ve Din Eğitimi Anlayışı*”, s. 43.

³⁸⁰ Nevzat Köseoğlu, *Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu ve Ziya Gökalp*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2009, s. 46-47.

³⁸¹ Kemal Karpat, *Ortadoğuda Osmanlı Mirası ve Ulusçuluk*, İmge Kitabevi, Ankara, 2001, s. 152.

³⁸² Yusuf Akçura, *Türk Yılı*, Türk Tarih Kurumu, İstanbul, 1928, s. 330.

³⁸³ Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2015, s. 26.

³⁸⁴ Bu konuda bu ve diğer nakiller için bkn. Kadir Mısıroğlu, *Tahrif Hareketleri II*, Sebil Yayınları, s. 388-402.

³⁸⁵ Varol, “*II. Abdülhamid'in Danışmanı Ebu'l-Huda Sayyadi'nin Hayatı, Eserleri ve Tesirleri*”, s. 80-81.

³⁸⁶ Hayrettin Karaman, “*Cemâleddin Efgânî*”, *DİA*, s. 459.

3.3.5. Mehmet Akif Ersoy

Mehmet Akif Ersoy, Hicri 1290, Miladi (22 Kasım veya 20 Aralık) 1873 tarihinde İstanbul/ Fatih'te doğmuştur. İstanbul'da doğmuş olmasına rağmen; nüfus kâğıdı Çanakkale Bayramiç'te çıkarıldığından dolayı doğum yeri olarak Bayramiç yazılmıştır.³⁸⁷ Mehmet Akif babası hakkında Safahat'ının üçüncü kitabında ki üçüncü şiirine babası Tahsin Efendinin hocası da olduğu notunu düşmüştür.³⁸⁸ Akif'in kendi ifadesiyle çocukluğunda babasından öğrendiği tahsilin dışında hususi bir medrese tahsili ve şeriat ilimlerinden bir mezuniyeti ve ihtisası yoktur.

Mehmet Akif Halkalı Baytar Mektebinden birinci olarak mezun olduktan sonra Umûr-ı Baytâriye Şubesinde Muavin olarak yedi yüz elli kuruş maaşla memuriyet hayatına başlamıştır. İstanbul merkez olmakla beraber Edirne'de üç-dört sene kadar Rumeli, Anadolu'nun muhtelif illerinde veterinerlik yaptı. Edirne'de kaldığı dönemle alakalı olarak şunları söylemiştir:

*“Edirne'de yirmi ay kadar kaldım; ancak pek toy, pek gençtim. Heyhat! Edirne'ye bir daha dönebilsem, lakin böyle altmış iki yaşında değil, hiç olmazsa şöyle on beş seneyi tarih ederek dönebilsem.”*³⁸⁹

Âkif bu dönemde Hoca Kadri Efendi diye bir zatla tanışmıştır. Bu zat Sultan II. Abdülhamid dönemi hürriyetperverlerindedi. Bu zatın üzerinde tesirleri olmuştur. Mehmed Akif, Hoca Kadri Efendi'yi şöyle tarif etmiştir: *“Hoca Kadri Efendi; Abdülhamid devrinin hürriyetperver şahsiyetlerindedir. O devirde evvela Mısır'a kaçtı. Orada “Kânûn-ı Esâsî” gazetesini çıkardı.”*³⁹⁰

Osmanlı'nın o dönemki münevverleri arasında olan Âkif bir taraftan da İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Şehzadebaşı Kulübü'nde dersler vermiştir.³⁹¹ İttihatçılar tarafından

³⁸⁷ Eşref Edip, *Mehmet Akif Hayatı Eserleri ve Yetmiş Muharririn Yazıları*, İstanbul, Beyan Yayınları, 2010, s. 494.

³⁸⁸ Osman Kılıçoğlu, *“Mehmet Akif Ersoy'un Dini-Sosyal Islahatçılığı”*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı Din Sosyolojisi Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2011, s.11.

³⁸⁹ Mithat Cemal Kuntay, *Mehmed Akif Hayatı- Seciyesi-Sanatu*, Timas Yayınları, 6. Baskı, İstanbul, 2009, s. 213.

³⁹⁰ Edip, *Mehmet Akif Hayatı Eserleri ve Yetmiş Muharririn Yazıları*, s. 495.

³⁹¹ “Mehmet Akif Ersoy”, *DİA*, c. 28, s. 433.

ordunun ihtiyacını karşılamak için Şam ve civarına gönderilmiştir. Şam, Halep ve Adana'ya yaptığı seyahatler de İttihatçıların Âkif'e verdikleri vazife gereği olmuştur.³⁹²

Sultan Abdülhamid dönemi muhalifleri arasında o zamanlar '*İslam münevveri*'³⁹³ daha sonraları '*İslam şairi*'³⁹⁴ diye anılan Mehmed Akif Ersoy da bulunmaktadır. Mehmed Akif Ersoy, klasik manada bir medrese tahsili görmediğinden klasik bir İslam âlimi olmamakla beraber ihtisası, tesiri ve vizyonu itibariyle İslâm akademisi hüviyetinde ilmi kuruluşta o dönemin İslam ulehasının içine dâhil edilmiştir. Süleymaniye kürsüsünde vaazları olmuştur.³⁹⁵

Âkif'in külliyatında naklettiği üzere Afgânî'nin sohbetlerine devam ettiğini biliyoruz. Bu dönemde Cemâleddin Afgânî'nin görüşlerini incelemiştir³⁹⁶, kendisinden “Şeyhim” diyecek kadar etkilenmiştir. Muhammed Abduh medrese tedrisatında bir ıslahat programı yaparak Sultan Abdülhamid'e yeni bir din eğitimi projesi sunmuşsa da³⁹⁷ bu ekol payitahtça şaibeli görüldüğünden öneriler değerlendirmeye alınmamıştır. Ekrem Buğra Ekinci “*Âkif'in Sultan Abdülhamid'e olan şiddetli düşmanlığının arkasında Cemâleddin Afgânî vardır.*³⁹⁸ Ekinci “*Hiç kuşkusuz Âkif'i modern İslam anlayışına bağlayan, (en etkili zatlar), Muhammed Abduh ve Cemâlettin Efgânî'dir.*³⁹⁹” diyerek bu perspektifte değerlendirme yapmıştır.⁴⁰⁰

Âkif'in eserleri dikkallice incelendiğinden onun en önem verdiği esasların başında fertlerin cemiyet veya millet olarak hürriyetlerine sahip olmaları gelir. Aslında

³⁹² Tahsin Yıldırım, Şaban Özdemir, *Fikirler ve Hatıralar Etrafında Mehmet Akif'i Anlamak*, Yağmur Yayınları, İstanbul, 2008, s. 24.

³⁹³ Mustafa Karabulut, “Mehmet Akif Ersoy'un Şahsiyetinde ve Şiirlerinde Aydın İnsan Tipi”, Ölümünün 79. Yılında Mehmet Akif Ersoy Konulu Konferans, *Adıyaman Üniversitesi M. Vehbi Koç Konferans Metni*, 28.12.2015. s.1.

³⁹⁴ “İslam Davasının Neferi Mehmed Âkif Ersoy”, <http://www.islamveihsan.com/islam-davasinin-neferi-mehmed-akif-ersoy.html>, (Görülme Tarihi: 24. 04. 2019).

³⁹⁵ İsmail Hakkı Şengüler, *Açıklamalı Mehmed Âkif Külliyatı 2*, Hikmet Neşriyat, İstanbul 1990, s. 10-407.

³⁹⁶ Sezai Karakoç, *Mehmed Âkif*, Diriliş Yayınları, İstanbul 2015, s. 17.

³⁹⁷ İhsan Süreyya Sırma, “Sultan II. Abdülhamid-Muhammed Abduh İlişkisi”, *V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi Tebliğleri*, İstanbul 21-25 Ağustos 1989, *TTK*, Ankara 1990, s. 611-613; Mahmut Akpınar, “Emperyalizmle Mücadelede- II. Abdülhamid'in İslam Birliği Siyaseti”, *CÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, Aralık 2012, Cilt: 36, Sayı: 2, s. 98'dan naklen.

³⁹⁸ Ekrem Buğra Ekinci, “Âkif'in Sultan Hamid'e Husûmeti Nereden Geliyor?”, *Türkiye Gazetesi*, 08.10.2014. <https://www.turkiyegazetesi.com.tr/yazarlar/prof-dr-ekrem-bugra-ekinci/582629.aspx>'den naklen. (Görülme Tarihi: 24. 04. 2019).

³⁹⁹ Sinan Meydan, *Öteki Mehmet Akif-Vaiz*, İnkilap Yayınları, İstanbul 2015, s. 83.

⁴⁰⁰ Ekrem Buğra Ekinci, “Âkif'in Sultan Hamid'e Husûmeti Nereden Geliyor?”.

“hürriyet” ve “istiklal” kavramları Akif’in neredeyse tüm şiir ve yazılarında yer almıştır. Hürriyet kavramı Akif’te aşk derecesindedir.⁴⁰¹

Safahat’ın Altıncı Kitabı olan Âsım, hürriyet mefhumunun en belirgin olarak işlendiği bölümlerdendir. Hocazade, Köse İmam, Âsım ve Emin’in konuşmalarından oluşan bu eserde, Âkif, “Hocazade”de; Âkif’in pederi Hoca Tahir Efendi’nin tilmizi Ali Şevki Efendi ise “Köse İmam”da vücut bulmuştur. Âkif’in gerçek oğlu olan Emin, Âkif’i yansıtan Hocazade’nin oğludur. Eserin dikkate değer özelliklerinden biri de Köse İmam ile Hocazade’nin çatışmasıdır. Bu iki tipten nezdinde eski-yeni, mektep-medrese ve nesil çatışmalarına değinilir. Köse İmam eskinin savunucusudur ve medreseyi simgeler. Hocazade ise yeninin savunucusudur ve mektebi simgeler. Bunların çatışması gelecekte modern eğitime ve modern eğitim kurumlarına olan ihtiyacı gösterir. Köse İmam, eski nesli temsil eder. Hocazade/Âkif ise İnkılâp- II. Meşrutiyet neslidir, yani inkılapçıdır. Yalnız her ikisi de II. Abdülhamid’e karşıdır.⁴⁰² O klasik İslami duruşun dışında modern bir İslam anlayışına sahiptir.

Akif’in din anlayışında üç temel esas vardır: 1. İslam’ın temel kaynağı Kur’an, 2. Geleneksel Müslümanlığa teslim olmamak, 3. Çağın gelişmelerine ayak uydurmak.⁴⁰³ Âkif, Tasavvuf yüklü Osmanlı Divan Edebiyatının konusunu “*ya oğlan, ya karı*”; tasavvufu “*Türk’e verilen olgun şıra*” ve “*bir rakı hak, bir de şarap*”; divanı “*karın ağrısı*”; gazeli “*şarap kokar*” diye adlandırıp “*edebiyata edepsizliği tasavvufçuların soktuğunu*” belirtmiştir. Âkif’in, tasavvufu eleştirirken kullandığı “*Kible; Tezgâh başı; meyhaneci oğlan: Mihrab!*” ifadesi de mevcuttur.⁴⁰⁴ Âkif’in Sultan II. Abdülhamid’e karşı verdiği savaşı bütün bu ifadeler ile beraber değerlendirildiğinde onun mücadelesinin sadece siyasi yönden değil Sultan’ın sahip olduğu akide, İslam anlayışı ile de bir savaşı olduğunu görülmektedir. Âkif’in şiirlerde ki Allah’a isyan vurgusu o kadar kuvvetlidir ki ehl-i sünnet usulü bunları asla tevil etmez.

⁴⁰¹ Kılıçoğlu, *Mehmet Akif Ersoy’un Dini-Sosyal Islahatçılığı*, s. 79.

⁴⁰² Çiğdem Çam, “*Mehmet Âkif, Tefik Fikret Ve Nazım Hikmet’in Şiirlerinde Gelecek Tasavvuru*”, Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili Ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, 2011, s. 21-23.

⁴⁰³ Meydan, *Öteki Mehmet Akif Vaiz*, s. 69.

⁴⁰⁴ Meydan, *Öteki Mehmet Akif Vaiz*, s. 93

Sultan II. Abdülhamid'e hakaret ölçülerine varan bir üslupla isyan eden Âkif onu Kahhar-ı Mutlak'a havale etmektedir.⁴⁰⁵

Ayrıca Sultan II. Abdülhamid'in "*Kafa kesmekte ve beyin ezmekte*" olduğunu söylemiştir.⁴⁰⁶ Gene II. Abdülhamid hakkında ki bir hakareti de şu şekildedir: "*Herifin ağzı 'samed', midesi yüzlerce 'samed'*"⁴⁰⁷

Bir kısım araştırmacıların "*İslam Şairi*"⁴⁰⁸ dedikleri Akif'in Sultan II. Abdülhamid'e şaşılanacak hakaretlerinden biri de "onun masasında şampanya yerine ayran içmesi"dir.⁴⁰⁹

"*Kardeşim*" dediği Mithat Cemal (Kuntay) Âkif'in Sultan Abdülhamid'e olan nefretinin onu gördüğünde iğrenerek kusturacak derecede olduğunu anlatmıştır.⁴¹⁰

Sultan II. Abdülhamid'in yaşayış şeklinin, şahsının ve yönetim şeklinin kusacak derecede düşmanı olan Mehmed Âkif Ersoy muhalefetini devam ettirdiği İttihatçıların içinden çıkan Milli Mücadele hareketini desteklemiş, Taceddin Dergâhında İstiklal Marşı'nı yazmıştır.

3.3.6. Ebul-Hüdâ es-Sayyâdî

Ayşe Osmanoğlu'nun dediğine göre Sultan Hamid Ebu'l Hüdâ'dan da ders almıştır.⁴¹¹ Sultan Abdülhamid Ebu'l-Hüdâ'dan da tasavvuf dersleri almıştır.⁴¹² Rufâî Tarikati'nden üç hususi hilafeti vardır. Bunlar: Es-Seyyidi'l Vârisi'l Muhammedî ve'n-nâibi'l Ahmedî Bahaeddin Muhammed Mehdî Es-Seyyid Revvâs er-Rufâî, Es-Seyyid Eş-Şeyh Ali Hayrullah es-Sayyâdî ve kendilerinin babası olan Eş-Şeyh Hasan el-Vâdiyyî es-Sayyâdî er-Rufâî'dir. Ebu'l-Hüdâ es-Sayyâdî'nin halifelik aldığı üç büyük zatla da silsilesi Şeyh Seyyid Ahmed er-Rufâî'ye vasıl olmaktadır. Sultan Hamid'in Ebu'l-Hüdâ'ya tasavvufi olarak intisabı Şeyh Zâfir Efendi'nin vefatından sonra

⁴⁰⁵ Şengüler, *Açıklamalı Mehmed Âkif Külliyyatı 2*, s. 235.

⁴⁰⁶ Meydan, *Öteki Mehmet Akif Vaiz*, s. 256.

⁴⁰⁷ Mehmet Akif Ersoy, *Safahat*, İnkilâp ve Aka Yayınları, İstanbul 1984, s. 421.

⁴⁰⁸ Mehmet Doğan, *İslam Şairi İstiklal Şairi Mehmed Akif*, Yazar Yayınları, Ankara 2011, s. 45.

⁴⁰⁹ Ersoy, *Safahat*, s. 422.

⁴¹⁰ Kuntay, *Mehmed Akif Hayatı- Seciyesi-Sanâtı*, s. 242-243.

⁴¹¹ Osmanoğlu, *Dedem Abdülhamid Han*, s.37.

⁴¹² Öztuna, *II. Abdülhamid Zamanı ve Şahsiyeti*, s.16.

olmuştur. Ebu'l-Hüdâ Efendi⁴¹³ İstanbul'a gelmeden Nakibü'l Eşraflık vazifesini ifa etmekteydi.

Küçük yaşta ilim tahsili için Maarretü'n-nu'mân karyesine gönderilmiştir. Ebu'l-Hüdâ, eserlerinde babasının Rufâî Tarikatı'nın rüesalarından olduğunu söylemiştir ondan da hilafet almıştır. İlk olarak ulemadan bir zatın tavassutuyla kendisine Cistrüşşugûr nakîbüleşraflığı görevi tevdi edildi. 1874'te Halep nakîbüleşraflığına tayin edildi. Gelişen hadiseler neticesinde Sultan Hamid'in yakınlarından olmuş ve nihayet hususi iltifatıyla 'Şeyhü'l-meşâyihlik' vazifesini üstlenmiştir. Sultan Hamid ona saraya yakın bir yerde dergâh tesis ettirmiştir. Ebu'l-Hüdâ Efendi, nesep ve hasep cihetlerinin Arabi dünyadaki tesirini Sultan Hamid'in siyasetine hizmette istihdam etmiştir.⁴¹⁴

Ebu'l Huda Efendi hakkında Tahsin Paşa şöyle demektedir:

*"Sarayın bir Ebu'l Hüda Efendi'si vardı. Aslen Halepli olan bu zat günün birinde bir rüya hikâyesiyle ve Başmâbeynci Osman Bey delaletiyle İstanbul'a gelmiş, Saraya çatmış Hünkâra hoş görünmüş. Ebu'l-Hüdâ Efendi büyüklerle uğraşmaktan ve Hünkâr'a sık sık jurnal vermekten geri durmazdı. Ebu'l Hüda Efendi sarayda mevki ve nüfuz sahibi iken İzzet Paşa Ebu'l-hüda konağının müdavimlerinden idi; bu itibarile aralarında dostluk olacağı tabii idi; diğer taraftan ikisi de Arap olduklarından daha iyi anlaşılırdı... Ebu'l-Hüdâ Efendi Sadrazam Kamil Paşa ile de eski zamandan ahbab idi."*⁴¹⁵

Sultan Hamid kendisine çeşitli nişanlar vererek gene aynı yıl maaşını 1200 kuruştan 4500 kuruşa yükseltti. 1889'da Sultan Abdülhamid tarafından kendisine Serencebey Yokuşu'nda bir konak hediye edildi.⁴¹⁶

Sayyâdî, 60'ı aşkın eserinin Mağrip'den Hint'e kadar intişar edildiğini ve kıraat edildiğini söylemiştir.⁴¹⁷ O dönem için Ebu'l-Hüdâ'nın eserlerinin yayıldığı ve

⁴¹³ Ebu'l Hüda'nın adının tam künyesi şu şekildedir:

هو السيد محمد أبو الهدى بن السيد حسن وادي بن السيد علي بن السيد خزام بن السيد علي خزام دفين حيش بن السيد القطب المكين الأستاذ حسين برهان الدين آل خزام الصيادي الرفاعي رضي الله عنهم أجمعين.

⁴¹⁴ Tufan Buzpınar, *Ebu'l-Hüdâ Muhammed b. Hasen Vâdî b. Alî es-Sayyâdî er-Rifâî (1850-1909)*, DİA, İstanbul, 2009, c. 36, s. 217-218.

⁴¹⁵ Tahsin Paşa, *Yıldız Hatıraları*, s. 262-263.

⁴¹⁶ Buzpınar, *Ebu'l-Hüdâ Muhammed b. Hasen Vâdî b. Alî es-Sayyâdî er-Rifâî (1850-1909)*, s. 217-218.

⁴¹⁷ Ebu'l Hüda Es-Sayyâdî, *Zahiretü'l Me'ad Fi Zikri Sadat-ı Beni Sayyad*, Mısır, 1307, s. 60.

okunduğu muhit göz önüne alındığında tesir ettiği geniş coğrafya ile önemi daha bir anlaşılmiş olur. Ne yazık ki gerek fihki, tasavvufi gerekse siyasi ve sosyolojik efkârını, hatıralarını ifade ettiği bu eserlerinden neredeyse hiçbirini Türkçe'ye çevrilmemiştir.

Ebü'l-Hüdâ es-Sayyadi eserlerini özetle şu mefkûre üzerine bina etmiştir:

“Sultan zillullahi fi'l arz'dır. Peygamber'ler nasıl ilahi emirlerin telkin ve icrasıyla mükelleflerse Sultan Abdülhamid de bu vazifeyi deruhte etmektedir. Peygamberler nasıl ümmetlerinin çobanı hükmedenlerse Sultan Abdülhamid de ümmet-i Muhammed'in çobanı hükmündedir. Peygamberlerin irşat usullerinde ümmetin itaati nasıl esas alınmışsa onların yeryüzündeki vekili olması sıfatıyla Sultan Abdülhamid'e de itaat esastır. Efdalü'l Enbiya (s.a.v) dünyasını değiştirince ashâb-ı kirâm, Hulefâ-i Raşidîn'e biat ve itaat ettiler, bu itibarla imama itaat, Allah'a itaattir. Bu hilafet Osmanlılara intikal etmiştir ve nihayet de Abdülhamid'e vâsıl olmuştur. Ashâb-ı kirâm Hulefâ-i Raşidîn'e nasıl biat ve itaat ettilerse Müslümanların da Sultan Abdülhamid'e öyle biat etmesi gerekmektedir. Halife-i Müslimîn Sultan II. Abdülhamid, hilafet makamına geçtikten sonra şeriati ihya etmiştir ve ümmet-i Muhammedi korumak için İslâm ümmetinin düşmanlarına karşı ciddi bir mücadele vermektedir.”

Ebü'l-Hüdâ Efendi, Sultan Abdülhamid'in ittihâd-ı İslâm siyasetine karşı muhalif olanlara karşı da mücadele vermiştir. Cemâleddin Afgânî 'yi tehlikeli görmüş, onun aslında bir dinsiz olduğunu Sultan'ın düşmanlarıyla işbirliği içerisinde olduğu kanaatini taşımıştır. Ebu'l-Hüdâ'nın, Afgânî ile (Kur'an'ın tekrar tanzim edilmesi gerektiğine dair sapık bir itikada sahip olduğundan dolayı) münazara yaptığı da rivayetler arasındadır. Hatta Ebü'l-Hüdâ, ona “*müteafgin / sahte Afganlı*” demiştir. Sultan Abdülhamid ve Ebü'l-Hüdâ Efendi'nin müteşeddit muhalifi Süleyman Tevfik Özzorluoğlu, Ebü'l-Hüdâ Efendi'nin Cemâleddin Afgânî 'ye karşı verdiği cevabı tenkit etmiş, hatta Ebü'l-Hüdâ'ya muhalif olanların Cemâleddin Afgânî 'nin etrafında toplandıklarını yazmıştır:

“Şeyh Cemâleddin-i Afgânî son derece cömert, güler yüzlü, iyi ve çekici sözlü, ilim ve fazilet sahibi ve bilhassa hürriyet taraftarı olması dolayısıyla az zamanda İstanbul'da mensupları, ziyaretçileri çoğalmıştı. Hususiyile Ebu'l-Hüdâ Efendi'ye uzun zamandan beri kafa sallamış ve fakat bir külâh kapamamış olan Arap gençleri, Mısır mültecileri, İstanbul'da bulunan Irak ve İran münevverleri onun etrafında toplanmışlardı. Bunlar her gün Cemâleddin Afgânî 'nin sözlerini, işlerini, nerelere gidip geldiğini, kimlerle

görüştüğünü Ebu'l-Hüdâ'ya yetiştiriyorlar, o da fena halde kızıp küplere biniyormuş. (Ebu'l-Hüdâ) Onun (Cemâleddin Afgânî 'nin) bir ihtilalci, bir anarşist, bir padişahlık düşmanı olduğunu, burada hükümet aleyhinde, meşruti idare lehinde propaganda yapıp bir takım safdil gençleri baştan çıkardığını ve binaenaleyh memlekette vücudu muzır olduğu için hudut harici edilmesi icab edeceğini söylüyormuş. Padişah Cemâleddin Afgânî 'den hiç hoşlanmıyor, onun İstanbul'da bulunmasını istemiyordu. Afgânî hastalandığında hastaneye götürülerek kanserden muzdarip olduğu anlaşıldığından ameliyat yapıldı ve bunun üzerine vefat etti. O zaman bu ölümün, Abdülhamid'in emriyle Ebu'l-Hüdâ'nın adamları tarafından zehirlenmiş olduğuna, götürüldüğü hastanede ameliyat neticesinde vefat ettiği sûret-i mahsûsada uydurularak yapıldığına atfedenler oldu, hatta bunu bazı ecnebi gazeteleri de yazdılar.”⁴¹⁸

Batılı müsteşrik tarihçilerden Manneh, Ebu'l-Hüdâ ile ilgili yaptığı çalışmada Ebü'l-Hüdâ'nın seyyidliğini, tarikat silsilesini, ilim icazetini inkâr edip siyasetini eleştirmiştir.⁴¹⁹

Ebu'l-Hüdâ es-Sayyâdî, kızından yukarıda naklettiğimiz üzere Sultan Hamid'in en yakın dostuydu. Bununla birlikte muhalifleri tarafından kendisi hakkında “büyücülükle Sultan'ı etki altına aldığından, sarayın falcılığına, Sultan'ın jurnalciliğini yaptığına” dair binbir türlü tezvirat yapılmıştır. Falcılık, büyücülük, remilcilik ve rüya tabirciliği Ebu'l-Hüdâ hakkında söylenen en belirgin iddialardır. Yabancı kaynaklarda da böyle geçmektedir. Ebu'l-Hüdâ es-Sayyâdî kendi hakkında iddia edilen ithamlara şöyle cevap vermektedir:

“Padişaha, azmim, ruhum ve herşeyim, zerresine kadar Halife Hazretlerine feda olsun. Halifeliğe düşmanlıkta, saltanat için kötülük yapanlar için şarlatan ve iktidarsız oldukları halde yağmur gibi çoklar. Bu kadar kötülükte çok olan adamlar neden hilafet ve saltanat fedakârları, muktedir ve faal ve tesirli adamlar bulunmuyor. Fesat, dinden çıkmış, zındık, şerir ve din ırzına saldıran namussuz olanlardan nasıl hayır gelir...”⁴²⁰

⁴¹⁸ Süleyman Tevfik Özzorluoğlu, *Abdülhamid'in Cinci Hocası: Ebu'l Hüdâ*, Hazırlayan: Hüseyin Sarı, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2011, s. 49-50-51.

⁴¹⁹ Butros Ebu Manneh, “Sultan Abdülhamid II ve Şeyh Ebu'l-Hüdâ Es-Sayyadi, s. 394.

⁴²⁰ “Padişaha azmim ruhum ve mâmelekim gubâr-ı kudsîyyet asâr-ı hilafet penâhîlerine feda olsun düşman-ı hilafette bedhahân-ı saltanat için şarlatan ve iktidarsız oldukları halde yağmur gibi mebzul buyurulmak olan avâtif ve inayet-i seniyyenin rub'u esdikayı hilafet ve fedakâran-ı saltanat olup muktedir

Hakkında menfi sözler söyleyen en şiddetli muhalifleri dahi onun hakkında şu itirafı yapmışlardır:

*“Aleyhinde söylenen bunca sözlere meşrutiyetin ilanını müteakip çıkarılan rivayetlere rağmen Ebu’l-Hüdâ fena adam değildi... Bununla beraber hiçbir kimsenin evini yıktığı duyulmamıştı...”*⁴²¹

Ebu’l-Hüdâ es-Sayyâdî’nin kendisi Devlet-i Âliye’ye hizmet etmekle beraber ailesi, kardeşleri, aşireti de aynı istikamette hizmetlerde bulunmuşlardır. Mesela, Oğlu Hasan Hâlid Bey yaşı da küçük olmasına rağmen Yemen Sana da çıkan isyanı bastırmak üzere yola çıkmış⁴²², isyan eden Zeydîlerin lideri İmam Yahya ile görüşerek onu sakinleştirmiştir.

Şeyh Ebû’l-Hüdâ Efendi, Sultan Hamid’in tahttan indirilmesinden sonra, ittihatçılar tarafından Sultan Hamid’in hafiyeliğini yapmak suçlamasıyla tutuklanmıştır.⁴²³

Meşrutiyetin ilanından sonra Ebu’l-Hüdâ’nın Büyük Ada’da göz hapsi sürgününe maruz kalmasını Tanin Gazetesi şöyle haber yapıyordu:

*“irtikap-ı rüşvet maddesinden dolayı merkûminin taht-ı tevkifine aldırılmasına mübâşeret olunması zımında memuriyet-i behiyeleri ifâ-i vazifeye davet olunur...”*⁴²⁴

Tanin Gazetesinde *“Ebu’l-Hüdâ’nın akli dengesini kaybettiğine dair”* haber yapılmıştı.⁴²⁵ İttihat ve Terakki Gazetesi ise başta Ebu’l-Hüdâ Efendi olmak üzere Sultan Hamid’in ahab-ı yârânını *“istibdatın mel’unları”* diye tasvir ederek haklarında itâle-i kelâmında bulunmuştur.⁴²⁶

Sultan II. Abdülhamid Han’ın tarikat dersi aldığı, kendisine dostluk yaptığı, yüzlerce eser yazmış bir âlim, Halep’ten Mağrip’e kadar bütün diyâr-ı İslâm’da tesir icra etmiş, ailece fedakârane hânedân-ı âl-i Osmân’a hizmet eden Ebu’l-Hüdâ es-Sayyâdî Mevlânâzâde Rıfat’ın *“Size hükümdarın müptela olduğu vehme karşı hizmet etmiş yani*

ve faai ve tsirli adamlarda ne için mebzul olmuyor fasid ve müfsid ve mülhid ve zındık ve mürteşi ve zındıklık ve din ırzının namussuz olanlardan nasıl hayr gelir...” BOA. Y. EE 14/157-4.

⁴²¹ Özzorluoğlu, *Abdülhamid’in Cinci Hocası: Ebu’l Hüdâ*, s. 60.

⁴²² BOA. HR. SYS 1886- A/23.

⁴²³ Aydın, *Sultan 2. Abdülhamid Han’ın Ulema İle Münasebetleri*, s. 425.

⁴²⁴ Tanin Gazetesi, 23 Temmuz 1324/ 1908, No: 5.

⁴²⁵ Tanin Gazetesi, 25 Temmuz 1324/ 1908, No: 7.

⁴²⁶ İttihat ve Terakki Gazetesi, 31 Temmuz 1324/1908, No: 4.

o vehimden istifadeye kalkışmış bir sihirbaz üfürükçü nazarıyla bakılıyor (Ne diyorsunuz?),” sualine verdiği cevapta düşüncelerini mealen şu şekilde açıklamıştır:

“Benim asla sihre inancım yoktur. Mamañih, herkes bir fikirde bulunabilir. Fakat o fikrin sıhhatine ihtimal olabileceği yine açıktır. Bu iddia hem doğru olabilir hem de zaman doğru olmadığını ispat edebilir. Zira bir haberdır ki aklen doğru ya da yalan olan ihtimal vardır. Binaenaleyh, ben ki aczimle beraber şeriate bağlı bir âlim olmak iddiasında bulunuyorum. Kur’an-ı Azîmü’şşan ve Peygamberi zîşânın küçük düşürülmesini beşere ilan eylediği açıkça görülen hurafelerle uğraşmayacağıma emin olmanız lazımdır. Ben padişahın yakınında bulunuyordum. Fakat bir resmi vazife ile değil. Bir âlimin ve şeriat dostunun şer’an vazifeli olduğu farzları ifaya çalışmak için bulunuyordum. Buna bir delil ise basılmış eserlerimdir.

Evet, ben otuz seneye yakın bir müdettir Halifenin yakınında bulundum. Ben yayın yapmakla hayatımı sürdürüyorum. Bugün millet ki benim nazarımda mukaddestir beni şu zor durumumda tazyik eyledi. Teessüf etmem! Zira hakikatte şeriat hizmetçisi ve meşrutiyet taraftarı idim. Elbette gerçek birgün millet nazarında tecelli edecektir. Garibime giden bir nokta var ise o da, Meşrutiyetin şeriate aykırı olduğu iddiasında bulunanların şimdi yüksek makamları işgal etmeleridir. Tekrar edeyim şu ahval üzerine merhamet ve af gibi bir insan için talebi çirkin olan şeyler beklemiyorum. Ben insan hareketlerini düzenleyen yüce kanunların ki Muhammedî Şeriatın ürünleridir, onun dairesinde bir kusurum var ise mükemmel araştırma neticesinde o yüce kanuna uygun olarak hakkımda muamele icrasını talep etmekteyim. Kanuna uygun hareket edildiği takdirde İslam milletinin, Osmanlılığın beka ve devamına olan hizmetimin takdir edilmediğine teessüf ederek hayatı terk etmiş olacağım. İşte beni üzen nokta ancak budur. Çünkü ben hakk ve adalet istiyorum...”⁴²⁷

⁴²⁷ Metnin orijinali:

“Size hükümdarın müptela olduğu vehme karşı hizmet etmiş yani o vehimden istifadeye kalkışmış bir sihirbaz üfürükçü nazarıyla bakılıyor. (Ne diyorsunuz?)” sualine cevaben şu şekilde hissiyatını izhar etmiştir:

“Benim asla sihre itikadım yoktur. Mamañih, herkes bir fikirde bulunabilir. Fakat o fikrin sıhhat ve idame-i sıhhatine ihtimal olabileceği yine umur-u bedihîdendir. Sözü hem doğru olabilir hem de zaman doğru olmadığını isbat eder. Zira bir haberdır ki mantukan sıdk ve kizbe ihtimal vardır. Binaenaleyh, ben ki aczime beraber müteşerri’ bir âlim olmak iddiasında bulunuyorum. Kur’an-ı Azîmü’şşan ve Peygamberi zîşânın kizbini beşere ilan eylediği hakk-ı parlak ve münceli gibi hurafat ile iştiğa etmeyeceğime emin olmanız lazımdır. Ben kurb-u padişahide bulunuyor idim. Fakat bir vazife-i resmiye

Ebu'l-Hüdâ es-Sayyâdî, Büyük Ada Eski belediye Reisi Nureddin Efendinin konağında göz hapsinde tutulduğu 28 Mart 1909 tarihinde vefat etmiştir. Ebu'l-Hüdâ Efendi'nin vefat ettiği sıralarda Anadolu veya Rumeli'ye sürgün edilmesi gündemdeydi. Vasiyetiyetinde belirttiği üzere Eyüp Sultan Camisi'nin meydanında şuan Saçlı Abdülkadir Camii olarak bilinen Sayyâdî Rufâî Âsitânesi'ne gömülmeyi İttihat ve Terakki hükümetinden istemiş, bu talep bir müddet sonra kabul edilmiştir.⁴²⁸

Ebu'l-Hüdâ Efendi vefat ettiğinde Sultan Abdülhamid tarafından kendisine hediye edilmiş olan Serencebey Yokuşu'ndaki bütün emlakine İttihatçılar el koyarak Dârüşşafaka'ya devretmiştir.⁴²⁹ Sultan Abdülhamid, bu vefattan çok müteessir olmuş, cenazesinin teçhiz ve tekvini için bir miktar para yollamıştır. İttihat ve Terakki tarafından cenaze törenine katılanlar üzerinde psikolojik baskı yapak üzere bir müfreze asker gönderildiği de rivayet olunmuştur.⁴³⁰

ile değil. Bir âlimin ve muhibbi şer'in şer'an muvazzaf olduğu feraiz-i ifaya istita'atı derecesinde takip etmek suretiyle bulunuyor idim. Buna bir delil ise asâr-ı matbuatımdır...

Evet, ben otuz seneye karib bir müdettir kurb-ı halîfede bulundum... Ben te'lifat ile imrar-ı hayat ediyorum... Bugün millet ki benim nazarımda mukaddestir beni şu hal-i izdirabımda tazyik eyledi. Teessüf etmem! Zira hakikatte hâdîm-i şer'i ve murûc-u meşrutiyet idim. Elbette (gerçeği) bu bir gün enzar-ı millette tecelli edecektir. Taaccüb ettiğim bir nokta var is o da Meşrutiyetin hilaf-ı şeri olduğu iddianda bulunanların elan mevaki' âliyeyi işgal etmeleridir. Tekrar edeyim şu ahval üzerine merhamet, atufet, af gibi bir insan için talebi çirkin olan şeylere intizarda değilim. Ben harekât-ı beşeri tanzim eden, kavanin-i âliye ki mahsul-u şerî şerif-i Muhammediyedir. Anın dairesinde bir kusurum var ise tahkikat-ı mükemmele neticesinde o kanun-u âliyeye tevfikân hakkımda muamele icrasını talep etmekteyim. Kanuna Tevfik- hareket edildiği takdirde millet-i İslamiyenin Osmanlılığın beka ve devamına olan hizmetimin takdir edilmediğine teessüf ederek terk-i hayat etmiş olacağım. İşte beni dâğidar eden nokta ancak budur. Çünkü ben talib-i Hakk ve Adl'im..." Serbesti Gazetesi, 20 Kanun-u Sani 1324/ 2 Şubat. 1909, No: 77.

⁴²⁸ BOA. ZB. 627/ 101.

⁴²⁹ Buzpınar, *Ebu'l-Hüdâ Muhammed b. Hasen Vâdî b. Alî es-Sayyâdî er-Rifâî (1850-1909)*, s. 217.

⁴³⁰ Varol, "II. Abdülhamid'in Danışmanı Ebu'l-Huda Sayyadî'nin Hayatı, Eserleri ve Tesirleri", s. 120.

SONUÇ

Osmanlı Devleti, kuruluşunda İslamiyetin etkisinin son derece yüksek olduğu bir müesseseler bütünüdür. Devletin kuruluş aşamasından yıkılışına kadar var olan ve İslamiyetin etkisini gösteren dini müesseseler, bazen resmi kurumlar bazen de sivil toplum örgütleri tarafından temsil edilmiştir. Şeyhülislamlık ve onun menşei medreseler devlet mekanizması içinde varlığı en yüksek olan kurumlar olarak devletin yıkılışına kadar, son dönemlerde etkisini kaybetse de, var olmuştur. Bu resmi kurumlar dışında İslamı temsil eden diğer kurum ve kuruluşlar, daha çok halk için yayılmış ve sivil halk tabakaları arasında taraftar bulmuş olan tarikatlar ve tekkeler olmuştur.

Tarikatler ve onlara bağlı tekkeler, devletin merkezi otoritesinin gücü nisbetinde siyasette etkin ya da pasif bir konumda olmuşlar, ama hiçbir zaman dışında yer almamışlardır. Bu teşekküller XIX. yüzyılda devletin merkezi otoritesi zayıfladıkça etkilerini daha çok hissettirmişler, batılılaşma ve modernleşme çalışmalarında merkezi otoritenin karşısında yer almışlardır. III. Selim'den itibaren tarikatlerin etkilerini İstanbul ve çevresinde daha çok hissediyoruz. Ayrıca, Bektaşilikten Nakşibendiliğe ve Mevleviliğe doğru bir kayışın da kendisini hissettirdiği bu dönemde, medreseler eğitimdeki kontrolü kaybettikçe, batı merkezli okullara karşı tepkiler de kendisini göstermeye başlamıştır.

Bu türden değişim rüzgarlarının estiği bir kaos ortamında tahta geçen II. Abdülhamid, kendine has bir yöntemle devlet mekanizmasını işletecektir. Bu yüzden II. Abdülhamid dönemi ulema ilişkileri hem kendi hem de kendinden sonraki döneme etkisi olan önemli bir konudur. Sultan II. Abdülhamid'in Arap çağrafyasında Rufâiyye, Şâzeliyye ve Kâdiriyye, Anadolu'nun Doğu bölgelerinde ve daha çok Kürtler üzerinde Nakşibendiyye meşâyıhları ile ünsiyeti, Osmanlı Devleti'nin bu coğrafyalardaki siyasetini icrada büyük destek sağlamıştır.

Sultan II. Abdülhamid, Arap vilayetleri ve Afrika'daki nüfuzlu tarikat şeyhlerine nişan ve rütbelere ihsan etmiş, maaşlar bağlamıştır. Ebu'l Hüdâ Efendi ve Zâfir Efendi gibi şeyhleri yanında tutarak onların nüfuzlarını kullanmış, ülke içindeki birlik siyasetini Müslümanların dâhil oldukları çeşitli tarikatleri ve bu müesseselerin temsilcilerini ön plana çıkararak inşa etmek istemiştir.

Sultan II. Abdülhamid'in hem siyasi hem de şahsi olarak ünsiyet hâsıl ettiği muhibbi olan ulema ve meşâyih, mizaç ve meşrepleri istikametinde vaazlarda, dualarda, nasihatlarda bulunmuşlar, onların bu telkinleri de İslam ümmetinin mâbeyninde yankı bulmuştur. Bu zevat irşatları, eserleri ve telkinlerinde Sultan Abdülhamid'e itaat ve sadakat mefkûresini işlemiş ve Sultan'ın etkinliğini sağlamıştır. Bu mefkûre Sultan'ın haleflerince devam ettirilmiştir, bugün dahi İslam coğrafyasının birçok bölgesindeki camii, tekke ve medreselerde Sultan Hamid adına hutbeler okunmakta, dualar edilmekte ve onun medhi yapılmaktadır.

Bu durum Sultan II. Abdülhamid'e muhalif olan meşrutî yönetim yanlısı siyasi zümreleri kendilerine şeri ve fikri destek sağlayacak ulema zümreleri aramaya ve bunlarla yakınlaşmaya itmiştir. Bu anlamda Âkif, Nursî, Erbilî gibi muhalif ulema zümreleri de bir fikri muhalefet fonksiyunu icra etmişlerdir. Bütün bu hususiyetleriyle pek de misli görülmemiş bir fikri karışıklığa sahip olan payitahtın ulema mâbeynine dış güçlerin sevki ile siyaset izleyen Afgânî gibi karanlık simalar da tulu etmiştir. Bu gibi zevata karşı tedbir almak ve tesir alanlarını kırmaya çalışmak da Sultan II. Abdülhamid'in bu dönemdeki icraatlarındanır.

Sultan II. Abdülhamid bir kısım ulema tarafından fevkalade bir muhabbet ve iltifata nail olurken bir kısım ulema tarafından da ölçülü ölçüsüz birçok hakarete muhatap olmuştur. Karışıklıklarla geçen bu zor dönemde İslam İttihadı ve hilafet merkezli bir politika izleyen Sultan Abdülhamid'in yanında ciddi bir nüfuza sahip ulema ve meşâyih bulunmakla birlikte, muhalifler saflarında ise Nursî, Nâilî Efendi, Mehmed Akif, Mustafa Sabri Efendi, Elmalılı Hamdi Efendi gibi şahsiyetler yer almıştır. Bir diğer husus da Sultan II. Abdülhamid'in bu iki mecranın liderlerine karşı tutum ve muamelesinin nasıl olduğudur.

II. Abdülhamid'in ülke güvenliği anlamında iç karışıkların önüne geçilmesi ve değişik etnik unsurlardan oluşan imparatorluk vatandaşlarının devlete bağlılıklarının sağlanması için yoğun faaliyet gösterdiği açıktır.

Sultan Abdülhamid'in tekkeleri ihya üzerinden meydana getirdiği etki Avrupa devletlerini çok rahatsız etmiştir.

Sultan Abdülhamid, takip etmiş olduğu siyasetle, hem ÷lke içerisindeki dini grupları hem de ÷lke dışındaki Müslümanları etkileyecek ve yönlendirebilecek bir siyaseti, elindeki imkânlar ölçüsünde başarı ile uygulamıştır.

KAYNAKÇA

1. Arşiv Kaynakları

BAO, A DVN. MKH. 34/26.

BOA, DH. İD. , No: 72915.

BOA, DH. İD. , No: 72916.

BOA, DH. İD. , No: 72924.

BOA, DH. İD. , No: 72942.

BOA, DH. İD. , No: 73470.

BOA, DH. İD. , No: 76124.

BOA, DH. İD. , No: 60192.

BOA, 250791, 16 A 1324 (29 Ağustos 1908).

BOA, A. JMKT. MHM. 245 86.

BOA, A.} MKT. MHM, 43/96., 21 R 1268/13 Şubat 1852.

BOA, BEO, 390/29187, 17 L 1311/23 Nisan 1894.

BOA, BEO, 419/31392, 08 Z 1311/4 Haziran 1894.

BOA, DH, 962/ 76124.

BOA, EV. d., -/16257, s. 11., 02 C 1280/14 Kasım 1863.

BOA, HAT, 1636/21.

BOA, HH. 14847.

BOA, İ. HR 92/4493 29/M/1269.

BOA, İ. MVL. 372/16344.

BOA, İ.HR, 92/4493, 29 M 1269/12 Kasım 1852.

BOA, İ.TAL.384/16.

BOA, L.E.E., 122/3, L. 3, 29. B. 1309.

BOA, No: 372, Gömlek No: 16344, Fon Kodu: İ. MVL, 14/L/1273.

BOA, Y.E.E., 21 28.

BOA, Y.PRK.HH. 25/19.

BOA, Y.PRK.MM. 1/48.

BOA, Yıldız SRM, dosya 35/38.

BOA, ZB. 618/64, 17 Mayıs 1324 (30 Mayıs 1908).

BOA, A. MKT. MHM, 735/25-4.

BOA, BEO. 3099/232377-4-1.

BOA, BEO. 884-66257-2-1.

BOA, DH. İD. 36/20-2-1.

BOA, DH. MKT, 2776/ 68-2.

BOA, DH. ŞFR. 167/98-1-1.

BOA, HR. SYS 1886- A/23.

BOA, HR. SYS. 2845/52.

BOA, İ. DH, 1286/ 101191-1.

BOA, İ. DH. 875/69844-3-1.

BOA, İ. DH. 875/69844-6-1.

BOA, İ. DH.1159/90623, 12.11.1889.

BOA, İ. MMS. 179-32-1-1.

BOA, Y. A. HUS, 187/9.

BOA, Y. EE 14/157-4.

BOA, Y. EE, 20/40.

BOA, Y. EE.140/38-2-1.

BOA, Y. MTV, 16/65-02.

BOA, Y. MTV, 44/ 5-2.

BOA, Y. MTV, 44/5-3.

BOA, Y. MTV, 44/5-4.

BOA, Y. MTV. 195/28-1-1.

BOA, Y. PRK. AZJ. 4/96., 18 Za 1298/ 12 Ekim 1881.

BOA, Y. PRK. UM, 15/50.

BOA, Y.MTV, 44/5-3.

BOA, ZB. 627/ 101.

CSRA, 76/2.

DİA, c. 11, ss.272-273. Erbil maddesi.

DİA, C. 17, s. 28.

DİA, c. 28, s. 433. "Mehmet Akif Ersoy".

DİA, Cemâleddin EFGÂNÎ maddesi, yıl: 1994, cilt: 10, sayfa: 456-457-458, Hayreddin Karaman.

DİA, Cemâleddin EFGÂNÎ maddesi, yıl: 1994, cilt: 10, sayfa: 459, Hayreddin Karaman.

DİA, VI, s. 325- 330. "Rufâilik", Ekrem Işın.

DİA, VI, s. 391- 394. "Sa'dilik", Ekrem Işın.

HR., SYS, 2845/50.

İ. MMS., 179-32-2-1.

Meşihat Arzları, nr. 1." 17 Ekim 1862 / 22 Rebiülahir 1279. 192.

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 3, Celse 2, Cilt. 25, 1931. 62-65.

2. Süreli Yayınlar

- EKİNCİ, Ekrem Buğra, “Âkif’in Sultan Hamid'e Husûmeti Nereden Geliyor?” Türkiye Gazetesi, 08.10.2014.
- EKİNCİ, Ekrem Buğra, “Bir Osmanlı Beyefendisinin Ardından Şeyh Ubeydullah ve Nehri Seyyidlerinin Hazin Hikâyesi .” Türkiye Gazetesi, 1 Aralık 2010.
- İkaz Gazetesi, No: 204, “K. Nuri imzalı haberden naklen Kemal Ünal İbrahim Demirtay’a Aid Hatıralar.” Cilt 5. Isparta: Ün Dergisi, 15 Nisan 1920. 62.
- İkdam Gazetesi, Nu. 7929, 17 Nisan 1919.
- İttihat ve Terakki Gazetesi, No: 4, 31 Temmuz 1324/1908.
- Kasr-ı Arifan Dergisi. “Mahmud Efendi’nin Şehzade Ertuğrul Osman Osmanoğlu’nun Cenazesine İştirak Etmesi.” Kasım 2009: 6-7.
- Köprü Dergisi Bediüzzaman Özel Sayısı, sayı: 70, Bahar 2000.
- Kürt Te’âvün ve Terakki Gazetesi, No: 2, 29 Kasım 1324/12 Aralık 1908. 13.
- Kürt Te’âvün ve Terakki Gazetesi, Sayı: 3-4, 6 Kanunievvel 1324/ 13 Kanunievvel 1324.
- Muzaffer Budak Seyfettinoğlu’na verdiği mülakat, *Yeni İstiklal Dergisi*, no. 253 (Haziran 1966).
- Serbesti Gazetesi, No: 77, 20 Kanun-u Sani 1324/ 2 Şubat 1909.
- Şark ve Kürdistan Gazetesi, Sayı:1, 25 Şevval/19 Kasım 1907. 2.
- Şura-i Ümmet Gazetesi, Sayı: 46, 6 Teşrinisani 1324/ 19 Kasım 1908.
- Tanin Gazetesi, No: 5, 23 Temmuz 1324/ 1908.
- Tanin Gazetesi, No: 7, 25 Temmuz 1324/ 1908.
- Tercüman Gazetesi, C. Ahir 1302, Sayı: 10, 15 Mart 1885.
- Volkan Gazetesi, Sayı: 105, 15 Nisan 1909.
- Volkan Gazetesi, Sayı: 86, 14 Mart 1325/ 27 Mart 1909. 3.
- Volkan Gazetesi, Sayı: 86, 14 Mart 1325/ 27 Mart 1909. 3.

3. Kitaplar ve Makaleler

Abdurrahman. *Bediüzzaman'ın Tarihçe-i Hayatı*, İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1335/1919.

AFYONCU, Erhan, *Sorularla Osmanlı İmparatorluğu*, Cilt 6. İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2008.

AFYONCU, Erhan, *Sorularla Osmanlı İmparatorluğu*, Cilt 2. İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2008.

AFYONCU, Erhan, Ahmet ÖNAL, ve Uğur DEMİR, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Askeri İsyanlar ve Darbeler*. 1. İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2010.

AĞDAŞ, Neslihan, "II. Abdülhamid'in Kuzey Afrika siyaseti: Şeyh Zâfir ve Ertuğrul Tekkesi." İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Tarihi Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, 2015. 5.

Ahmed b. Zeynî ed-Dahlan, "Ed-Devletü'l Osmaniyye mine'l furuhati'l-İslamiyye." Kahire, 1888. 109-110.

Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, Cilt 12. Dersaadet Matbaa-i Osmaniye, 1891.

Ahmed Cevdet Paşa, *Tezâkir*, İstanbul: Matbaa-i Osmaniye, 1892.

Ahmet Hamdi Bey, *İslam Alemi ve İngiliz Misyonerler*, İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2010.

AKAGÜNDÜZ, Barış, "Osmanlı Ulemasının Devlet Hayatı Üzerindeki Etkileri (1451-1512)." Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Eğitimi Bilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2008.

AKÇURA, Yusuf. *Türk Yılı*, Düzenleyen: Arslan Tekin ve Ahmet Zeki İzgöer, İstanbul: Türk Tarih Kurumu, 1928.

AKGÜNDÜZ, Ahmet, *Arşiv Belgeleri Işığında Bediüzzaman Said Nursi ve İlmî Şahsiyeti*. Cilt 1, İstanbul: OSAV, 2013.

AKGÜNDÜZ, Ahmet *Sultan II. Abdülhamid ve Bediüzzaman*, İstanbul: OSAV, 2017.

AKKURT, İbrahim, *Fetvanın Gücü*, İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2014.

- AKPINAR, Mahmut, “Emperyalizmle M¼cadelede- II. Abd¼lhamid’in İslam Birliği Siyaseti.” *C¼ Sosyal Bilimler Dergisi* Cilt.36, no. 2 (Aralık 2012): 98.
- AKSOLEY, İhsan, *Teşkilat-ı Mahsusa Enver Paşa’nın Sırdaşı Anlatıyor, Yayına Hazırlayan*, 2. Düzenleyen: Mehmet Hastaş. İstanbul: Timaş Yayınları, 2016.
- AKSUN, Ziya Nur, *Osmanlı Tarihi*, Cilt 5. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1994.
- ALATLI, Alev, *Batı’ya Yön Veren Metinler 4*. İstanbul: Alfa Başvuru Yayınları, 2014.
- ALBAYRAK, Sadık, *Son Devir Osmanlı Uleması (İlmiye Ricalinin Teracim-i Ahvali)*. Cilt 3, İstanbul: İBB Kültür A.Ş. Yayınları, 1980.
- Allah Dostunun Dünyasından, Hacı Musa Topbaş Efendi ile Sohbetler*, İstanbul: Erkam Yayınları, 1999.
- ALTINAY, Ahmet Refik, *Kabakçı Mustafa*, İstanbul: Heyamola Yayınları, 2005.
- ALTINAY, Ahmet Refik, *Osmanlı Devrinde Hoca Nüfüzu*, İstanbul: Himi Kitabevi, 1933.
- ALTUNTAŞ, İsmail Hakkı, *İhramcizâde Hacı İsmail Hakkı Toprak*, İstanbul: Gözde Matbaacılık, 2009.
- ANTEL, Celâl, *Tanzîmât Maarifi*, İstanbul, 1940.
- ARMAĞAN, Mustafa, *Abd¼lhamid'in Kurtlarla Dansı 2*, İstanbul: Timaş Yayınları, 2017.
- ARVASI, Fuad Asım ve Şaban ER, *Silsile-i Âliyye’nin Son Halkası Seyyid Abd¼lhakim Arvâsi*, İstanbul: Kutup Yıldızı Yayınları, 2018.
- Aşçı İbrahim Dede. *Aşçı İbrahim Dede’nin Hatıraları*. Düzenleyen: Mustafa KOÇ ve Eyüp TANRIVERDİ. Cilt 2. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2006.
- Aşçı İbrahim Dede, *Aşçı İbrahim Dede'nin Hatıraları*. Düzenleyen: Mustafa KOÇ ve Eyüp TANRIVERDİ, Cilt 4. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2006.
- AYDIN, Hüseyin, *Muhasibinin Tasavvuf Felsefesi*, Ankara: Pars Yayınevi, 1976.

- AYDIN, Yunus Emre, *Sultan 2. Abdülhamid Han'ın Ulema İle Münasebetleri*, İstanbul: Sebil Yayınları, 2019.
- AYGAN, Tamer ve Uğur ÖZCAN, “Bir Masonun Biyografisi: Cemalettin Afgani (1838-1897) Modern İslam'da Bir Efsane.” *Mimar Sinan Dergisi*, no. 127 (2003): 11-44.
- AYTEKİN, Ebubekir, *Kemalist Devrimlerin Analizi*, 1. İstanbul: Etkin Kitaplar Yayıncılık, 2013.
- AYVALI, Ramazan, *Evliyalar Ansiklopedisi*. Cilt 2, İstanbul: Türkiye Gazetesi, 1993.
- BADILLI, Abdülkadir, *Bediüzzaman Said Nursi Mufassal Tarihçe-i Hayatı*, Cilt 1. İstanbul: İttihat Yayınevi, 1998.
- BALCIOĞLU, Mustafa, “Hamidiye Alaylarından Aşiret Alaylarına Geçerken Harbiye Nezareti'ne Sunulan İki Rapor.” *Toplumsal Tarih*, Nisan 1994: 48-51.
- BALTACI, Cahit, “Osmanlı'da Tekkeler.” *İslam Medeniyeti Mecmuası*, 4 Ekim 1982: 29.
- BALTACI, Cahit. *İslam Medeniyeti Tarihi*, 2. Baskı. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Vakfı Yayınları, 2007.
- BAYAK, Cemal, *Haydar Efendi, Ahıskalı*. Cilt 17. İstanbul: TDV İslâm Ansiklopedisi, 1998.
- BAYRAKDAR, Mehmet, “DAVUDU'L-KAYSERİ'NİN İSLAM DÜŞÜNCESİNE KATKISI.” *Uluslararası İznik Sempozyumu*, İznik, 2005. 1.
- “Bediüzzaman Said Nursî, Hayatı, Mesleki, Tercüme-i Hâli.” İstanbul: Sözler Yayınevi, 1976, 31.
- BİCİK, Mehmed, *Bilinmeyen Yönleriyle II. Abdülhamid*, 5. Baskı. İstanbul: Akis Kitap, 2014.
- BİRGİN, Azmi, “Tasavvuf ve Tekke Edebiyatı.” *İlmî Araştırmalar*, 1995: 61-82.
- BOUQUET, Olivier, *Sultanın Paşaları 1839-1909*, 1. Çeviren Devrim Çetinkasap. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2016.

- BOZDAĞ, İsmet, *Abdülhamîd'in Hâtırâ Defteri*. İstanbul: Kervan Yayınları, 1975.
- BRUINESSEN, Martin van. *Kürdistan Üzerine Yazılar*, Çeviren Nevzat Kırâç, Bülent Peker, Leyla Keskiner, Halil Turansal, Selda Somuncuoğlu ve Levent Kafadar. İstanbul: İletişim Yayınları, 1993.
- BUZPINAR, Tufan, *Ebu'l-Hüdâ Muhammed b. Hasen Vâdî b. Alî es-Sayyâdî er-Rifâî (1850-1909)*. Cilt 36. İstanbul: DİA, 2009.
- BUZPINAR, Tufan ve Gökhan ÇETİNSAYA, *Midhat Paşa*. Cilt 30. İstanbul: TDV İslâm Ansiklopedisi, 2005.
- BÜYÜKKARA, Mehmet Ali, *Suudi Arabistan ve Vehhabilik*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2010.
- CEBECİOĞLU, Ethem, "Kelami Dergâhı Hizmetkârı Kastamonu'lu Ahmed Hasib Yılanlıoğlu." *Altınoluk Dergisi*, no. 293 (Temmuz 2010): 42.
- CENGİZ, Halil Erdoğan, *Enver Paşa'nın anıları 1881-1908*, 8. İstanbul: Türkiye İş Bankası, 2015.
- CEYLAN, Nurettin, *Gerçeğin Aynasında Bediüzzaman*, İstanbul: Nesil Yayınları, 2016.
- CIRIK, Bülent, *Doğu Anadolu'da Türk-Kürt-Ermeni İlişkileri*, İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2016.
- ÇAKIR, Mehmet Saki, "XIX. Yüzyılda Tarikat-Siyaset İlişkisi: Nehrî Tekkesi Örneği." *International Academic Journals*, 2016: 66.
- ÇAKIR, Mehmet Saki, "Şeyh Ubeydullah Nehrî'nin Mesnevisi: Tuhfetü'l-Ahbâb." *Journal of Oriental Scientific Research (JOSR)*, Nisan 2016: 545-546.
- ÇAKIR, Mehmet Saki, *Seyyid Taha Hakkari ve Nehri Dergahi*. 1. İstanbul: Nizamiye Akademi Yayınları, 2017.
- ÇAM, Çiğdem, "Mehmet Âkif, Tevfik Fikret Ve Nazim Hikmet'in Şiirlerinde Gelecek Tasavvuru." Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili Ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yayınlanmış Yüksek lisans Tezi, 2011. 21-23.
- ÇELİK, Hasan, *Efendi Hazretleri ile Hatıralarım*, İstanbul: Yasin Kitabevi, 2016.

- ÇETİN, Atilla, *Tunuslu Hayreddin Paşa*, Ankara: Kültür Bakanlığı, 1988.
- ÇETİNSAYA, Gökhan, “II. Abdülhamid’in İç Politikası: Bir Dönemlendirme Denemesi.” *Osmanlı Araştırmaları*, 2016: 355, 381.
- ÇEVİK, Zeki, “Sadrazam (Küçük) Mehmed Said Paşa (Siyasi Hayatı).” Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 1988. 41.
- ÇİÇEK, Talha, “Şerif Hüseyin İsyanının Türk ve Arap kimlik İnşa Süreçlerindeki Etkisinin Analizi.” Sakarya Üniversitesi Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2007.
- ÇOLAK, İsmail, *Son İmparator*, İstanbul: Nesil Yayınları, 2009.
- DAHLAN, Ahmed İbni Zeynî, *Ed-Devletü'l Osmaniyye mine'l furuhati'l-İslamiyye*, İstanbul: Hakikat Kitabevi, 2012.
- DAHLAN, Ahmed İbni Zeynî, *Vehhabiye Reddiye*, Çeviren İlmi bir Heyet, İstanbul: İlkbahar Yayıncılık, 2013.
- DANIŞMENT, İsmail Hami, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, Cilt 4, İstanbul: Türkiye Yayınları, 1972.
- DAVUTOĞLU, Ahmed, *Dini Tamir Davasında Din Tahripçileri*, İstanbul: Sağlam Kitabevi, 1980.
- DEMİRCAN, Ahmet Misbah, *II. Abdülhamid Döneminde Osmanlı Hilafetine Aykırı Bakışlar*, İstanbul: İşaret Yayınları, 2017.
- DOĞAN, Mehmet, *İslam Şairi İstiklal Şairi Mehmed Akif*, Ankara: Yazar Yayınları, 2011.
- Doğu Anadolu Evliyalari*, Cilt 2. İstanbul: Türkiye Gazetesi Yayınları, 2004.
- DÖĞEN, Şaban, *Müslüman İlim Öncüleri Ansiklopedisi*, İstanbul: Yeni Asya Yayınları, 1984.

- Dr. Butros Ebu Manneh, “Sultan Abdülhamid II ve Şeyh Ebu’l-Hüdâ Es-Sayyadi.”
Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, no. 7-8-9-10, 394 (1995): 390-391.
- DÜZDAĞ, M. Ertuğrul, *Ali Ulvi Kurucu Hatıralar-2*, 2. Baskı. İzmir: Kaynak Yayınları, 2013.
- Ebu’l Hüdâ Es-Sayyadi, *Zahiretü’l Me’ad Fi Zikri Sadat-ı Beni Sayyad*, Mısır, 1307.
- Ebu’l-Hüdâ es-Sayyadi, *Hilafet Risaleleri-Da’i’r-reşad li-Sebili’l-ittihad ve’l-inkıyad*,
Düzenleyen: İsmail Kara, İstanbul: Klasik Yayınları, 2002.
- “Ed-Devletü’l Osmaniyye mine’l furuhati’l-İslamiyye.” *Ed-Devletü’l Osmaniyye mine’l furuhati’l-İslamiyye içinde*, Kahire, 1888.
- EDİP, Eşref, *Mehmet Akif Hayatı Eserleri ve Yetmiş Muharririn Yazıları*, İstanbul: Beyan Yayınları, 2010.
- EKİNCİ, Ekrem Buğra, *Ebedi Seâdet Yolunda Bir Ömür Hüseyin Hilmi Işık*, 2. İstanbul: İhlas Vakfı Yayınları, 2018.
- EKİNCİ, Ekrem Buğra, *Hayatı ve Hatıratıyla Seyyid Abdülhakim Arvâsî*, 2. İstanbul: Arı Sanat Yayınevi, 2017.
- EKİNCİ, Ekrem Buğra, *Sultan Abdülhamid’in Son Zevcesi Behice Sultan’la Altı Ay*, İstanbul: Timaş Yayınları, 2017.
- EKİNCİ, Ekrem Buğra, *Sürgündeki Hanedan*, 1. Baskı, İstanbul: Timaş Yayınları, 2015.
- EMİN, Hüseyin, “Tarih’ül Irak Fil-Asrı’s-Selçuki.” Bağdat, 1965. 281.
- ENGİN, Vahdettin, *Bir Devrin Son Sultanı II. Abdülhamid*. İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2017.
- ENGİN, Vahdettin, *Sultan II. Abdülhamid ve İstanbul’u*, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2016.
- ERAYDIN, Selçuk, *Tasavvuf ve Tarikatler*, İstanbul: Marmara Üniverstesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2004.

- ERGİN, Osman Nuri, *Türkiye Maarif Tarihi*, Cilt 1, İstanbul: Eser Neşriyat, 1977.
- ERSOY, Mehmet Akif, *Safahat*, İstanbul: İnkilâp ve Aka Yayınları, 1984.
- ERŞAHİN, Seyfettin, “Ulema ve Osmanlı Yenileşmesi: II. Mahmud'un Bazı Islahatı Karşısında Ulemanın Tutumu Üzerine Tespitler.” *Diyanet İlmî Dergi*, 1999: 249.
- Es'ad Erbili, *Kenzü'l-İrfan*, İstanbul: Mahmut Bey Matbaası, 1989.
- Es'ad Erbili, *Mektubat*, İstanbul: Erkam Yayınları, 2015.
- Es'ad Efendi. *İttihad-ı İslam Risalesi*, İstanbul, 1873.
- EVSAL, Vedii, *Casusluk Faaliyetleri ve Türkiye*, İstanbul: Bilge Karınca Yayınları, 2006.
- Ez-Zehavi, Cemil Sıdkî, *El-Fecr'us-Sâdık fî reddi ala münkeri't-tevessüli ve'l-krameti ve'l-havarık*, İstanbul: Hakikat Kitâbevi, 2014.
- FAROQHI, Suraya, *Hacılar ve Sultanlar*, İstanbul: Türkiye Vakfı Yurt Yayınları, 1995.
- FERGAN, Eşref Edip, *Asar-ı Edebiye Kütüphanesi Neşriyatı-Risale-i Nur Müellifi Said Nur*, İstanbul: Çelik Cilt Matbaası, 1952.
- FİDAN, Yılmaz, “Osmanlıda Ulema ve Şeyhülisman Ebüssuûd Efendi .” *Uluslararası Katılımlı Osmanlı Bilim ve Düşünce Tarihi Sempozyumu*, 08-10 Mayıs 2014.
- FIRAT, M. Şefik, *Doğu İlleri ve Varto Tarihi*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1983.
- GASPIRALI, İsmail, *Gaspıralı Seçilmiş Eserleri: 3. 2. Düzenleyen: Yavuz Akpınar. İstanbul: Ötüken Yayınları, 2017.*
- GASPIRALI, İsmail, *Seçilmiş Eserleri -I Gaspıralı Roman ve Hikâyeleri, Neşre Hazırlayanlar. 4. Düzenleyen: Yavuz Akpınar, Bayram Orak ve Nazım Muradov. İstanbul: Ötüken Yayınları, 2014.*
- Gazi Ahmed Muhtar Paşa, *Sergüzeşt-i Hayatım'in Cild-i Sanisi*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996.

- GÖKALP, Ziya, *Türkçülüğün Esasları*. İstanbul: Ötüken Yayınları, 2015.
- GÖKTAŞ, Vahid, *Muhammed Es 'ad-ı Erbilî Hayatı, Eserleri ve Tasavvuf Felsefesi*. 1. Ankara: İlahiyat Yayınları, 2013.
- GÖLPINARLI, Abdülbaki. *Mevlânâ'dan sonra Mevlevîlik*, İstanbul: İnkılap ve Aka Yayınları, 1983.
- GÖR, Emre, 2. *Abdülhamid'in Hafiye Teşkilatı*, İstanbul: Ötüken Yayınları, 2015.
- GÖZLER, Kemal. *İdare Hukukuna Giriş*, Bursa: Ekin Yayınları, 2006.
- GÜMÜŞ, İsmail, "Şerif Hüseyin İsyanı." İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, 2013. 13, 16.
- GÜMÜŞOĞLU, Hasan, *İslam'da İmâmet ve Hilâfet*. 2.Baskı. İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2011.
- GÜNALTAY, Mehmet Şemsettin, *Zulmetten Nura*, Düzenleyen: Musa Alak. İstanbul: Furkan Yayınları, 1966.
- GÜNDÜZ, İrfan, *Gümüşhânevi Ahmed Ziyaüddin*, İstanbul: Seha Neşriyat, 1984.
- GÜNDÜZ, İrfan, *Osmanlılarda Devlet Tekke-Münasebetleri*, Ankara: Seha Neşriyat, 1989.
- GÜVEN, Mustafa Salim, *Türkiye'de Tarikatlar: Tarih ve Kültür- "Şazeliyye"*. Düzenleyen: Semih Ceyhan, İstanbul: İsam Yayınları, 2015.
- Hafız Mehmed Bey, *Sultan Abdülaziz*, İstanbul: Sebil Yayınları, 1995.
- Hasip es-Samarrai, *Mezhepsizler (Efgani, Abduh, Reşit Rıza)*, Çeviren Ali Nar ve Sami Özbay, İstanbul: Bilge Yayınları, 1981.
- Hüseyin Abdullâhî Hurûş, *Seyyid Cemaleddin Esdâbâdî der Sazmanhay-i Feramasonri*. Tahran: Peyam Basımevi, 1358.
- Hüseyin Atıf Bey, *Sultan II. Abdülhamid'in Sürgün Günleri*, 4. İstanbul: Timaş Yayınları, 2013.
- Hüseyin Nesimî Girîdî, "Sahib-i Zuhur." İstanbul, 1332.

- İNAL, İbnül Emin Mahmud Kemal, *Son Sadrıazamlar*, Cilt 3. İstanbul: Dergah Yayınları, 2000.
- İNAL, İbnülemin Mahmut Kemal, *Son Asır Türk Şairleri*, Cilt 9. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1970.
- İNALCIK, Halil. *Tanzimat ve Bulgar Meselesi*, İstanbul: Eren Yayıncılık, 1992.
- İPŞİRLİ, Mehmet. “XIX. Yüzyılda Osmanlı İlmiye Mesleği ve Ulemâsı Hakkında Gözlemler.” *Tanzîmât 150. yıldönümü Uluslar Arası Sempozyum*. Ankara, 1991. 213.
- İRTEM, Süleyman Kânî, *İttihad-Terakki Cemiyeti ve Gizli Tarihi*, İstanbul: Temel Yayınları, 1999.
- İŞİK, Emin, *Devleti Kuran İrade*, İstanbul: Hareket Yayınları, 1971.
- İŞİN, Ekrem, “*Tarîkatlar*”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, Cilt VII, İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Yayınları, 1994.
- İŞİN, Ekrem, “Osmanlı Döneminde Tasavvufi Hayat.” *Yeni Türkiye 701. Osmanlı Özel Sayısı II*, no. 32 (Mart-Nisan 2000): 502.
- Kanun-u Esasinin Mer’iyeti Hakkında Hatt-ı Hümayun*, Cilt 1, Düstur 2, 1324.
- KARA, İsmail. *İslamcuların Siyasi Görüşleri*. İstanbul: İz Yayıncılık, 1994.
- KARA, İsmail, “Meclis-i Meşâyih.” *Kutadgubilig*, Ocak 2002: 197.
- KARA, İsmail, “Tarikat Çevrelerinin İttihat ve Terakki ile Münasebetleri.” *Dergâh (Edebiyat Sanat Kültür Dergisi)* IV, no. 43 (Eylül 1993): 14.
- KARA, İsmail, ve Mustafa ARMAĞAN. *II. Abdulhamid (1876-1909), Siyasî Tarih, Osmanlı Ansiklopedisi*, Cilt VII. İstanbul: İz Yayınları, İstanbul.
- KARA, Mustafa, *Tanzîmât’tan Cumhuriyet’e Tasavvuf ve Tarîkatlar*, Cilt V. İstanbul: Türkiye Ansiklopedisi, 1985.
- KARABEKİR, Kazım, *İttihat ve Terakki Cemiyeti 1896-1909*, İstanbul: Emre Yayınları, 1995.

- KARABULUT, Mustafa, “Mehmet Akif Ersoy’un Şahsiyetinde ve Şiirlerinde Aydın İnsan Tipi.” *Ölümünün 79. Yılında Mehmet Akif Ersoy Konulu Konferans*, Adıyaman Üniversitesi M. Vehbi Koç Konferans Metni, 28.12.2015. 1.
- KARACA, Taha Niyazi, *Büyük Oyun İngiltere Başbakanı Gladstone’un Osmanlı’yı Yıkma Planı*, İstanbul: Timaş Yayınları, 2009.
- KARAKOÇ, Sezai, *Mehmed Âkif*. İstanbul: Diriliş Yayınları, 2015.
- KARPAT, Kemal, *Ortadoğuda Osmanlı Mirası ve Ulusçuluk*. Ankara: İmge Kitabevi, 2001.
- KAZICI, Ziya, *Osmanlı Devleti'nin Kuruluşunda Şeyh Edebâli Hazretleri'nin Rolü ve Mehmed Zahid Kotku (KS)*, İstanbul: Seha Neşriyat, 1996.
- KEDOURIE, Elie, *Afghani and Abduh: An Essay on Religious Unbelief and Political Activism in Modern İslam*, London: Frank Cass Co. Ltd, 1386(1966).
- KELEŞ, Okan, *Sırdaş*, 1. İstanbul: İlgı Kültür Sanat Yayıncılık, 2014.
- Kemahlı İbrahim Hakkı Efendi, *Şemsü'l-irşâd li-Sultan Reşâd*, İstanbul: Mürettibin Osmaniye Matbaası, 1329.
- KESENCİ, Resul, *Veliler ve Hükümdarlar*, Ankara: Nasihat Yayınları, 2013.
- KILIÇOĞLU, Osman, “Mehmet Akif Ersoy’un Dini-Sosyal İslahatçılığı.” İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı Din Sosyolojisi Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2011. 11, 79.
- KIRMIZI, Abdülhamit, *Abdülhamid'in Valileri*, İstanbul : Klasik Yayınları, 2007.
- KISAKÜREK, Necip Fazıl. *Bediüzzaman Said Nursi*, 3. Basım. İstanbul: Büyük Doğu Yayınları, 2014.
- KISAKÜREK, Necip Fazıl, *Son Devrin Din Mazlumları*, İstanbul: Büyük Doğu Yayınları, 1969.
- KOCABAŞ, Süleyman, “Kanlı Darbede İngiliz Mason İşbirliği.” *Derin Tarih Dergisi*, Mayıs 2015: 75.

- KORKUSUZ, Şefik, *Nehri'den Hazne'ye Meşayih-ı Nakşibend*. İstanbul: Kilim Matbaacılık, 2010.
- KÖKSAL, Hasan, ve Ömer Faruk PAKSU, *Türk Basınında Bediüzzaman ve Risale-i Nur*. İstanbul: Nesil Yayınları, 2015.
- KÖPRÜLÜ, Fuat, *Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu*, 4. Baskı, Ankara: Akçağ Yayınları, 2006.
- KÖSE, Fatih, “Arşiv Belgelerinin Işığında İstanbul Şâzelî Tekkelerinin Tarihi.” *Vakıflar Dergisi*, no. 40 (Aralık 2013).
- KÖSOĞLU, Nevzat, *Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu ve Ziya Gökalp*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2009.
- Kral Abdullah, *Biz Osmanlı'ya Neden İsyân Ettik*, 11. Baskı. Çeviren Halit Özkan, İstanbul: Klasik Yayınları, 2006.
- KUNTAY, Mithat Cemal, *Mehmed Akif Hayatı- Seciyesi-Sanâtı*, 6. Baskı, İstanbul: Timaş Yayınları, 2009.
- KURT, Necip Fazıl, ve Nil Gülsüm GÜL. *Sürgünde Bir Ömür*. İstanbul: Nur Eserler Yayınları, 2010.
- KUTLUOĞLU, Yahya, *Yolumuzu Aydınlatanlar*, Düzenleyen: Ömer Osmanoğlu, İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi A.Ş, Yayınları, 2018.
- KÜÇÜK, Cevdet, *Abdülhamid II, Osmanlı Ansiklopedisi*, Cilt 6, İstanbul: Ağaç Yayınları, 2001.
- KÜÇÜK, Sezai, *Mevlevîliğin Son yüz Yılı*, İstanbul: Vefa Yayınları, 2007.
- KÜÇÜKAŞÇI, Mustafa Sabri, *Mekke-Medine Tarihi*, 1. Baskı, İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2007.
- LAYARD, Austen Henry, *Discoveries among the Ruins of Nineveh and Babylon*, New York: G.P. Putnam & Co, 1854.
- LEWIS, Bernard, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, 2. Baskı. Çeviren Metin Kıratlı, Ankara: TTK Basımevi, 1984.

- LÜTFİ, Ahmed, *Tarih-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, İstanbul: Mahmud Bey Matbaası, 1884.
- Mahmud Celaleddin Paşa, *Mirat-ı Hakikat*, İstanbul: Berekat Yayınevi, 1983.
- MARDİN, Şerif, *Bediüzzaman Said Nursi Olayı*, 1. Baskı, Çeviren Metin Çulhaoğlu, İstanbul: İletişim Yayınevi, 1992.
- Mehmed Ârif Bey, *Başımıza Gelenler 93 Harbinde Anadolu Cephesi- Ruslarla Savaş*.
Düzenleyen: M. Ertuğrul Düzdağ, İstanbul: İZ Yayıncılık, 2006.
- Mehmed Şakir Bey, *Halife II. Abdülhamid'in Hac Siyaseti*, 1. İstanbul: Timaş Yayınları, 2009.
- MERT, Mehmet Hanefi, *Ariflerden İnciler*, İstanbul: Sey-Tac Yayınları, 2006.
- MEYDAN, Sinan, *Öteki Mehmet Akif-Vaiz*, İstanbul: İnkilap Yayınları, 2015.
- Mirza Abdurrahim Savicbulağı, "Tuhfetü'l-mürîdîn" *Vefâi*, Uşneviyye: Hacı Şefi' Hızırî Özel Aile Arşivi, 1313h.
- MISIRLIOĞLU, Kadir, *Bir Mazlum Padişah Sultan Abdülaziz*, İstanbul: Sebil Kitabevi, 2016.
- MISIRLIOĞLU, Kadir, *Kurtuluş Savaşında Sarıklı Mücahidler*, İstanbul: Sebil Yayınları, 2015.
- MISIRLIOĞLU, Kadir, *Sultan II. Abdülhamid*, 3. Baskı, İstanbul: Sebil Yayınevi, 2013.
- MISIRLIOĞLU, Kadir, *Tahrif Hareketleri I*, 6. Baskı, İstanbul: Sebil Yayınları, 2015.
- MISIRLIOĞLU, Kadir, *Tahrif Hareketleri II*, İstanbul: Sebil Yayınları, 2005.
- MUTLU, İsmail, *Sorularla Bediüzzaman Said Nursi*, Cilt 2, İstanbul: Mutlu Yayıncılık, 1995.
- Nabeh Zakariyya Abd Rabbini, *Kaifa Nahyaa bi'l-Quran*, Al-Dauha: Daar al-Haramain Li-n-Nashir, 1983.
- NURİ, Osman, *Abdülhamid-i Sani ve Devr-i Saltanatı*, Cilt 1. İstanbul: Pergole Yayınları, 2017.

- NURSI, Bediüzzaman Said, *Âsâr-ı Bediyye*. 3. Baskı, İstanbul: Envar Neşriyat, 2013.
- NURSI, Bediüzzaman Said, *Eski Said Dönemi Eserleri*, 1. Baskı, İstanbul: Yeni Asya Yayınları, 2009.
- NURSI, Bediüzzaman Said, *İçtimai Dersler*, İstanbul: Zehra Yayınları, 2013.
- NURSI, Bediüzzaman Said, *İndeksli Risale-İ Nur Külliyyatı*, Cilt 2. İstanbul: Nesil Yayınları, 1996.
- NURSI, Bediüzzaman Said, *Kastamanu Lahikası*, 8. Baskı, İstanbul: RNK Yayınları, 2012.
- NURSI, Bediüzzaman Said, *Muhakemat*, 8. Baskı, İstanbul: RNK Neşriyat, 2012.
- NURSI, Bediüzzaman Said, *Risale-i Nur Külliyyatı*, İstanbul: Zehra Yayıncılık, 2013.
- NURSI, Bediüzzaman Said, *Tarihçe-i Hayat*, 7. Baskı, İstanbul: Envar Neşriyat.
- OKDAY, İsmail Hakkı, *Yanya 'dan Ankara 'ya*, 2. İstanbul: Sebil Yayınevi, 1994.
- OLSON, Robert, *The Emergence of Kurdish Nationalism and the Sheik Said Rebellion, 1880-1925*, Austin: The University of Texas Press, 1989.
- OSMANOĞLU, Abdülhamid Kayıhan, *Dedem Abdülhamid Han*, İstanbul: Yediveren Yayınları, 2017.
- OSMANOĞLU, Ayşe, *Babam Sultan Abdülhamid*, Ankara: Selçuk Yayınları, 1986.
- ÖZDAMAR, Mustafa, *Eşrefoğlu Abdullah Rumi*, İstanbul: Kırk Kandil Yayınları, 2002.
- ÖZER, Ekrem, "Osmanlı'da Tekke ve Tarikat Islahatları- 2. Mahmud Dönemi ve Sonrası." Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Yayınlanmış Doktora Tezi, 2007. 50, 160.
- ÖZTUNA, Yılmaz, *Bir Darbenin Anatomisi*, İstanbul: Ötüken Yayınları, 2015.
- ÖZTUNA, Yılmaz, *Dede Efendi*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1996.
- ÖZTUNA, Yılmaz, *II. Abdülhamid Zamanı ve Şahsiyeti*, İstanbul: Ötüken Yayınları, 2013.

- ÖZTUNA, Yılmaz, *Tanzîmât Paşaları Âli ve Fuâ Paşlar*, İstanbul: Ötüken Yayınları, 2006.
- ÖZTÜRK, Taha, “Şerif Hüseyin’in Ailesiyle İstanbul’da Geçirdiği Yıllar.” *Vakanüvis Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi* Vol.2, no. 1 (Mart 2017): 155.
- ÖZTÜRKÇÜ, Mustafa, *Bediüzzaman’ın Bilinmeyen Akrabaları*, İzmir: Şahdamar Yayınları, 2009.
- ÖZZORLUAĞLU, Süleyman Tevfik, *Abdülhamid’in Cinci Hocası: Ebu’l Hüdüâ*. Düzenleyen: Hüseyin Sarı, İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2011.
- PALAKOĞLU, İsmail, *Es-Seyyid Osman Hulusi Efendi*, Malatya: Somuncu Baba Araştırma ve Kültür Merkezi Yayınları, 2004.
- ROUX, Jean Paul. *Türklerin Tarihi*, 3. Baskı, Çeviren Lale Arslan ve Aykut Kazancıgil, İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2007.
- SANDER, Oral, *Siyasi Tarih İlkçağlardan 1918’e*, 29. Baskı. Ankara: İmge Kitabevi, 2015.
- SARI, İbrahim, *Güneydoğu Evliyalari*, 1. Antalya: Noktaekitap, 2016.
- SİLİF, Ebubekir, *İstikamet Yazıları-2*, İstanbul: Rihle Kitap, 2014.
- SİLİF, Ebubekir, *Sana Dinden Sorarlar- 1*, İstanbul: Rihle Kitap, 2016.
- SIRMA, İhsan Süreyya, “Ondokuzuncu Yüzyıl Osmanlı Siyasetinde Büyük Rol Oynayan Tarikatlara Dair Vesika.” *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, no. 31 (1977): 183-185.
- SIRMA, İhsan Süreyya, “Sultan II. Abdülhamid-Muhammed Abduh İlişkisi.” V. *Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi Tebliğleri*, İstanbul: TTK, Ankara , 21-25 Ağustos 1989. 611-613.
- SIRMA, İhsan Süreyya, *Tarih Şuuru*, Seha Neşriyat, 1992.
- SIRMA, İhsan Süreyya, “Tarikatlara Dair Vesika.” *Tarih Dergisi*, 1998: 185.
- SORGUN, M. Taylan, *Bitmeyen Savaş Kutulamere Kahramanı Halil Paşa’nın Anıları*. İstanbul: 7 Gün Yayınları, 1972.

- SÜZER, Mustafa, *Eski Said'den Yeni Said'e*. 2. Baskı, Ankara: Sebat Yayıncılık, 2015.
- ŞAHİN, Abdullah, "Muhammed Es'ad-ı Erbilî'nin Hayatı Hakkında Bir Araştırma."
Ankara: Basılmamış Lisans Tezi, 1975.
- ŞAHİNER, Necmeddin, *Aydınlar Konuşuyor*, İstanbul: Özal Matbaası, 1979.
- ŞAHİNER, Necmeddin, *Bilinmeyen Taraflarıyla Bediüzzaman Said Nursi*, 66. Baskı.
İstanbul: Nesil Yayınları, 2015.
- ŞENGÜLER, İsmail Hakkı, *Açıklamalı Mehmed Âkif Külliyyatı 2*, İstanbul: Hikmet
Neşriyat, 1990.
- ŞENOCAK, İhsan, *Ali Haydar Efendi*, 4. İstanbul: Hüküm Kitap, 2017.
- Şeyh Âsım Ohinî, *Birketü'l Kelimat Menakibu Bazu's-Sadat*, Düzenleyen: İbrahim Baz.
İstanbul: Nizamiye Akademi Yayınları, 2018.
- ŞEYHANZADE, Muhammed Sıddık, *Bediüzzaman Said Kürdi'nin Orta Şarkta
Milletlerin Yeniden Dirilişi İttiba-i Kur'an*, Cilt 1. İstanbul: Tenvir Neşriyat,
2007.
- Şeyhülislam Cemaleddin Efendi, *Siyasi Hatıralarım*, İstanbul: Nehir Yayınları, 1990.
- ŞİMŞEK, Halil İbrahim, *Halil Hamdi Dağüstani Hazretleri*, Malatya: Nasihat Yayınları,
2015.
- ŞİMŞİRLİĞİL, Ahmed, "II. Abdülhamid Han'ın Yanındakiler!" Türkiye Gazetesi, 25
Mart 2018.
- TAHİR (OLGUN), Mehmed, *Yenikapı Mevlevîhânesi Postnişini Şeyh Celaleddin Efendi
Merhum*, İstanbul: Matbaa-i Mekteb-i Sanayi, 1326/1908.
- Tarihte ve Günümüzde Selefilik*, "Milletlerarası Tartışmalı İlimi Toplantı (08-10 Kasım
2013)", Editör: Ahmed Kavas, 1. Baskı. İstanbul: Ensar Yayınları, 2014.
- Tahsin Paşa, *Yıldız Hatıraları*, Ankara: İmge Kitabevi, 2008.
- TALÇIN-HECKMANN, Leyla, *Kürtlerde Aşiret ve Akrabalık İlişkileri*, Çeviren Gülhan
Erkaya, İstanbul: İletişim Yayınları, 2002.

- TALU, Mehmet, *Sahabeden Günümüze Allah Dostları Ansiklopedisi*, Cilt 10, İstanbul: Şule Yayınları, 1998.
- Taşöprizâde, *Eş-Şekâik en-numaniyye*, Düzenleyen: A. Suphi Fırat, İstanbul, 1985.
- TEPEYRAN, Ebu Bekir Hazim, *Hatıralar*, Düzenleyen: Faruk İllıkan, İstanbul: Pera Turizm Yayınları, 1998.
- TOSUN, Mehmet, *21. Yüzyılda Sultan II. Abdülhamid'e Bakış*, İstanbul: Acar Matbaacılık, 2003.
- TURAN, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Münasebetleri*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2008.
- TURAN, Osman, *Türk Cihan Hakimiyeti Mefrukesi Tarihi*, 1969.
- Türkiye Gazetesi Rehber Ansiklopedisi*, Cilt 7, İstanbul: İhlâs Matbaacılık ve Dağıtım A.Ş., 1984.
- TÜZÜN, İdris, *Risale-i Nur Konularına Giriş*, İstanbul: Süeda Yayınları, 2011.
- ULUDAĞ, Süleyman, *Hâlidîyye/Anadoluda Halidîyyelik, DİA*. Cilt 15. İstanbul, 1997.
- ULUDAĞ, Süleyman, “İçtimai ve Dini Açıdan Taklid Meselesi II.” *Fikir ve Sanatta Hareket Sayı:8*, Ekim 1979: 9.
- USTAOSMANOĞLU, Mahmud, *Ali Haydar Efendi Buyurduki*, İstanbul: Ahıska Yayınevi, 2013.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Midhad Paşa ve Yıldız Mahkemesi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2000.
- VAROL, Muharrem, “II. Abdülhamid'in Danışmanı Ebu'l-Huda Sayyadı'nın Hayatı, Eserleri ve Tesirleri (1850-1909).” İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü/ Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı, 2004.
- VASSAF, Osmanzâde Hüseyin, *Sefine-i Evliya*, Düzenleyen: Mehmet Akkuş ve Ali Yılmaz, Cilt 2, İstanbul: Kitabevi Yayını, 2015.
- VASSAF, Osmanzâde Hüseyin, *Sefine-i Evliyâ*, Düzenleyen: Mehmet Akkuş ve Ali Yılmaz, Cilt 1, İstanbul: Kitabevi Yayını, 2015.

VELİOĞLU, Tarık, *Osmanlı'nın Manevi Sultanları*, 2. İstanbul: Hayy Kitap, 2009.

YALÇINI, H. Cahit, "Meşrutiyet Hatıraları 1908-1918." *Fikir Hareketleri* 3, no. 76 (4 Nisan 1935): 374-375.

YAŞAR, İslam, *Nur Menzilleri*, İstanbul: Yeni Asya Yayınları, 2008.

YEŞİL, Kamil, "Kavun İçi Kaplı Kürk ." *Altınoluk Dergisi*, Ağustos 2002: 39-40.

YILDIRIM, Tahsin ve Şaban ÖZDEMİR, *Fikirler ve Hatıralar Etrafında Mehmet Akif'i Anlamak*. İstanbul: Yağmur Yayınları, 2008.

YILMAZ, Aliye, "Seyyid Cemaleddin Afgani ve Din Eğitimi Anlayışı." Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, 2012. 7, 43.

YÜCER, Hür Mahmut, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf 19. Yüzyıl*, İstanbul: İnsan Yayınları, 2003.

ZARİF, Muhammad ibn Muhammad Hasan. *el-Envârü'l-Kudsiyye Fî Tenzîhi Turukî'l-Kavmi'l-Aliyye*, İstanbul: Matbaatü'l-Behiyyeti'l-Osmâniyye, 1302.

ZİYA, Mehmet, *Merkez-i Mühimme-i Mevlevîyeden Yeni Kapı Mevlevîhânesi*, Daru'l Hilafeti'l Âliye, 1329/1911.

4. İnternet ve Diğer Kaynaklar

DİNÇ, Ali Ramazan, " Bizzat Nursi'nin 'sır kâtibim' dediği Mehmed Feyzi Efendi'den duyduğunu Ülke Tv'de katıldığı bir programda nakletmektedir."

ERSEN, Enes Taha, "Şerif Hüseyin ve hain ailesi." <https://www.ensonhaber.com/arap-ihaneti-yaftasi-serif-huseyin-ve-hain-ailesi.html>.

EYĞİ, Mehmet Şevki, "Namaz Hakkında Beyanname." *Milli Gazete*.

<https://www.milligazete.com.tr/makale/847183/mehmed-sevket-eygi/namaz-hakkinda-beyanname>.

<http://www.erkurumajans.com/osmanli-devletinde-kimler-askerlikten-muafti-50613m.htm>. (Erişim tarihi: 24. 04. 2019).

<http://www.islamveihisan.com/islam-davasinin-neferi-mehmed-akif-ersoy.html>. (Erişim tarihi: 24. 04. 2019).

<https://www.risaleajans.com/nur-alemi/bediuzzaman-her-soruya-cevap-veriyor>. (Erişim tarihi: 24. 04. 2019).

Karma Eserler Müzayedesı - 7. <https://www.atyantika.com/urun/398576/mithat-pasa>. (Erişim tarihi: 24. 04. 2019).

SCHOLCH, Alexander, "Der arabische Osten im neunzehnten Jahrhundert, 1800-1914." <http://belgelerlegercektarih.com/2012/05/23/araplar-bize-ihanet-etti-bizi-arkadan-vurdu-yalani-serif-huseyin-meselesi/>. Düzenleyen: Ulrich Haarman. 1991.

YALÇIN, Soner, *Cumhuriyet'in ilk şehidi(Mithat Paşa için diyor) boynu kırılarak öldürüldü*. <http://www.hurriyet.com.tr/cumhuriyet-in-ilk-sehidi-boynu-kirilarak-olduruldu-16178110>.

ÖZGEÇMİŞ

Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümünden mezun oldu. 2009 yılında Şam/Suriye’de Ebu’n-nur’ da Lügat Arapça Bölümünde okudu. 2013-2014’te Avustralya-Sydeny Catholic Üniversitesi İngiliz Dili Bölümünü tamamlayarak sertifika aldı. 2015 yılında Amman/Ürdün’de Arapça dil eğitimine devam etti. 2017-2018 yıllarında Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih ABD Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Bilim Dalında Yüksek Lisans derslerini tamamlamıştır. Ayrıca 2. üniversite olarak Anadolu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi’nde okumaktadır. Bir yıl süreyle Kocav’de Farsça dil eğitimi, Üsküdar’da Osmanlıca eğitimi almıştır. Telif edilmiş kitapları bulunmakla beraber çeşitli dergilerde makale yazarlığı, bazı televizyon programlarında belgesel yazarlığı yapmaktadır. Evli ve bir çocuk babasıdır.